

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԾ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻՅԻ
ԱՐԵՎԵԼԱՎԻՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ
ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՄ ԺԱՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ,
ՆԵՐԱՇԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐՈՎ, ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱՆՈՎ

ՀԱՏՈՐ Բ

Կազմեց
Ա. Խ. ՍԱՓՐԱՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԾ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻՅԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1964

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ
И ДРУГИХ НАРОДАХ
ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ТУРЕЦКИХ ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ В
ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК С ВВОДНЫМИ ОЧЕРКАМИ,
КОММЕНТАРИЯМИ И ПРИЛОЖЕНИЕМ

ТОМ II

Составил
А. Х. САФРАСТЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1964

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության երկրորդ հատորը բովանդակում է նյութեր հայ և հարեան ժողովուրդների պատմության, պատմական աշխարհագրության, սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ: Նյութերը քաղված ու թարգմանված են XVI—XVIII դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրներ Քյաթիր Չելբիի, Սելանիկիի, Սոլաք Ջաղեի, Շանի Ջաղեի, Մյունեչչիմ Բաշիի, Ֆերիդուն Բեյի և Կոչի Բեյի երկերից:

Գիրքն ունի նաև հավելված, ծավալուն ծանոթագրություններ և թուրքական մի քանի պաշտոնական փաստաթղթերի թուրքերն տեքստեր:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության երկրորդ հատորը կազմված է XVI—XVIII դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրների և այլ հեղինակների երկերից, որոնք կարևոր տեղ են գրավում թուրքական պատմագրության մեջ: Այդ հեղինակները, իրենց երկերում տալով այդ դարերի թուրքիայի ներքին և արտաքին դրության պատկերը, միաժամանակ որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հայ և հարեան ժողովուրդների պատմության, պատմական աշխարհագրության և սոցիալ-քաղաքական կյանքի մասին:

Ներկա հատորում առանձին գլուխներով ներկայացված են հետեւյալ թուրք պատմագիրներն ու հեղինակները.

1. Քյարիբ Ջելեբի (Հաջի Խալիֆա), Օսմանյան պետության XVII դարի ականավոր պատմագիր-աշխարհագրագիտ: Նյութերը քաղված են նրա «Զիման նյումա» խորագիրը կրող աշխարհագրությունից և «Ֆեղլեբե» անունով հայտնի երկատոր պատմությունից:

2. Սելանիկի Մուստաֆա—XVII դարի թուրք պատմագիր:

3. Սոլաք Ջաղե—XVII դարի թուրք պատմագիր:

4. Շանի Ջաղե—XVIII դարի արքունական տարեգիր-պատմագիր:

5. Մյունեջջիմ Բաշի—թուրքերեն լեզվով առաջին ընդհանուր պատմության հեղինակը, որից թարգմանված է հայ ժողովողի համառոտ պատմությունը:

6. Ֆերիդուն Բեյ—XVI դարի թուրքական պետական բարձրաստիճան պաշտոնյա, որը իր «Սուլթանների գրություններ» անունով հայտնի պետական պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ հավաքել է Օսմանյան կայսրության սկզբից մինչև XVI դարի վերջն ընկած ժամանակաշրջանի սուլթանական բազմաթիվ ֆերմաններ և գրություններ:

7. Կոչի Բեյ — թուրք պետական գործիչ և քննադատ, որը XVII դարի 30-ական թվականներին սուլթաններին ներկայացրել է երկու զեկուցագիր (Շիսալե), Օսմանյան կայսրության ներքին դրության մասին:

Վերոհիշյալ բոլոր հեղինակների մասին տրված են համառոտ կենսագրական տեղեկություններ, ինչպես նաև անհրաժեշտ լուսաբանություններ նրանց երկերի մասին:

Գրքում որպես հավելված զետեղված են.

1. Ֆերդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից մի քանի փաստաթղթերի թարգմանությունը, որոնք որոշ լույս են սփռում Օսմանյան պետության միջնադարի պետական, վարչական և տընտեսական կյանքի բնորոշ կողմերի վրա:

2. Տարեգիր Նանի Զադեից XVI—XVII դարերի թուրքիայի ֆինանսական, կուլտուր-կենցաղային (հագուստ, բնակարան և այլն), ինչպես նաև ազգային խորականության վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթեր:

3. Մի քանի փաղիշահական գրությունների (Փերման, ուղերձ և այլն) թուրքերեն տեքստերը:

Այս հատորում ծանօթագրությունները տրված են ավելի ընդարձակ, անհրաժեշտության դեպքում՝ պատմական ակնարկի ձեզվով: Ծանօթագրությունները լուսաբանում են միջնադարյան թուրքիայի պատմագիր-տարեզիրների և մյուս հեղինակների երկերում արծարծված բազմաթիվ հարցերը և հնարավորություննեն տալիս ավելի լայն և բազմակողմանի պատկերացում կազմելու միջնադարյան թուրքիայի մասին:

Թարգմանված բոլոր նյութերի տարեթվերը տրված են հիշրեթի թվականով, ինչպես տալիս են թուրք հեղինակները, այդ թվականների կողքին փակագծում տրված են նաև համապատասխան եվրոպական թվականները*:

ՔՅԱԹԻԲ ԶԵԼԵԲԻ, ՀԱԶԻ ԽԱԼԻՖԱ

ԷՂԱԶ ՄՈՒՍՏԱՖԱ. ԲԻՆ-ԱԲԴՈՒԼԼԱՀ

Քյաթիբ Զելեբին ծնվել է Ստամբուլում, հիշրեթի մոտավորապես 1017 (1609) թվականին* Աբդուլլահ անունով սիփահու ընտանիքում: Նրա իսկական անունն է Մուստաֆա բին-Աբդուլլահ, բայց ընդհանրապես հայտնի է Քյաթիբ Զելեբի և Հաչի Խալիֆա** անուններով, որոնք կապված են նրա ծառայությունների և վարած պաշտոնների հետ:

Նախնական կրթությունն ստանալուց հետո Քյաթիբ Զելեբին ծառայության մանում Անատոլիայի զինվորական ստորաբաժանումում՝ գրասենյակային հաշվապահի համեստ պաշտոնով: Իր ծառայության ընթացքում նա մասնակցել է Բաղդադի պաշտրմանը՝ 1035 (1625) թվականին, էրզրումի պաշտրմանը՝ 1036 (1626) թվականին, ենիշերիների կովին՝ Աբազա փաշայի դեմ և մի շաք այլ կորիմերի: Մի քանի տարի հետո Քյաթիբ Զելեբին վերադառնում է Ստամբուլ, վարում է քասանյակային քարտուղարի պաշտոն և միաժամանակ շարունակում է իր կրթությունը այդ ժամանակի հայտնի գիտնական Ծեյլու Կադր Զադեի մոտ, որը նրա մեջ մեծ հետաքրքրություն է արթնացնում դեպի գիտությունը:

Թուրք-իրանական պատերազմի տարիներին, Քյաթիբ Զելեբին, ընդհատելով իր ուսումը, օճանյան բանակի հետ մեկնում է Համադան և Բաղդադ: Վերադարձից հետո շարունակում է ուսումնասիրել Կրոնական-իրավական գիտությունը: 1043 (1633) թվականին բանակի հետ գնում է Սիրիա և մասնակցում թուրք-իրանական պատերազմին, որը վելավարում էր Սուլթան Մուրադ IV: Այդ ժամանակ Քյաթիբ Զելեբին ուսմտի է մեկնում իսլամական սրբազն Հաջը ուստատեղին¹ և ստանում է Հաջի տիտղոսը: 1044 (1634) թվականին նա մասնակցում է Երևանի պաշտրմանը:

Սովետական արևելագետ ակադեմիկոս Ի. Յու. Կրաչկովսկին նշում է, որ Հաջիպի իսլամական կուլտուրայի այդ կենտրոնի աղեցության տակ Քյաթիբ Զելեբին ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում դեպի գիտությունը***:

Արդարեւ, Քյաթիբ Զելեբին թողնելով իր ծառայությունը, վերադառնում է Ստամբուլ և մեծ եռանդով ու հետաքրքրությամբ նվիրվում գիտությանը: Ուսումնասիրում է տրամարանություն և քերականություն, մաթեմատիկա, աստղագիտու-

* Տե՛ս նաև սուլյան աշխատության Ա. Հատորում «Հիշրեթի թվականները եվրոպականի կերպելու աղյուսակը», էջ 339—348:

** Ելուստական աղյուսակը Հաջի Խալիֆան վերածվել է Հաջի Կալֆալի:

*** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л. 1957, гл. XXI. Турецкая географическая литература XV—XIX вв.

թյուն և բժշկություն: Քյաթիր Զելերին իրրե բազմակողմանի գիտելիքների տեր անձնավորություն, գրավում է ժամանակակիցների ուշադրությունը: Նրա անձնական բարեկամներից մեկը՝ օսմանյան բանակի պետ Մուհամմեդ փաշան, նրան նշանակում է բանակի ֆինանսական գրասենյակի երկրորդ խալիֆա*:

Քյաթիր Զելերին ֆինանսական հարցերում ևս հեղինակավոր անձնավորություն: Եթէ 1063 (1652) թվականին Թուրքիայի ֆինանսական գործերը բարեկամներու նպատակով Սուլթան Մուհամմեդ I-ի նշանակած հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցում է նաև Քյաթիր Զելերին: Այդ կապակցությամբ, Զելերին մի քանի տարի հետո, ֆինանսական հարցերի մասին ներկայացնում է հատուկ գեկուցագիր, որը հետագայում, 1867 թվականին, հրատարակվում է Ստամբուլում, Թուրք գրող Ահմեդ Վեֆիկի կողմից**:

Քյաթիր Զելերին չորս տարի շարունակ գրադիլ է դասախոսական աշխատանքով: Նա մահացել է 1067 (1656) թվականին, մոտ 50 տարեկան հասակում: Կա ավանդություն նրա հանկարծամահ լինելու մասին Ակադեմիկոս ի. Յու. Կրաչկովսկին նշում է: «Բարինգերը լրիվ իրավունք ունի Հաջի Խալիֆային (Քյաթիր Զելերին) անվանելու օսմանների մեծագույն պոլիգիստորը», որովհետև նրա գիտելիքները տարածվում էին մետք բոլոր բնագավառների վրա»***:

Քյաթիր Զելերիի գիտական աշխատությունների ուսումնահրությամբ զբաղվել են եւրոպական և սովետական բազմաթիվ արևելագետներ՝ վ. Բարինցը, Ի. Կրաչկովսկին, Համմերը, Թեզները, Մորդթմանը, Բարինցերը և այլն:

Քյաթիր Զելերիի կարևոր աշխատություններն են:

1. «Թավկիմ-ուր-թեվարին» («Պատմությունների տարեցույց») ինքնուրույն արժեքավոր աշխատություն է: Համմերը Քյաթիր Զելերիի այս աշխատության մասին գրել է: «Եթի Քյաթիր Զելերիի այս աշխատությունը գոյություն չունենար, Օսմանյան պատմությունը գրելու նախաձեռնությունը շատ գեպերում խալվարի մեջ պիտի մնար»:

2. «Ֆեղեր»—Օսմանյան պետության XVII դարի պատմությունը երկու հատորով:

3. «Քեշֆ-ուլ-զյունուն» («Կարծիքների հայտնություն»). Քյաթիր Զելերին այս աշխատությունը գրել է 30 տարում: Սա մի բիբլոգրաֆիկական երկասիրություն է, որը ամփոփ տեղեկություններ է պարունակում գիտության մոտ 300 ճյուղերի մասին: Աշխատությունը գրված է արաբերեն:

Համմերը հիմնվելով այս աշխատության վրա գրել է «Արևելքի գիտությունների հանրագիտական տեսություն» վերնագրով մի աշխատություն:

«Միզան-ուլ-հակի» («Իրավունքի չափը») և «Դյուսրու-ուլ-ամել», («Գործողության ուղեցույց») աշխատությունների մեջ Քյաթիր Զելերին ուսումնասիրում է իր ժամանակի հասարակական երևույթները և պայքարում հետամնացության ու կրոնական ֆանատիզմի դեմ:

5. «Ջիհան նյումա» («Աշխարհի հայելի»):

6. «Թուխար-ալ-կիբար ֆի էսֆար-ալ-թեհար» («Նվեր ծովալին արշավանքների մեծերին»):

Այս վերջին աշխատության մեջ Քյաթիր Զելերին պատմում է օսմանցիների

* Այդ պաշտոնի կապակցությամբ ստացել է Հաջի Խալիֆա անունը:

** И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л., 1957, гл. XIX. Турецкая географическая литература XV—XIX вв. стр. 603.

*** Նույն տեղ:

ծովալին նավատորմի, նրա արշավանքների ու հաղթությունների, Օսմանյան կայսրության ափերը ողպղով ջրերում տեղի ունեցած դեպքերի, ծովալին կոիվներում հերոսներ և այլ թագավորական իշխարհագրական բնույթը: Այս աշխատությունը արագ ժողովագականություն է շահել թե՛ Ստամբուլում և թե՛ Եվրոպայում: 1141 (1728) թվականին գիրքը քարտեզներով և պատկերազարդ տպագրվում է իրբահիմ Մյութեֆերկայի տպարանում:

Հստ ժամանակակից թուրք պատմաբան ի. Հ. Դանիշմենդի, Քյաթիր Զելերին օթուրգական գիտության առաջ բաց է արել արևմտյան կուլտուրայի դուռը... Այս մեծ մարդը արևմտյան կուլտուրայից իր ստացածից շատ ավելին է վերաբարձրելու**:

Թուրք պատմաբանները նշում են, որ Քյաթիր Զելերին կարևոր դեր է կատարել Արևմտուրքի գիտությունները Սրեկեր փոխադրելու գործում: Սակայն, չնայած այդ մեծ ծառայությանը, Քյաթիր Զելերին իր «Հասարակ ծագման» պատճառով չի արժանացել բարձր աստիճանների ու կոչումների, կյանքի մեծ մասը զբաղվել է ինքնուրույն գրական-գիտական աշխատանքով, որը շարունակել է մինչև իր վաղաժամ մահը:

Սովետական թրաքետ Ա. Տվերիահնովան նշում է: «Քյաթիր-Զելերին իր ժամանակի համար վերին աստիճանի բարձր և համապարփակ կրթության տեր մի անձնավորություն էր: Նրա թողած աշխատությունները՝ պատմություն, աշխարհագրություն, տիեզերագիտություն, աստվածաբանություն, բիբլիոգրաֆիա և այլն, մեծ նշանակություն ունեն թե՛ Օսմանյան պետությունը և թե՛ XVII դարի թուրքիայի գիտական մարքի զարգացումը ուսումնասիրելու համար»***:

Քյաթիր Զելերիի աշխատությունները թեև ուշ, բայց տպագրվել են: Նրա «Քեշֆ-ուլ-զյունուն» տպագրվել է Եգիպտասում, 1833 թվականին թարգմանվել է լատիներեն և ծանոթագրություններով, վեց հատորով, տպագրվել է Լայլցիգիգում:

ՔՅԱԹԻՐ ԶԵԼԵՐԻԻ — «ՋԻՀԱՆ ՆՅՈՒՄԱ»

«Ջիհան նյումա»-ն XVII դարում թուրքերին լեզվով գրված առաջին աշխարհագրական գիրքն է:

«Ջիհան նյումա» գրքի առաջաբանում Զելերին, նշելով աշխարհագրական գիտության բացառիկ կարևորությունը, ցուց է տալիս դրա անտեսումը իսլամական երկրներում և ավելացնում է: «Լատիներեն լեզվով գրված աշխարհագրություններից թարգմանեցի վերջին համառոտ ատլասը և նրան ավելացնելով իսլամական գրքերից իմ քաղաք նյութերը, կազմեցի սույն գիրքը... Բոլոր նյութերը բաժանել եմ երկու մասի... սակայն քուն նյութին անցնելուց առաջ մի առաջաբան կազմեցի և գիրքն անվանեցի «Ջիհան նյումա»:

1058 (1648) թվականին սուլթան Մուհամմեդ IV իշխանության օրոք, Զելերին իր գիրքը ներկայացրել է «Խազինեի Ամիրերին» (Արքունական գանձարան):

«Ջիհան նյումա»-ն տպագրվել է հեղինակի մահից մոտ 80 տարի հետո, 1145

* Ismail Hami Danışmand, Izahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1950, III c. s. 423.

** А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции, M., 1945.

(1732) թվականին Ստամբուլում, թուրքական առաջին տպարանի հիմնադիր Իրարացին Մյութենիկայի նախաձեռնությամբ:

Քյաթիր Զելերին, ինչպես պարզվում է գրքի առաջարանից և Հրատարակչի ծանոթագրություններից, շի Կարողացել իր աշխատությունն ավարտել նախատեսված ժամկետում: Հրատարակիչը, չկարողանալով գտնել «Զի՞ան նյումա»-ի բնագիրը, ստիպված է եղել օգտվել «Զի՞ան նյումա»-ի արտադրված օրինակներից, որոնց մեջ եղած բազմաթիվ սիմաներն ու պակասությունները ուղղել ել լրացրել է՝ նկատի ունենալով նաև աշխարհագրության բնագավառում եղած նոր հայտնագրություններն ու գրքերը:

«Զի՞ան նյումա»-ի վերջում Հրատարակիչը տվել է հետեւալ ծանոթությունը, «Բարձրային Աստծո ողորմությամբ սույն դիրքը ավարտեցինք: Ինչպես ծրագրի և խոստացել էինք գրքի սկզբում, նկարագրեցինք Ասիաի աշխարհամասի երկրների և իշխանությունների վիճակը...: Երբ փաղիշահական բարձր ջնորհներն ու բարձրագույն Հրամանը շնորհվել սույն գրքին, իբրև երկրորդ հատոր Հրատարակելու ենք մանրամասնորեն Ստամբուլի, Արևմտյան երկրների, այսինքն՝ երեք աշխարհամասերի եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի ազգաբնակչության և իշխանությունների վիճակը, ուսումնական տեսակի բոլոր մասերի լրիվ պատկերը»:

Հստ երկութին այս ծրագիրը չի իրագործվել:

Մի քանի խոսք «Զի՞ան նյումա»-ի բովանդակության մասին: «Զի՞ան նյուման» յուրատեսակ աշխարհագրություն է: Գոյքի մոտ 700 էջից 150 էջը հատկացված է աշխարհագրության ընդհանուր հարցերի լուսաբանմանը: Հեղինակը նշում է, որ իբրև աղյուրը ձեռքի տակ է ունեցել իսլամական, ինչպես նաև լատիներին ու եվրոպական լեզուներով գրված մի քանի աշխարհագրական գրքեր, ատլանտեր (Օր, «Սինորը» և այլն): Խոսում է աշխարհագրության բովանդակության և կարևորության, երկրի գնդանուկից մերաբերյալ այդ ժամանակ գոյություն ունեցած տեսակետների մասին, նշելով, որ «Երկրի գեղանելուրյանը չի հակառակ շատ բարձրացնելու մասին»:

Անցնելով Փիդիկական աշխարհագրության հարցերին, նա խոսում է երկրի շարժումների, աստիճանացանցի, բնեների, մասշտաբի, ծովի և ցամաքի քածանման, օվկինանունների, ծովերի և նեղուցների, գետերի ու լճերի մասին: Հշշում է Կոլումբոսի և Մագելլանի ճանապարհորդությունները, անդրադառնում է Հյուսիսային և Հարավային բևեռային կղզիներին:

Գրքի երկրորդ գլուխում խոսում է երկրի ազգաբնակչության մասին՝ ըստ կրոնների:

Հետաքրքիր և եղելին է Քյաթիր Զելերի հետեւալ դիտողությունը. «Ասլասում և աշխարհագրական մյուս գրքերում, հեղինակները ընդհանրապես եվրոպացիներ լինելով, իրենց ուսումնասիրությունները սկսել են Սլոռոպայից, որը նկարագրել են ամենայն մանրամասությամբ, իսկ Ասիայի և Աֆրիկայի մասին խոսում են համառոտակի, և այն էլ իրենց գրքերի վերջում... Ամերիկայի մասին խոսում են մի քանի էջում... Այս գրքում մենք ուղղության հետևեցինք: Ակսելով Արևելյան Ասիայից, անցանք Աֆրիկային, եվրոպային և Ամերիկային... Ասիական երկրների մասին շատ նյութեր հավաքեցինք Արևելյան գրքերից»:

Քյաթիր Զելերի «Աշխարհագրության» բովանդակության մասին գաղափար տալու համար հիշենք թեկուղ ճապոնական կղզիների աշխարհագրության ծրագրը: Քյաթիր Զելերին տալիս է ձապոնական կղզիների ֆիզիկական աշխարհագրության գրքը, սահմանները, քաղաքները, այնտեղ տիրող քաղաքական կարգը, գի-

տության և կրթության վիճակը, ժողովրդի առվորությունները և ձապոնական կրթությունների հայտնագործման պատմությունը:

Ճապոնական կղզիներից հետո Զելերին նկարագրում է ինդոնեզիական կրթությունները, Զինաստանը, Հնդկաստանը, Ֆարավ Երկրները, Իրաքմը, Անդրկետյան երկրները, Թարաք Արևելյանը, Երկրագույնը, Երկանի երկրները, Սուրբ Լեռը, Գենցենը, Կուր գետը: Սյունահան անցնում է սեծովյան երկրներին: Նկարագրում է Վրաստանը, Կարսու, Կաղապանը, Ուշ Քիլիսն, Ախալցխայի էյալեթը, Հայաստանը (Արմենիա), Վանի էյալեթը, Սիփան լեռը, Բիթլիսը, Սուշը, քրդական աշիրեթները, Երզնկան, Տրապիզոնի էյալեթը, հետո անցնում է Քուրդիստանին և Միջագետքին:

Ակադեմիկոս ի. Յու. Կրաչկովսկին շի ընդունում մի քանի թրագետների այն կարծիքը, որ իբր Քյաթիր Զելերին «Զի՞ան նյուման» նախապես գրել է արարեցին լեզվով, որը հետագայում թարգմանվել է թուրքերին:

«Զի՞ան նյումա»-ի առաջին խմբագրությունը, ինչպես նշում է ինքը՝ հեղինակը, մասցել է անավարտ: 1064 թվականին նա իր համար զտել է շատ արժանագործ մի աշխատակից, մահմերականություն ընդունած ֆրանսիացի մենակյաց Մուհամեդ էֆենդի իմալասին, որի օժանդակությամբ Քյաթիր Զելերին արևմտյան հեղինակների աշխատություններից կազմել է մի քանի քարտեզ: Այդ քարտեզները օգտագործել են «Զի՞ան նյումա»-ի երկրորդ խմբագրության մեջ: Իմաստի օժանդակությամբ թարգմանել է նաև Մերկամտորի հայտնի «Atlas Minor»-ը: Ատլասի օժանդակությամբ թարգմանել է նաև Մերկամտորի հայտնի «Atlas Minor»-ը: Ատլասի թարգմանությունը չվերջացրած, Քյաթիր Զելերին սկսում է խմբագրել «Զի՞ան նյումա»-ի 2-րդ մասը: Սակայն պարզում է, որ Ատլասի խմբագրության աշխատանքը մնացել է անկատար: Հետագայում այդ աշխատանքը շարունակել է Արու Քերի Բին-Բալիսամը:

Կրաչկովսկու և Վեբուշչյալ մյուս թրքագետների կարծիքով, երկրորդ խմբագրության ժամանակ՝ «Զի՞ան նյումա»-ի մեջ ընդգրկել են արևմտյան աշխատական գրականության նյութերը: Այդ բանը պազու կերպով երևում է նրանից, որ երկրորդ խմբագրության մեջ չեն պահպանված արաբական աշխարհագրության տրագրիցն հիմնաները՝ Պալմաները և Արու Ֆեդայի 28 սովորության կիմաները: Նոր խմբագրության մեջ հիմք է ընդունվել երկրի բաժանումը ըստ աշխարհամասերի, հաշվի են առնվել աշխարհամասերի քաղաքական միավորմները (օրինակ, Թուրքիայում՝ էյալեթները և լիվաները):

«Հաջի Խալիֆան (Քյաթիր Զելերին), ինչպես իր մյուս աշխատություններում, «Զի՞ան նյումա»-ում նույնպես չի ծագում աստղագիտական կամ մաթեմատիկական գրականության անկերն: Արևական և թուրքական աշխարհագրական գրականության համար նրա նշանակությունն այն է, որ նա Արևելյան հին աղբյուրների հետ ամսական առաջին է աշխատական գիտությունը»:

«Զի՞ան նյումա»-ի թուրքիայում և թե՛ Ելլոպայում մեծ հետաքրքրության առարկա է եղել իբրև յուրահատուկ աշխատություն: Նրա քարտեզները արժանացել են հատուկ ուշադրության:

«Զի՞ան նյումա»-ում Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին արված աշխար-

(Գլուխ 39)

39-րդ գլուխը Աղբբեշանին հարևան Հյուսիսային երկրներին է վերաբերում: Սահմաններն են, արևելքում՝ Աղբբեշանը, Գիլանը և Դիլեմը, հարավում՝ ներկայումս Վան կոչվող Հայաստանը և Քուրդիստանը, արևմուտքում՝ Էրզրումի էջալեթը և Վրաստանի լեռները, Հյուսիսում՝ Խազերի ծովը, որը Շիրվանի ծովն է, Դաղստանի վիլայեթը: Վերոհիշյալ սահմանները ընդգրկում են այդ երեք երկրները, որոնք իրար հետ կապված լինելով, տվել ենք միևնույն գլուխ: Այդ երկրներն են՝ Թեվան կոշված Արանը, Մուղանը և Շիրվանը (Արանի «ը» տառը թեշդիդով³): Տարեցուցում ասված է Յափեթի որդի Արան, որի մասին պատմում է Թեոհվեն⁴. Էսենիթիկասիում «էլիֆ-լամ» տառերով՝ էլրան (էլզան) է գրված⁵: Մյուշերեաթը ցուց է տալիս, որ Թեվան է գործածվել: Իրականում սա վիլայեթի անունն էր, որի մայրաքաղաքն էր Գենչեն: Համդուլահը⁶ ասում է, թե հետագայում այդ անունով կոչվեց Թեվանի (Երևանի) հայտնի բերդը:

Արանը Արաս (Արաքս) և Կուր գետերի միջև գտնվող վիլայեթի անունն է: Հիշենք այդ վիլայեթի քաղաքները. Երևանը (Թեվան) երկարության 87 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի միջև ընկած Զովուր-Սաադ անունը կրող երկրի կենտրոնական քաղաքն է: Պարսպի կողքի Զանգի գետը հոսում է արևմուտքից: Զանգիին գետահայաց հարթավայրի հողաշեն բերդն ունի երկու դուռ՝ հարավային և հյուսիսային: Հարավային դուռը կոչվում է Դերվագեկի Թարրիզ, իսկ հյուսիսայինը՝ Բաբը-Շիրվան: Շրջակայրում կան հացահատիկի դաշտեր, պտղատու այգիներ և պարտեզներ: Հացահատիկի և մրգեղենի վայր է: Հիշյալ բերդի մեջ կա զուկա, մի ջամի և գետահայաց մի պալատ:

Անցյալում, 991 (1583) թվականին Ֆերհատ փաշան [այս բերդը] գրավելով, այնտեղ կարգել էր զինվորներ: 1014 (1605) թվականին Շահ Աբբասը, 7 ամիս [բերդը] պաշարելով, գրավեց այն: Տասը տարի հետո Մուհամմեդ փաշան բերդը պաշարեց, սակայն շկարողացավ գրավել: 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը 7 օրում գրավեց այն: Եթե [սուլթանը] վերադարձավ, Շահ

* Բնագրում տպագրական սիմալով էլքան է գրված:

հագրական տեղեկությունները, իբրև պատմական աշխարհագրական նյութեր, անտարակույս, կարևոր են և արժեքավոր: Այդ նյութերը որոշ շափով պատկերացում են տալիս նաև հայ և հարեւան ժողովորդների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին:

Սուլ գրքում Քյաթիր Զելեբիից քաղել և թարգմանել ենք բոլոր այն նյութերն ու տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, Հայերին և Անդրկովկասի մյուս ժողովորդներին*:

Ինչպես վերևում նշվեց, Քյաթիր Զելեբին իր ուսումնասիրությունը տալիս է որոշ ծրագրով. հեղինակի նյութերը թարգմանվելիս նպատակահարմար համարեցինք պահպանել այդ ծրագիրը և թարգմանված նյութերը դասավորել հետևյալ կերպ:

1. Արրանի (Առան), Մուղանի և Շիրվանի երկրները

2. Վրաստանի երկիրը

3. Կարսի էջալեթը

4. Արմենիայի երկիրը (Հայաստան)*

ա) Վանի էջալեթը

բ) Հեքարլին

գ) Էրզրումի էջալեթը

5. Տրապիզոնի էջալեթը

6. Դիարբեքիրի էջալեթը

7. Մարաշի և Աղանայի էջալեթները

8. Սվաղի էջալեթը

Այս բաժնումով արդիված են Արևմտյան Հայաստանի, մասամբ նաև Արևելյան Հայաստանի և այլ հայաբնակ շրջանների աշխարհագրական բաժանումները**:

Քյաթիր Զելեբիի աշխարհագրությունը, կարծում ենք, ավելի հետաքրքիր և արժեքավոր է դառնում այն պատճառով, որ նրանում աշխարհագրական նյութերի հետ տրվում են նաև պատմական որոշ տեղեկություններ և գեպքեր: Այս տեսակետից Քյաթիր Զելեբիի ռժիշտան նյումա»-ն որոշ նմանություններ ունի XVII դարի հայտնի թուրք ճանապարհորդ էլլիյա «Ռուղեգրության»² հետ: Երկու հեղինակները կարծեն լրացնում են միջյանց: Էլլիյա Զելեբին և Քյաթիր Զելեբին թեև ժամանակակիցներ են, բայց նրանց աշխատությունները, հավանաբար, իրար հայտնի չեն եղել: Քյաթիր Զելեբին իր «Ճիշտան նյումա»-ն գրել է մի տասնամյակով առաջ: «Էլլիյա Զելեբիի ուղեգրության»*** մեջ հեղինակը ուշնչ չի ասում Քյաթիր Զելեբիի և նրա աշխատությունների մասին:

* Հասկանալիք է, որ Քյաթիր Զելեբին իր «Աշխարհագրության» համար նյութերը քաղելով գլխավորապես իսլամական աղբյուրներից, չեր կարող տալ իր ուսումնասիրված երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի, աշխարհագրական լրիվ պատկերը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նրա խիստ ընդարձակ պլանը:

** Քյաթիր Զելեբիի «Ճիշտան նյումա»-ն հայերենի է թարգմանվել նույն դարում, բայց դժբախտաբար մինչև օրս այն չի տպագրվել: Թարգմանությունը կատարել է Երեմիա Զելեբիի Քյումուրջյանը:

*** «Էլլիյա Զելեբիի ուղեգրության» տասը հատորներից քաղել, թարգմանել և կազմել ենք առանձին գիրք՝ «XVII դարի թուրք ուղեգիր էլլիյա Զելեբին Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովորդների մասին», որը պատրաստ է տպագրության:

Սեփին [բերդը] նորից ետ գրավեց: Ներկայումս կարմրագլուխների (կըզըլքաշի)⁶ ձեռքում բերքառատ մի վիլայեթ է: Երդի (Աղրի) լեռ՝ Երևանից հարավ-արևմուտք, մեկ մերձելեւ Հեռավորության վրա, հսկա մի լեռ է և երևում է մի քանի մերձելեւ Հեռավորությունից: Կեսից վեր մշտապես ձյունով ծածկված այդ կլորածեւ լեռը ունի մի քանի մենգիլ շրջապատ: Նրանից դեպի արևելք և հյուսիս գտնվող Արաս գետը հոսում է դեպի արևելք և հյուսիս: Ալաշկերախ դաշտը ընկած է գետի և լեռան միջև: Մեկ կողմում էլ Զալդրանի դաշտն է. այդ պատճառով էլ [լեռան] հյուսիսային կողմը Զըլգըրի էլալեթ է կոչվում:

ԳԵՂԵՆ՝ Երևանից չորս մերձելեւ դեպի արևելք ընկած հարթավայրում մի քաղաք է այգիներով և պարտեզներով: Ունի շատ առատ թուզ և պտուղներ: Քաղաքը կառուցել է Ռումի հսկենդերը, իսկ Կուրաղ Բին-Ֆիրուզը այն նորոգել է: Անցյալում եղել է շատ մեծ և բարեշեն քաղաք: Դեռևս կան մեծ շենքերի մնացորդներ: Շատ ընտիր են նորոգ, խաղողը և կաղինը: Չուրը Բերքեր անունով հայտնի մի գետից է: Բերդան Դենչեկից երկու մերձելեւ հյուսիս-արևմուտք ընկած իսլամական քաղաք է, որը կառուցվել է Հիջրեթի 39 թվականին: Բարձրադիր մի վայրում ունի Թերք անունով մի յայլա, որը շատ լավ, հաճելի և շրառատ վայր է: Ամառվա օրերին այնտեղ են քոշում: Կուր գետը թափվող երկու գետակները շրջապատում են այս վայրը: Այս մասին հիշում է Իբրին Սալիդը⁷: Ումանք ասում են, որ նշանավոր «Հազվագյուտ ջուրը» սա է, բայց դա ճիշտ չէ: Բերդայի շրջակայքում կան շատ գեղեցիկ և հարուստ կաղնու ծառեր, որոնց տված կաղինները ավելի լավ են, քան Սամարղանդի կաղինները: Այստեղ կա նաև շատ լավ շագանակ և մի տեսակ թուզ, որ երբեք չի հանդիպել այլ վայրերում: Շատ առատ է մետաքսի բերքը, որովհետև թթենիները շատ են: Մետաքսը ուղարկվում է շրջակա վայրերը: Զորիները այլ երկների զորիներից գերազանց են և հարգի: Այս քաղաքից է նաև ճշմարիտ հավատացյալներից երու Սայիդ Բերդայինը:

Նախիջևան (արաբական ձևով՝ Նակշի Ջի՞ան, կոչվում է նաև Նակշեան), երկարության 88 աստիճանի, լայնության 38,5 աստիճանի վրա գտնվող քաղաք է: Շենքերի մեծ մասը կառուցված են կղմինդրից: Մշակվող կուլտուրաներն են՝ հացահատիկը, բամբակը, խաղողը և այլ պտուղներ: Ժողովուրդը սպիտակամորթ է և, Համդուլահի վկայությամբ, ելիշեկի բերդը, Կարանի անցքը և այլն ենթակա են քաղաքին: Դիվանային իրավունքը⁸ 115 հազար դինար է և, բացի այդ, մեկ թյումեն է:

Բիկանը անցյալում Կուրաղի կողմից կառուցված հնագույն քաղաք էր: Ներկայումս նման է գյուղի: շենքերը կղմինդրից են: Եղանակը տաք է: Ցանում են հացահատիկ, բրինձ և բամբակ: Էմին-Ահմեդը⁹ ասում է, որ այստեղից մինչև Վերսալը վեց փարսախ է. ունեցել է խիստ ամրակուռ բերդ: Հելաքու խանը գրավելով բերդը, ժողովրդին կոտորել է և բերդն էլ ավերել: Իլխանի զինվորները մի ժամանակ պաշարել են, սակայն չեն կարողացել գրավել այն, որովհետև մենշենիքով¹⁰ գնդակոծելու համար քարեր չկային: Հոգա նասիր Թուսիի¹¹ ցուցումով փայտից թնդանոթներ շինեցին, կապարով լցրին, քարի փոխարեն մենշենիքով արձակեցին և, այդ կերպով գրավելով քաղաքը, հաղթանակի հասան: Հետո, էմիր Թիմուրը, Ռումի երկրից վերադառնալով, ցանկացավ վերաշինել այդ բերդը: Այս գործին ձեռնամուխ եղավ Սիրքա Շահրուխը: Այստեղ աշխատեցին բերել Բելասի գետը, և չնայած առաջացան որոշ դժվարություններ, այնուամենայնիվ, հաջողության հասան: Գետն այժմ հոսում է:

Մուղանը, որը հայտնի է նաև Մուկան անունով, ընդգրկում է Ղարաբաղի երկիրը: Տարեցուցում Մուկան-Բին Յափեթ անունը կրող վիլայեթի անունն է՝ Շիրվանի ծովի հարավային եղերքում. շրջապատված է Արմենով (Արմենիա), Շիրվանով, Աղրբեշանով և Խազերի ծովով: Աթաբեկանի ժամանակ երեք հարյուր թումանից ավելի եկամուտ էր տալիս, հետո իշավ երեսուն թումանի և երեք դինարի: Զորի եղերքի քարից մինչև Արաս գետի ափն ընկած տարածության վրա, մինչև աշքով տեսանելի Սիլան լեռը, խոտը թունավոր է և կենդանիների համար մահացու, մասնավորապես գարնանը, երբ սոված կենդանիները ուտում են այդ խոտը: Սակայն Սիլան լեռան որոշ վայրերում այդպիսի վտանգ չկա, ինչպես այդ մասին գրում էր Համդուլահը: Որոշ գիտակների գրածի համաձայն, Շամուխի, Նեվշեհիրի, Մահմուդաբատի միջև մեկական մերձելել է: Նեվշեհիրը նույնպես մի գյուղաքաղաք է, որի միջով հոսում է Խալ ջուրը (գետը): Բագրվանը անցյալում Մուղանի քաղաքներից է եղել, ներկայումս գյուղ է: Եղանակը տաք է, ջուրը սկիզբ է առնում նրան սահմանակից լեռներից: Բերդը միայն հացահատիկն է: Բերգենդը միջին մեծության մի գյուղաքաղաք է եղել: Եղանակը այստեղ տաք է: Ունի շրառատ աղբյուրներ: Հողը բարերեր է և բերքառատ... Մահմուդաբադը մի գյուղաքաղաք է Ղարաբաղի գավառի Քավբարի դաշտում: Կոչվում է նաև Շել: Կուր

և Խալ գետերի ծովը թափվելու վայրում գոյացած ծոցում և ծովեղերքում առատ ծուկ են որսում....:

Պարագաղը Մուղանի գավառներից է՝ Շիրվանի արևելքում. բաղկացած է մի քանի գյուղաքաղաքներից և շրջաններից: Դրանցից են Բեթլանը և Վալկասիյեն: Հեմշեհրեն, որը գտնվում է ծովեղերքից երկու փարսախ հեռավորության վրա, անցյալում քաղաք է եղել....

Համդուլլահի վկալությամբ, Կուր գետի եզերքից մինչև Բաբելովարք¹², այսինքն՝ մինչև Դեմիր Կափովի գերբենող, մի վիլայեթի անունն է... Հին ժամանակներում Շիրվանը քաղաքի անունն էր: Ներկայումս մի քանի քաղաքներ ունեցող վիլայեթի անունն է: Այդ քաղաքներից են Բաբուն, Շամախին, Էրսը, Բաբ-էլ-էրվարք և այլն:

Շիրվանի մայրաքաղաքն է Շամախին, որը գտնվում է ծովից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք: Այս քաղաքը եղել է շատ բարեշն, այնպես որ տարեկան վաճառելիս է եղել 20 հազար բեռ մետաքս...:

(էջ 389—394)

Թիֆլիսը երկարության 83 աստիճանի, լայնության 43 աստիճանի վրա բերդաքաղաք է, գտնվում է Գյուրջիստանի լեռների արևելքում, Կուր գետի վրա: Քաղաքի մի կողմը լեռ է, իսկ մյուս կողմը՝ գետ: Հացահատիկը առատ է, սակայն պտուղները քիչ են: Այս քաղաքն ունի երկու բերդ և երեք դուռ, որոնք գտնվում են իրար դեմ: Կուր գետը հոսում է քաղաքի մեջտեղից: Թիֆլիսը սեղմված է պարիսպների երկու հսկա սեպաձև ժայռերի միջև՝ երկար ու նեղ տարածությամբ: Գետի հունը մոտավորապես 10 արշին է: Հին գրքերում այս քաղաքի մասին նշված է իրոք Վրաստանի գյուղաքաղաք (կասաբա): Հնում, մուսուլմանների կողմից որոշ ժամանակ գրավված լինելուց հետո, վրացիները այն ետ են գրավել, սակայն հետագայում նորից է նվաճվել: Ներկայումս ենթակա է Շիրվանին: Այս քաղաքից դուրս, դեպի արևելք, կան բազմաթիվ տաք աղբյուրներ (իլիջաներ), որոնք շատ հաճելի և շափակոր ջերմաստիճան ունեցող հոսող ջրեր են: Սրանց մի քանիսի ակունքների վրա քարուկիրով կառուցված են փոքրիկ կամարակապ լողարաններ: Դրանք հին շինություններ են: Ջրերից ծծմբի հոտ չի զգացվում և լոգանքը շատ օգտակար է: Էմին Ահմեդը «Բնության հաշալիքներ»-ում պատմում է, որ եթե այդ աղբյուրներից որևէ մեկի մեջ 10 հատ ձու դնենք, իննը հատը կեփվի և մեկը կկորչի:

(էջ 394)

Բար Էլ-էրվարք (Բար Էլ-Հաղիդ¹³ էլ է կոչվում) Դեմիր Կափու և Դերբենդ կոչված բերդն է, որ գտնվում է երկարության 81,5 աստիճանի և լայնության 42,5 աստիճանի վրա, Խազերի ծովի արևմբայան կողմում: Ալբրեդ (Էլբրուս) կոչված Վրաստանի լեռների և ծովի միջև ճանապարհը փակելու նպատակով կառուցված է ամրակուռ մի բերդ, որը հայտնի նավահանգիստ է: Դերբենդը Խազերի ծովի, Սերիբը և Գերգունի, Թերբիստանի, Կերչի ու Կըյթաքի նավահանգիստն է: Ծովեղերքն ընդհանրապես ավերված է և Դերբենդը մի գյուղաքաղաքի տեսք է ստացել: Վերոհիշյալ վայրերը վուշի (քաթան) բեզզը և քրքումը (զաֆրան) այստեղից են ստանում: Ծովեղերքում տարածված են քրքումի դաշտերը: Հիշյալ բերդը գտնվում է Կուր գետը ծովը թափվելու վայրից 21 փակսախ դեպի հյուսիս: Արևելքում ծովն է, իսկ արևմուտքում՝ հսկա լեռներ են, որոնց միջև ընկած է 2—3 մղոն տարածություն գրավող հարթ դաշտ: Հյուսիսում ապրող խազերը և թերեք ցեղերը, անցնելով այդ տեղից, կողոպտում էին դեպի հարավ ընկած Շիրվանի, Աղրբեշանի և Սրանի երկրները: Այդ պատճառով էլ Փարսի մելիքները դրանց հետ մշտապես կովի և պատերազմի մեջ էին: Այդ գրությունը շարունակվեց մինչև Նեվշիրվանի ժամանակաշրջանը: Նեվշիրվանը¹⁴ հիշյալ վայրերում կառուցեց պարիսպներ, այդ ցեղերի հետ հաշտություն կնքեց և ծովի եզերքից մինչև վերևի լեռները պարիսպներ շինեց, որոնք, յուրաքանչյուր երեք մղոնի վրա, ունեին երկաթյա դուռ: Այդ պարիսպների մեջ պահապաններ բնակեցրեց և այդպիսով այդ ցեղերի ճանապարհը փակեց: Ումանք ասում են, թե այդ պարիսպը առաջին անգամ կառուցել է Խսինոյարը, որից հետո Նեվշիրվանը նորոգել է տվել...: Այս պարսպի երկարությունը 10500 արշին է, իսկ լայնությունը՝ 550 արշին: Ունի 70 աշտարակ: Բարձրությունը հասնում է Կոստանդինեի պարսպի ցամաքի կողմի բարձրությանը: Պատերը ներսի կողմից և դրսից ամբողջապես կառուցված են տաշած քարերից: Պատերի մեջ կան քարեր, որոնք ունեն չորսական արշին երկարություն և լայնություն: Արևելքում ծովն է, հարավում՝ ընդհանրապես դաշտը, արևմուտքում՝ վերոհիշյալ [Էլբրուս] լեռներն են, որոնց վրա բուսնում են բազմատեսակ ծաղիկներ:

(էջ 394—395)

Էրսը (Արս, Արեշ), Շամախիից երեք օրագնաց դեպի հյուսիս-արևմուտք, գետեղերքին, Նեվշիրվանի կառուցած մի գյուղաքաղաք է: Եղանակն այստեղ շատ տաք է: Շինությունները սակավ են: Շիրվանի մելիքների բնակավայրերը հանդիսացող Գյուլիստան

բերդը այս նահիյեում սեպածե, բարձր և ամրակուռ մի բերդ է՝ Կրզը Աղջար, Կուր գետը ծովը թափվելու տեղից մեկ օրագնաց դեպի արևելք, ծովեղրյա մի քաղաք է: Նեվշենիրը գյուղաքաղաք է Կուր գետի եղերքին՝ Շամախիից մեկ օրագնաց դեպի Հարավ: Լենտերքանը (Լենքորանը) մի գյուղաքաղաք է՝ Կրզը Աղջարից երկու օրագնաց դեպի արևելք, ծովեղերքում, էրդեփիլի Կողմից Հոսող Բերարզու անունով գետակի ծովը թափվելու վայրում:

Բաքուն, որ երկարության 84,5 աստիճանի և լայնության 40,5 աստիճանի վրա է, Դերբենդի մոտ, Շամախից հյուսիս-արևելք, ծովեղերքին, Շիրվանի նշանավոր քաղաքներից է: Եղանակն այստեղ տաք է: Շրջակայքը, մինչև 10 փարսախ տարածությամբ լինելով քարքարոտ վայր, բուսականությունից բոլորովին զուրկ է: Սակայն, եթե 10 մատնաշափ խրությամբ փորվի, հողը երևան կգա: Այդ քարերի մի մասը վառում են փայտի փոխարեն: Այս քաղաքի նահիյեի հարակից մեկն է Ամելյանը, որտեղ մոտ 500 հորեր կան, որոնցից սպիտակ և սև նավթի յուղ է ստացվում: Այս կողմերում, եթե հողը մի քիչ փորվի և այդ փոսի մեջ դրվի կաթսա ու պուտուկ (չեռմլեր), երկրի ներսի տաքությունից կարելի է կերակուր եփել: Նիյազ-Աքադը ծովեղրյա գյուղաքաղաք է Բաքվի և Դեմիր-Կափուի միջև:

(Էջ 395—396)

ԳԵՏԵՐԸ. այս երկրի ամենամեծ երկու գետերից մեկը Կուր գետն է, որը սկիզբ առնելով Կալիգանի լեռներից, արևմուտքից հոսում է դեպի արևելք, անցնում է Լորիի և Ախսկայի (Ախալցխա) հարավից: Մի քանի իրազեկների ասելով, Կուր գետի ակունքը շատ մոտ է Քեռլե բերդի և Կարսի միջև գտնվող լեռներին: Քարից մի եղան պատկեր են սարքել և նույնությամբ դրել Հիշյալ ակունքի վրա: Այդ պատկերի բերնից և քթից չուրը խշալով, մեծ ուժքությամբ հոսում է Քեռլեի դաշտը և Քեռլեի մոտ անցնում Համանուն նեղուցից (Կիրճ): Եթե լվաներ այդ նեղուցը, լեռներով շրջապատված այդ դաշտը կվերածվեր լին, կգոյանալին ճահիճներ: Հին ժամանակներում այդ նպատակով անցքեր են փորել և ապահովել ջրի ճանապարհը այդ քարերի միջով: Հիշյալ գետը անցնելով քարի մեջ փորված անցքից և ապա՝ Կարա-Արդահանի բերդի տակից, Հոսում է էրջուկը և Խերթվիս բերդի առջեկիցից: Այդ վայրում նրան է միանում Ախալքալաքի գետակը, որը Խերթվիսի միացման անկյան մոտից, հետո էլ Ազղուրի և Հաջրերի բերդերի առջեկից անցնելով, Բիթլիքի մարգագետնի մոտ իր մեջ է ընդունում Ախասխայի գետակը: Ազղուրի բերդի առջեկից և ապա լեռնանցքից անցնելուց

18

հետո, ստանում է ծովի ձև և Թիֆլիսում հոսում է երկու հսկա բնական ժայռերի միջով, որոնց արանքը խիստ նեղ է: Այնուհետև Կուր գետին է խառնվում Զեքեմի լեռների Կանըք (Իորա) գետակը և, թեքվելով դեպի հարավ-արևելք, կազմում է սահման Շիրվանի և Աղրեջանի միջև: Համդուլլահի վկայությամբ, գետը Արանում բաժանվում է երկու ճյուղի, փոքրը թափվում է Շեմքոնի լիճը, իսկ մեծը՝ Յուրթ Բազարի մոտ Արաս գետին միանալով, թափվում է Շիրվանի ծովը: Այս գետի երկարությունը մոտավորապես երկու հարյուր փարսախի է: Վերոհիշյալ Յուրթ Բազարը գտնվում է Շամախիից տաս փարսախ դեպի արևելք, նման է գյուղաքաղաքի, կոչվում է նաև Ճեսադ: Սակայն որոշ իրազեկների բացատրության համաձայն Կուր գետը ոտքի երեք ճյուղ, որոնք ծով են թափվում առանձին-առանձին:

(Էջ 396—397)

Արասը (Արաքս) մեծ գետ է: Ակիզը առնելով Բինգուլի յայլայից, անցնում է Փասենի սահմանից և հոսում Չոբանի կամրջի տակով: Հյուսիսում գտնվող Գեղգաջ [Սևան] ծովից (լիճ) սկիզբ առնող ջանգի գետը, անցնելով Երևանից, միանում է Արաս գետին: Հիշյալ բերդերի մոտ դարձյալ Արասին են միանում Կարասուն և Չուկուր-Սաադից՝ Արփաշայը: Բոլոր այս գետերը Արդի (Աղրի) լեռան ստորոտից հոսում են դեպի արևելք՝ Ալաշկերտից դեպի նախիջևան և Ջովֆա: Կարշա Դաղի և Կահկահա բերդի մոտ Կենչեի և Կեֆանի գետակները խառնվում են Արասին և անցնում կամրջի տակով: Մահմուլ-Արադից Կուր գետի մի մասն էլ է միանում սրան և, անցնելով Զեվադի կամրջի տակով, Արաս գետը Արս-Բաղ վայրում (որտեղ անցնում է բարձրադիր մի մեծ ճանապարհ) միանում է Կուր գետին և ծովի վերածվելով, Քեշթասեֆիի սահմանում թափվում է Խազերի ծովը: Այս գետը շատ օգտակար է ոռոգման համար: Երկարությունը մոտավորապես 150 փարսախ է... Երևանի արշավանքի ժամանակ, Թավրիզ գնալիս, Սովորան Մուրադ խանը իր բանակով անցավ այս գետը: Վարարած գետը քշեց տարավերիտասարդ սոլաքներից¹⁵ մեկին: Բախտավոր փադիշահը ինքը սուլաքի ձեռքից բռնելով, նրան ազատեց¹⁶ խեղդվելուց: Այս գետը նշանավոր է պատմության մեջ: Գտնվում է Արմենիա երկրի արեւելյան սահմանում...

(Էջ 397)

Սամուր գետը սկիզբ է առնում Վրաստանի լեռներից, ապա իր մեջ ընդունելով Դաղստանի գետերը և անցնելով Դեմիր Կա-

19

փուից և Նիյազ-Աբեադ գավառից, թափվում է Խաղերի ծովը։ Արագահոս է և դժվարանցանելի։ Գետի հունը իր մեջ պարունակում է օճառի նման հողոտ և նետաձև քարեր։

Կոյսու գետը սկիզբ առնելով Կափուից չորս օրագնաց դեպի Հյուսիս արևելք՝ Շամիալի լեռներից, թափվում է Խաղերի ծովը։ Այս գետն էլ դժվարանցանելի է և արագահոս, սակայն մի քանի տեղերից կարելի է անցնել։ Սուլակ գետը սկիզբ է առնում Դաղըստանի արևմուտքից և թափվում է Խաղերի ծովը…

(էջ 397—398)

ԼԵՌՆԵՐԸ. այս երկրի լեռներից նշանավորը Ալբեզ (Էլբրուս) լեռն է, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի արևմուտքում։ Մրան միանում են բազմաթիվ լեռներ, որոնք ձգվում են Քուրդիստանից դեպի Հյաղազ։ Ասում են երկարությունը հազար փարսախից ավելի է։ Այս պատճառով մի քանի դատարկախոսներ այդ լեռը համարում են Կաֆ լեռը¹⁷։ Հիշյալ լեռան արևմտյան մասը միացած է Վրաստանին։ Այդ լեռները կոչվում են Ալգեզի (Ալագազ)։ Էրզրումն անցնելուց հետո՝ Կալիկար, իսկ Սնթաքիա և Մասիսին հասնելիս՝ Լեռամի լեռները, որոնք բաժանում են Շամի և Ռումի սահմանները։ Հումսի և Դամասկոսի մոտ այդ լեռները կոչվում են Զեբել Լիբան։ Մեքքեի և Մեղնինեի միջև՝ Զեբել Արզ են կոչվում։ (Այս լեռների մասին իրենց տեղերում խոսված է)։

ԱԼԲՐԵԶԻ (Էլբրուս) լեռան արևելյան մասը, Արանին և Աղրբեշանին միացած մասերը, կոչվում են Կըյքափի լեռներ, իսկ Գիլանի սահմանի մոտ սրանք կոչվում են Դիլեմի լեռներ և երկիրն էլ Թերսիստան։ Իրաքի սահմանին հասնելիս Ռեքուտե և Թերքեք են կոչվում։ Այս լեռներում ապրում են բազմաթիվ ժողովորդներ, որոնցից Հիշենք Հիշյալ լեռան Հյուսիսում բնակվող Կըյթաք անունով ժողովորդը։ Հարավային մասը, կարծես պատի նման, սղոցով է կտրված։ Այս լեռան լայնությունը մոտ տաս օրագնաց է։ Ոմանք ասում են, թե այն կողմում, Դեմիր Կափուից բացի ուրիշ ճանապարհ (անցք) չկա, սակայն վերջերս Հիշյալ լեռներում ցույց են տալիս մոտ 10 ճանապարհ, որոնք մեծ մասամբ գտնվում են լեռան կենտրոնական մասում։ Այդեղ ժամանակին Բարի Էլլան անունով ամրակուռ մի բերդ է կառուցվել։ Շիրվանի, Դերբենդի և այլ բնակիչներ այդ լեռները կոչում են Դեմիր Կափուի լեռներ։ Շիրվանի ծովը, որը օրացուցում նշված է որպես Խաղերի ծով, Շիրվանի ծովը, որը օրացուցում նշված է որպես Խաղերի ծով, Դաղըստանի ծովը, ուղղակի սկզբում, Համառապատակում գտնվում է Բենդեր Մահին։ Դեպի Սեռելք ընկած են։ Գիլանի երկրից՝ Փումեն, Մասուկն, Շեհրի Դեղթը, Լենքերանն և Ռումսերնը, ինչպես նաև՝ Թիրիստանի երկրից՝ Ռիսթեմդարը, Ամելի Կաղեմը, Մազանդարանը, Թահան և Սերմիտանքեն։ Հյուսիսային եզերքը անապատային է։ Այստեղ են գտնվում Կըյըքի կոչված Սև լեռները, որտեղ ապրում է Խաղերի ժողովորդը։ Այս ծովը մակընթացություն և տեղատվություն շունի, ջուրը թանձր է և պղտոր։ Կալզեմի և Օման ծովերի նման վճիռ չէ։ Հատակում սպիտակ քարեր չեն երևում։ Զկան մարգարտի և մարզանի նման թանկագին քարեր։ Սակայն այս ծովում շատ կան ծովային կենդանիներ, խոշոր ձկներ և այլ տարօրինակ գազաններ։ Ծովում կան 6—7 փոքր կղզիներ, որոնց մեծ մասում ստացվում է սև և սպիտակ նավթ։ Կղզիներից բնակելի է միայն մեկը։ Մնացածներից մեկը նման է կլորաձև լեռան, որտեղից ջրերը դեպի ծով են հոսում։ Մեկը անտառապատ է և խոտով հարուատ, սակայն օձերի շատության պատճառով դարձել է անբնակ։ Սև լեռ կոչված կղզին ամենից մեծն է։ Հարուստ է հոսող ջրերով և ճահիճներով, սակայն դարձյալ ավերակ է։ Ծովի

Վերոհիշյալ Խաղերի (Կասպից) ծովը արևելքից դեպի արևմուտք երկարած* մի մեծ լիճ է, որ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի։ Մեծությամբ Սև ծովի չափ է։ Արևմտյան սահմանը, ըստ ատլասի, երկարության 85 աստիճանի, արևելյան սահմանը՝ լայնության 105 աստիճանի, Հարավային սահմանը՝ երկարության 42,5 աստիճանի, Հյուսիսային սահմանը՝ լայնության 47,5 աստիճանի վրա է գտնվում։ ամբողջ երկարությամբ 20 աստիճան է, և լայնությամբ մոտ 5 աստիճան։ Ամեն կողմից այս ծովն են թափվում մեծ գետեր և քայլայում են նրան։ Այս պատճառով դիտողներն ասում են, որ Կասպից ծովը երկրի խորքում կապված է Սև ծովի հետ և հոսում է դեպի Սև ծովը։ Մինչև անգամ պատմում են, որ մի մուրացիկի փայտյա տաշտը ընկել է Խաղերի ծովը և դուրս է եկել Սև ծովում։ Նման անհիմն վկայությամբ փորձում են ապացուցել այդ սխալ միտքը, սակայն իզուր։ Մանոթանալով բնական գիտության հիմունքներին, տգիտության արդյունք հանդիսացող նման անհեթեթությունները հերքելու կարիքը վերանում է։ Հիշյալ ծովի արևմբայան եզերքին, Դեմիր Կափուից մինչև Շիրվանի երկիրը, Նիյազ Աբագը և Բաքվի բերդն է։ Մուղանի երկրից հարավ՝ Ղարաբաղի սահմանում, Կուր և Արասի գետաբերաններում գտնվում է Բենդեր Մահին։ Դեպի Սեռելք ընկած են։ Գիլանի երկրից՝ Փումեն, Մասուկն, Շեհրի Դեղթը, Լենքերանն և Ռումսերնը, ինչպես նաև՝ Թիրիստանի երկրից՝ Ռիսթեմդարը, Ամելի Կաղեմը, Մազանդարանը, Թահան և Սերմիտանքեն։ Հյուսիսային եզերքը անապատային է։ Այստեղ են գտնվում Կըյըքի կոչված Սև լեռները, որտեղ ապրում է Խաղերի ժողովորդը։ Այս ծովը մակընթացություն և տեղատվություն շունի, ջուրը թանձր է և պղտոր։ Կալզեմի և Օման ծովերի նման վճիռ չէ։ Հատակում սպիտակ քարեր չեն երևում։ Զկան մարգարտի և մարզանի նման թանկագին քարեր։ Սակայն այս ծովում շատ կան ծովային կենդանիներ, խոշոր ձկներ և այլ տարօրինակ գազաններ։ Ծովում կան 6—7 փոքր կղզիներ, որոնց մեծ մասում ստացվում է սև և սպիտակ նավթ։ Կղզիներից բնակելի է միայն մեկը։ Մնացածներից մեկը նման է կլորաձև լեռան, որտեղից ջրերը դեպի ծով են հոսում։ Մեկը անտառապատ է և խոտով հարուատ, սակայն օձերի շատության պատճառով դարձել է անբնակ։ Սև լեռ կոչված կղզին ամենից մեծն է։ Հարուստ է հոսող ջրերով և ճահիճներով, սակայն դարձյալ ավերակ է։ Ծովի

* Կասպից ծովը ձգվում է Հյուսիսից հարավ և ոչ թե արևելքից արևմուտք

արևմտյան եզերքի մոտ կա խոտով և ջրով ծածկված մի կղզի, որի
վրա ապրում են մի քանի տեսակ կենդանիներ....:

(էջ 396—399)

Հաջորդ էջերում Քյաթիք Զելեբին մանրամասնորեն խոսում է Շիրվանի մե-
լիքների, սուլթանների, շերքեզների, աբագաների վիւայեթի և այնի մասին:

(էջ 400—406)

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿԻՐԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՍԵՐԸ, ՑԵՂԵՐԸ,
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

Վրաստանը Շիրվանի և Սև ծովի միջև, մոտ քան օրագնաց
(մերձելե) տարածության վրա, լեռների մեջ ընկած մի վիլայեթ է:
Սահմաններն են. արևելքում՝ Դեմիր Կափոն և Շիրվանը, հարա-
վում՝ Զլդղբրի, Կարսի և Էրզրումի վիլայեթները, արևմուտքում՝ Սև
ծովը, հյուսիսում՝ Աբագայի և Դաղստանի վիլայեթները: Հիշյալ վի-
լայեթը (Երկիրը) բաժանում է մի քանի երկրամասերի, որոնցից
յուրաքանչյուրն ունի իր իշխողը: Ֆողովուրդն ամբողջությամբ
վրացիներ են, կրոնով քրիստոնյա: Սրանց հողերը կցվել և խառնը-
վել են իսլամական քաղաքներին: Կան տարբեր դասեր, որոնք
ջենջավաթ են կոչվում: Այսպես, Աշքը Բաշ, Դաղիանի, Մենգրել
և այլ ցեղերը, ամենքն էլ վրացի են համարվում: Ունեն իրենց
առանձին երկրները և իշխանները: Մենգրելները ապրում են Սև ծո-
վի եզերքին: Սակայն իսկական վրացիներ են համարվում Աշքը Բաշ
և Դաղիանի ցեղերը:

Ջենմը (Ճեյեմը) Թիֆլիսի ուղղությամբ մի երկիր է: Անցյա-
լում այս երկրին իշխում էր Թահմուրասը: Ներկայումս իշխում է
Ռուստեմը, որը Վրաստանի խաների մեծն է: Աշքը Բաշը մի երկիր
է միշին մասում, որի շրջակայրում են գտնվում Ջեքեմը, Դեմիր
Կափոն, Դաղստանը և Դաղիանը: Դաղիանը Սև ծովի եզերքին,
Աբագային սահմանակից մի երկիր է, որի իշխողները մշտապես
պատերազմի մեջ են Աբագայի հետ: Այս երկիրը մի կողմից հաս-
նում է մինչև Ֆաշ գետը (Խիոն): Մենգրելը Սև ծովի եզերքում,
Ֆաշ գետը ծովը թափվելու վայրում մի նահիյե է (գավառակ): Սրա
սահմանը հասնում է Քունիային:

Վերոհիշյալ վիլայեթներում կան մի շարք բերդեր և երկրներ,
որոնք թեև գիտական գրքերում չեն հիշվում, սակայն պատմության
մեջ համառոտ հիշատակություն կա հետևյալ դեպքերի մասին:
Սուլթան Սուլեյման խանը 955 (1586) թվականին իլկաղ Միրզայի
դեմ արևելյան արշավանքի դուրս գալով, Վեզիր Ահմեդ փաշային
ուղարկեց Վրաստան, որը իսլամական բանակով գրավեց հետևյալ
բերդերը. Բերաքան, բարձր և երկարաձիգ պարիսաներով մի բերդ,
որի տերը մեծաքանակ զինվորներով կռվի դուրս եկավ, բայց
պարտվեց: Քուրմեքը՝ ամրակուռ մի պարիսապ, Փենաքը՝ ամրակուռ
մի բերդ, վրացիների ուստատեղին: Գրավեցին նաև Բերնաքը,
Սեմաղարը և Ախան բերդերը: Ապա նեցահը և Էմրախորը, որոնք
Թորթումին մոտիկ բերդեր են: Թորթումը փոքրիկ բերդ է՝ էրզրու-

մից շորս օրագնաց հեռավորության վրա, որ գրավվեց հիշյալ տարվա շաբան ամսին: Գրավվեց նաև Աղջա Կալան՝ այդ շրջանի ամրակուռ բերդերից մեզը, որը կառուցված է ամուր ժայռի վրա և համարվում է Վրաստանի բանալին: Էջխան, Քամիխս, Ներքեր և Անրեր սեպաձև բերդերի տերերը անձնատուր եղան: Նվաճվեցին նաև այդ ժամանակավա Վրաստանի մեծ բերդերից Փերքերքը և Խվանեղերեսին: Վերջինս Վրաստանի բարեցեն վիլայեթներից է: Թորթումի, Քամիխսի և Բենդենի համար սշանակվեցին սանչակի բեյեր: Մեծ դժվարությամբ գրավվեց նովան սեպաձև բերդը:

Ռիասրեն գտնվում է Ալբրեգի (էլբրուս) խիստ ամայի մի մասում և ունի դժվարանցանելի ճանապարհներ: Կրեմ Զեմսը նահիյե է, որն ունի մի քանի բերդ: Սրա ճանապարհները ծայր աստիճան դժվարանցանելի են թե՛ հեծյալների և թե՛ հետիոտների համար: Շատ տեղերում անհրաժեշտ է լինում գնալ սողալով և խարիսխելով:

Նախու, Միքայի և Թիրեֆլու բերդերի գրավումից հետո պարիսպները հողին հավասարեցվեցին: Գրավվեց նաև Էջխուզեն բերդը, որի բնակիչները քաֆիրներ էին: Հետո գրավվեց և հողին հավասարեցվեց նաև Ներքես բերդը: Սրա բնակչությունը ապաստանեց բարձր լեռների կատարների վրա եղած քարայրներում և ծերպերում: Նրանք այդ քարայրները վերածեցին պարսպի: Օսմանցիները խրամատներում կովելով, քարայրներում գտնվողներին հաղթեցին և գրավեցին բոլոր բերդերը:

Գորելի (Գուրիա) երկիրը գտնվում է Վրաստանի հյուսիսարևմտյան մասում և ունի իր առանձին իշխողը: 997 (1588) թվականին Պաղի Կիրայ խանը այս երկրում նվաճել և թալանել է հետևյալ բերդերը. Բերասլո, Վինդասե, Քերամնե (վերջինս Քունիայի պարիսպն է): Բուրսելե բերդը (որը մի վոյեվոդություն է), Քենար Բիհը՝ մի իշխանություն. Էլվարդարի բերդը, որ Գորելի սեփականությունն է: Սրանցից բացի, թալանված են հետևյալ քաղաքները*. Փելաշե, Քոփսար, Բիքսոլա, Նուխելֆեք, Սենիառլո, Զեմեքյուր, Կոնստանտին, Բերասլո, Նազալի, Քուփին, Յանբուլ, Շանբար, Կուշքերման, Էզբարաշ, Շելուզ, Նիզեյաշլու, Քերամնեզ, Հոժոթսա, Մենագին, Դելաշեթիրչէ, Բուլասկիրո, Զողբըսուր, Շիրավկե, Հորավետեք, Սանթավ, Զենկուկամթես, Էսկելե, Թերենփու, Կալնուսքե, Քոլենսե, Բուղիվրավեզ, Բազլավդեսե, Սենաթին, Հալք, Թուրչին, Ռահանին, Բերդեն, Կամենքե, Զելուզո, Զելուսքե,

Քելինան, Բուրսելե, Բավարավ, Շահուրդե, Լոկաթին, որոնց ներկայիս վիճակը մեզ անհայտ է մնում:

Էլգեղի լեռները գտնվում են Սև ծովի արևելքում և Էլգրեզ լեռնան արևմուտքում: Էլգեղի լեռնաշղթան կոչվում է նաև Գյուրջիստանի լեռներ: Ասում են, որ այնտեղ ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, որոնք խոսում են յոթանասուներկու լեզուներով: Այս լեռները միանում են էրզրումի լեռներին:

Վրաստանի մասին սրանից ավելի խոսելու հնարավորություն շունեցանք:

Լրացում. այստեղ ավելացվել են աշխարհագրության թարգմանիչ էրուրեքիր բին Բեհրամ էլ-Դեմեշկիի¹⁸ մի քանի խոսքերը:
(էջ 406—407)

* Հավանաբար գյուղեր են:

Այս էյալեթի սահմաններն են, արևելքից և Հարավից՝ Երևանն ու Չըլդրը, Հյուսիսից՝ Սխալցխան, արևմուտքից՝ Էրզրումը:

Էյալեթն ունի վեց սանջակ. Կարսը, որ իշխանության կենտրոնն է, Փոքր Արդահանը, Խոչեվանը, Զարուշաղը և Քեշվան, որը սահմանակից է Կաղզմանին: Խոլամների կողմից էյալեթը նվաճվելուց հետո, վրացիները այն նորից ետ են վերցրել: Հետագայում Թիմուրը ավերել է վիլայեթի ամենաամրակուռ՝ Կարսի բերդը: Սակայն, ավելի ուշ Ալ-օսմանը¹⁹ այս կողմերը գրավելուց հետո, 988 (1580) թվականին վեզիր Կարս Մուստաֆա փաշան վերանորոգել է Կարսի բերդը՝ կառուցելով նրա պարիսպները, ձգկիթը և բաղնիքը: Այս բերդում կան բազմաթիվ հին մզկիթների և գերեզմանների մնացորդներ, որոնցից է նաև Շեյխ էրու էլ-Ղասան էլիսականի գերեզմանը: Մի ժամանակ Թիմուրլենդը պաշարել է [բերդը], սակայն չի կարողացել գրավել: Բերդն այդ ժամանակ գտնվում էր Ֆիրոզ Զենչեթ անունով մի անձնավորության ձեռքին: Ի վերջո Թիմուրը «ամանով» գրավել է այն և ավերել: Ներկայումս ունի հատուկ կուլեր (զինվորներ): Բերդը գտնվում է երկու լեռան միջև, նրա մոտովն է անցնում Արաս գետը:

Արդահանը գտնվում է էրզրումի Հյուսիս-արևելքում: Էրզրումի և Արդահանի միջև ընկած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Ունի փոքր պարիսպ և բերդ: Շրջակայքում կան անտառներ:

Կաղզմանը գտնվում է Կարսի և Բասենի միջև, մի լեռան ստորոտում, որի դիմացը նույնպես կա մի լեռ: Այդ երկու լեռների միջև է գտնվում Կաղզմանի լեռնանցքը (գերբենդը): Արաս գետն անցնում է այդ երկու լեռների միջով և Կաղզմանի մոտով: Կաղզմանի արևմուտքում Արաս գետի վրա կառուցված է Չորբանի կամուրջը: Կաղզմանի մոտ Ուշ Քիլիս (Էջմիածին) անունով տեղում կա հայկական հայտնի մի եկեղեցի [վանք]: Այս եկեղեցում կան շատ քահանաներ: Սրանք ամեն տարի գարնանը հավաքում են բազմատեսակ ծաղիկներ, լցնում մի մեծ կաթսայի մեջ և վրան չուրը ածելուց հետո, մի քանի գորգերով ծածկում են բերանը: Քառասուն օր այդ ծաղիկների վրա կարդում են հայտնի աղոթքներ: Այդ քառասուն օրվա ընթացքում եկեղեցու տաքությունից այդ չուրը եռում և ստացվում է ներիզի²⁰ նման մի Հյութ, որի գտելուց հետո, ստացված ծաղկաշուրը վաճառում են մսխալը մեկ՝ ոսկով: Այդ չուրը քսում են իրենց մեռյալների երեսին, աշքերին, բերսին և քթին: Նրանք հավատում են, թե երկնքից Հրեշտակներն են եկել և եռաց-

րել այդ չուրը: Այդպիսի ջուր պատրաստվում է նաև Ախթամարի եկեղեցում*, այս երկու տեղից բացի ուրիշ ոչ մի տեղում չի պատրաստվում: Այդ շրջանների մարդիկ բաժանվում են երկու խմբի: մի մասը պատկանում է Ախթամարին, մյուսը՝ Հիշյալ Ուշ Քիլի-սեին:

Այս վայրի գլխավոր լեռը կոչվում է Սողանլովի յայլա: Հարավ-արևելքում Աղրի [Արարատ] լեռն է, որի ստորոտում կան ընդարձակ անտառներ: Այս լեռը այն աստիճան բարձր է, որ ոչ ոք դարող բարձրանալ նրա գագաթը, ամպերից էլ բարձր է: Կարսի կարող բարձրանալ նրա գագաթը, ամպերից էլ բարձր է: Կարսի դեպի Երևան տանող լեռնանցքներն են՝ Կարախան գյուղի ճանապարհին, Շեհների անցքը [Կիրճ], Շորակլի դիմացի Կալայի անցքը, Քերեքմեզի անցքը, Աղպի Աշրքի անցքը, Կաքլուի անցքը և Կարաբաղից՝ Բերքենի անցքը...

(էջ 407—408)

Ախալցխան (Ախասիա, այլ կերպ՝ Ախսկա) Վրաստանի մի մասն է, առաջներում մտնում էր Չըլդրի էյալեթի մեջ, բայց երբ պատերազմների ընթացքում Չըլդրը ավերվեց, Ախալցխան վերածվեց անկախ էյալեթի: Սահմաններն են. արևելքից՝ Կարսը, Հարավից՝ Չըլդրը, արևմուտքից՝ Վրաստանի լեռները, Հյուսիսից՝ Թիֆլիսը: Սանջակներն են՝ Աշարա, Արտանուշ, Արդահանի Բյուզուրք [մեծ], Արդահանի Քյուչուք [փոքր], Սոբէ (Օլթին ենթակա), Փերքերք (օչաքլըք է)²¹, Փենեք, Փոսխով, Թավեսեր, Չըլդր, Ճաշրեք, Խերքիսիս, Շուշան (օչաքլըք է), Մախչիլ, Նըսֆի-Լեվանե (օչաքլըք է), Մամրվան, Ախալգալաք, Թրիալեք: Այս էյալեթը 656 կըլըջ է²², ունի 97 զեամեթ, թեզքերենով և առանց թեզքերեի 559 թիմար²³: Զեբելուների²⁴ հետ միասին տալիս է 1700 զինվոր:

Ախալցխայի նկարագրությունը. Ախալցխան վիլայեթի կենտրոնն է: Այս վիլայեթը եղել է վրացական ցեղերի տիրակալներից Ղազեի որդի Մենուչեհրի և ժառանգական պատրիարքի մայրաքաղաքը: 988 (1580) թվականին վեզիր Մուստաֆա փաշան, այն ժամանակ, երբ սուլթան Մուրադ խանը նրան հանձնարարել էր գրավել Շիրվանը, իբրև օչաքլըք, ժառանգական կարգով ստացավ այս վիլայեթը, որտեղ մի քանի ականավոր մարդիկ արդեն ընդունել էին խալամությունը: Հետո այս վիլայեթը գրավեցին Կըզըլբաշները (իրանցիները): 1045 (1635) թվականին Սուլթան Մուրադ խանը վեզիր Քենան փաշային որոշ քանակությամբ զինվոր տալով, ուղարկեց այս կողմերը: 23 օրվա պաշարումից հետո բերդը խաղա-

* Հեղինակը էջմիածինն ու Ախթամարը անվանում է եկեղեցի (քիլիս): Պետք է հասկանալ վանք:

ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ

զությամբ հանձնվեց: Այդ շրջանում նվաճված վեց բերդերն էլ օջաքլըքի կարգով հանձնվեցին Սեֆեր փաշային: Ներկայումս դրանք գտնվում են այդ գերդաստանի տիրապետության տակ: Կառուցվել են բազմաթիվ ջամիներ, բաղնիքներ, մեղրեսեներ և խաներ: Այդ վայրերում կան մի շարք հին գերեզմաններ, որոնց մասին վիլայեթի ժողովուրդը ասում է, որ դրանք հին մուսուլմանական գերեզմաններ են:

Ախալքալքը վրացերեն անունն է, որ նշանակում է Սպիտակ բերդ²⁵, գտնվում է էրզրումի Հյուսիս-արևելքում, Գորիի՝ հարավ-արևմուտքում: Գորիի ու Ախալքալքի միջև եղած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Ախալքալքը երկու ձորերի մեջտեղում գտնվող բլուրի վրա հսկա մի բերդ է: Այդ ձորերից մեկում բարակ ջուր է հոսում: Առաջներում վիլայեթի կենտրոն է եղել, սակայն սահմանի վրա գտնվելու պատճառով ավերվել է: Եղանակը իմաստ է: Ցանում են հացահատիկ և աճեցնում պտուղներ:

Արտանուջը [Արտանուշ] կառուցված է մի քանի մինարեի բարձրություն ունեցող ժայռոտ, բարձր լեռան քարերի մեջ: Այստեղ գնալու համար կա միայն մի ճանապարհ: Բեռնված անասունը կարող է բարձրանալ այդ ճանապարհի միայն կեսը, իսկ հետոտն մարդը բարձրանում է մեծ դժվարությամբ:

Երկու լեռների միջև կա ընդարձակ ձոր, որի մեկ կողմում գտնվում է ցածրադիր բերդը: Լեռան կողմի պատի [պարսպի] մեջ կա մի բնական սահրինջ (ջրամբար), իսկ բերդի կենտրոնում փորված է մի մեծ ջրամբար: Գյուղաքաղաքի բնակչիների թաղերը և շուկան կառուցված են լեռան փեշերի վրա:

Մասնուրյուն. Քյաթիր Զելերին ժանոթության ձեռվ ասում է. «Սրանից հետո անցնելու ենք Ելբառայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի արևմտյան կողմում գտնվող Օսմանյան կայսրության սահմանների նկարագրությանը, իսկ մյուս մասերը նկարագրելու ենք մի քանի այլ գործներում... Այդ էլաւեթներն են՝ Վանը, Չըլիքը, Էրզրումը, Դիարբեքը, Շալեպը, Շամը, Բաղդադը, Բասրան, Շեհր-Զորը, Ռական, Մարաշը, Սկազը, Անատոլիան, Տրապիզոնը և Կարսը»:

(էջ 408—409 և 410)

Քառասունմեկերորդ գլխում խոսելու ենք Արմենիայի մասին:

Սահմանները. այս երկրի սահմանների մասին կան տարբեր տեղեկություններ. Տարեցուցում ասված է, որ Աղբեջանը, Արանը և Արմենիան սահմանակից երեք մեծ երկրներ են: Նրանց սահմանագատումն ու առանձին նկարագրությունը ոժվար լինելու պատճառով գիտնականները երեք երկրները նկարագրում են միատեղ:

Վայրերի մեկնաբանող Շերնեշինը²⁶ ասում է, որ Արմենիան բաժանվում է երեք մասի. առաջինն են Դեբիլը, Կալիկլան և Շեմիսաղը, երկրորդը՝ Բերդան և Բիլան, երրորդը՝ Նախիջևանը:

Համդուլլահը ասում է. Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկացած է երկու մասից՝ Փոքր և Մեծ: Փոքր Արմենիան իրանի մեջ չի ցածր արևելքում է գտնվում Մեծ Արմենիան, Հյուսիսում՝ մտնում: Նրա արևելքում է գտնվում Մեծ Արմենիան, Հյուսիսում՝ Ռումը, Հարավում՝ Շամը, արևմուտքում՝ Ռումի ծովը: Նրա (Փոքր Մեծ Արմենիայի) մեծ քաղաքներից են՝ Սիսը, Թարսուսը և Կիբրոսը: Արմենիայի մեծ քաղաքներից են՝ Սիսը, Թարսուսը և Կիբրոսը:

Մեծ Արմենիան իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է թուման Ախլաթ անոնով: Սահմաններն են՝ Փոքր Արմենիան, Ռումը, Դիարբեքիրը, Քուրդիստանը, Աղբեջանը և Արանը: Երկարությունը էլ-Ռումից հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնությունը՝ Արանից մինչև Ախլաթի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայրաքաղաքը Ախլաթն է: Դիվանային իրավունքը անցյալ ժամանակներում մոտ երկու հարյուր թուման էր, հետո իշավ մինչև 39 թումանի: Նվաստիս կարծիքով, ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է վանի և էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Աղանայի և Մարաշի էլաւեթներից: Մի քանի պատմագիրներ գրում են, որ անցյալում Արմենիայի մայրաքաղաքը Ախլաթն է եղել: Պետությունը կործանվելով, ժողովուրդը դարձել է ուայա և ցրվել թարսուսի և Մասիսի²⁷ շրջաններում: Ներկայումս երկրի մայրաքաղաքը Սիսն է: Սրանց նախահայրերը պատկանել են Արմեն-Բին-Լիտի-Բին Յունանին*. Նրանցից են՝ նաև Էնչար, Կերշ, Սեբասկին, Սաղրին և Սեբատ ցեղերը: Հետագայում բոլորը քրիստոնյան դարձել: Ներկայումս այդ ժողովորդի մնացորդները քրիստոնյաներ են և հարկատու²⁸: Թակվիմ-ալ-Բուլղանում²⁹ որպես Արմենիայի քաղաքներ են հիշատակված էլքիստանը, Աղանան, Ար-

Ճեշը, Աղերքելչանը [Աղբբեկան], Բիթլիսը, Բարդան, Բիլեկանը, Թիֆլիսը, Ախալաթիլը, Գերիլը, Դվինը, Սուլթանիյեն, Սիսը, Թարուսը, Մալաթիան, Վանը, Ոստանը, Մուշը, Էրգեն էլ-Ռումը (Էրզրում) և Մալազկերտը: Վերոհիշյալ քաղաքները այդ վիլայեթի սահմաններում ցրված լինելու պատճառով մենք այսուղի բավականանում ենք Հիշատակելով Արմենիայից Վանի էյալեթը: Առանձին գլուխներով Հիշատակելու ենք Փոքր Արմենիայի մեջ մտնող Մարաշը և Մեծ Արմենիայի մեջ մտնող Էրզրումը և Կարսը:

(Էջ 410—411)

ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Օսմանյան երկրին սահմանակից երկիր է: Մահմաններն են՝ արևելքից՝ Աղբբեկան կոշված Թավրիզի երկիրը, Հարավից՝ Քուրդիստանն ու Սուլթանիյեն նահիյեն, Հյուսիսից՝ Զըլլըրի և Կարսի էյալեթները, արևմուտքից՝ Դիարբեքիրի էյալեթը: Ունի 13 սանշակ և մեկ Հյուքումեթ³⁰, որի տիրապետությունը է ժառանգական կարգով: Սանշակներն են. 1. Վանը՝ փաշայի սանշակը, որը իշխանության կենտրոնն է, 2. Աղիլզեվազը, 3. Արճեշը, 4. Մուշը, 5. Բերկիրին, 6. Կարկարը, 7. Քեսանին, 8. Խոբայիրդը [Սպարկերտ], 9. Աղաքիսը, 10. Էքրամի-բին-Կոթուրը, 11. Բայազիտի բերդը, 12. Բերդան, 13. Օվազիկը: Սա համապատասխանում է Այնի-Ալիկֆենդիի³¹ գրանցումին: Սակայն Կոչա-Նիշանշին³² «Թարակաթ»-ում հետևյալ կերպ է հաշվում Վանի սանշակները. Ոստան, Խիզան, Հեքարի, Մոկս, Սիրվի, Էլկակ, Սալմաս, Դենքըլի, Էսթան: Այս հարցում ժամանակի ընթացքում տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որի հետևանքով հակասություն է նկատվում: Տարակույս շկա, որ երկրների բաժանումը պետք է փոփոխվեր, քանի որ այդ չեր սահմանվում ամեն տարի: Այդպես է նաև էյալեթների, սանշակների և երկրների սահմանների բաժանումը: Այս կապակցությամբ ստուգման խստապահանջություն չպետք է ցուցաբերվի: Հետևաբար մենք այստեղ կխոսենք գիտական գրքերում Հիշվող քաղաքների մասին և հնարավորին շափ կբացատրենք վերոհիշյալ էյալեթի սանշակների վիճակը:

Վանը երկարության 83,5 աստիճանի և լայնության 37 աստիճանի վրա հարթ դաշտավայրում, Արճեշի ծովի արևելյան կողմում ընկած նշանավոր քաղաք և ամրակուռ բերդ է: 940 (1533)

թվականին սուլթան Սուլեյման խանը գուրս գալով իրաքի արշա-վանքին, Հալեպում եղած ժամանակ, այս կողմերը եկավ մեծ վեցդիր իբրածիմ փաշան: Աշեմի կողմից գրավված այս քաղաքի բնակչիները հպատակություն ցուց տվին և հանձնվեցին: Գրավելով վանը, սուլթան Սուլեյմանը նորոգել տվեց բերդը և այն վերածեց առանձին էյալեթի: Հիշյալ քաղաքն ունի ներքին և արտաքին պարիսպներ: Ներքին պարիսպը՝ քաղաքի արևմտյան կողմում, բարձր և կտրված ժայռի վրա է, որի մեկ կողմը քաղաքի վարոշն է, մյուս կողմը, պարսպից գուրս՝ արմակուռ բերդը: Արևելյան կողմը, որտեղ քաղաքն է, կա պարսպի նման կտրված ժայռ: Արտաքին կողմը՝ դեպի դաշտ իջնող մի բլուր է, որի վրա առանձին տեղերում, կառուցվել են երկու հարկանի ամուր աշտարակներ և պատնեշներ: Պարսպից գուրս, հարթ տեղում, ըստ սովորության, ժայռերը փորելով, երեք դռներ են շինել. արևելքում՝ Թավրիզի դուռը, հարավում՝ Խաբելիյի դուռը, իսկ հարավ-արևելքում այդիներ և պարտեզներ են: Քաղաքը և պարիսպները գտնվում են լճից բավական հյուսիս: Սակայն պարսպից դեպի լիճը ճանապարհ կա: Պաշարման ժամանակ կարող են նավեր երթեեկել: Բոլոր թաղերը և շինությունները, բեյլերբեյիի պալատը, շուկան և շարշիները, բաղ-նիքները և զամիները գտնվում են պարսպից ներս:

Խոսրով փաշան այս քաղաքում կառուցել է մի գեղեցիկ շամի, մեղրեսե և թյուրբէ³³, որը էվկաֆի է վերածվել: Այս վերջինի շինարարությունն ավարտվեց 975 (1567) թվականի ուշեր ամսին և տեղում նամազ կատարվեց: 958 (1551) թվականին Ծուստեմ փաշան այնտեղ մի բաղնիք էլ էր շինել: Ներքին պարիսպներում կարգված բերդակալների և հերթապահ ենիշերիների թիվը հասնում է 1500 մարդու: Կուլի աղաները և բեյլերբեյիի ծառայողները ապրում են պարսպից գուրս: Նավահանգստում Արճեշից, Ախլաթից և Աղիլզեազից նավեր են գալիս-գնում: Շրջակայրի լեռները գտնվում են քաղաքից կես փարսախ հեռավորության վրա:

Թիմուր Գեղանը, գրավելով Վանի բերդը, իր մեծ էմիրներից մեկին պատվիրել էր բերդը քանդել: Զանազան միջոցներ և ամեն տեսակ զանքեր գործ դնելուց հետո, հնարավոր շեղավ բերդը լիովին ավերել: Այդ լեռնանման բերդի քարաշեն հիմքերը քանդելու հնարավորություն շունենալով, բավականացան հետագայում շինված մի քանի աշտարակներն ու պատնեշները քանդելով: Սակայն բերդի այս ավերումները ազգեցություն շունեցան նրա ամրության վրա: Դրանից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի ամրակուռ էին Վանի բերդը և նրա պարիսպները:

Բարկիրին [թերկրի] փոքր քաղաք և սանջակ է. գտնվում է Վանի հյուսիսում, Արձիշից դեպի արևելք: Տարածությունն է 5 փարսախ: Թերդը ավերակ է, որը նորոգել է Սուլթան Սուլեյման խանը: Թերկրի և Արձեշի միջև է գտնվում Հեղեր-Բաղի անունով մի գյուղ:

Արծիքը [Արճեց] Վանից երկու օրագնաց դեպի հյուսիս-արևմուտք, լճից դեպի հյուսիս ընկած մի գյուղաքաղաք է, բերդ և սանջակ: Գտնվում է հարթավայրում, շրջապատված է այգիներով: Համդուլահը ասում է, թե սրա պարիսպները կառուցել է Խոչա Թաջեղին Ալիշահի վեզիրը: Ստանում է հացահատիկի և բամբակի բերք: Դիվանային իրավունքը 74 հազար դինար է (?). Ունի ամուր բերդ և պարիսպ: Արձեշի (Վանա) ծովը արևմուտքից դեպի արևելք, քիչ դեպի հարավակողմը թեքված երկարավուն մի լիճ է: Շատ տեղերից կարելի է տեսնել դիմացի կողմը: Շրջապատի տարածությունը 60 փարսախ է: Ջուրը բավականին լեղի է և աղի: Տարեկան մի անգամ թարեհի (տառեխ) անունով մի տեսակ շատ անդարձը ձուկ է երեսում, որ տանում են շրջակայքի բնակիչները: Վանը (քաղաքը) այս լճի արևելյան ափին է: Լճի հյուսիսային ափերից անցնելով, հասնում են Բենդի Մահի [գետը], Արձեշ, իսկ հետո՝ Աղիլշեվազ և Ախլաթ:

Ախլաթար փոքր կղզի և բերդ է վերոհիշրաւ լճի հարավային ափին: Ոստանից հեռու է մեկ նետաշափ, իսկ Վանից՝ 3—4 ժամ: Արձեշի մոտ, Դիաղին կոշված վայրում, կա տաք ջուր (իլիշա), որ կարող է մի շրաղաց դարձնել: Այդ աղբյուրի ջուրը դուրս է բխում շատրվանի նման: Կա մեկ ուրիշ տաք ջուր ևս, որը կաթսային նման եռում է:

Աղիլշեվազը [Արձեկ] գտնվում է լճի եղերքին, Արձեշից երկու օրագնաց դեպի արևմուտք: Լճի ջուրը բարձրանալու հետևանքով Աղիլշեվազի մի քանի աշտարակներ ծածկվել են ջրով: Գյուղաքաղաքը կառուցվել է ծովահայաց բարձր մի տեղում և ամբողջովին առնված է պարսպի մեջ: Լիճը ընկած է բերդի հարավակային կողմում:

Ախլաթը Աղիլշեվազից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք, հարթավայրի վրա այգիներով, պարտիզներով և մրգերով շատ հարուստ գյուղաքաղաք է: Ունի մեղմ կլիմա: Բլրի վրա կա մի բերդ: Միջնադարի ասում է, թե Ախլաթը կառուցվել է հին ժամանակներում և որոշ շրանում եղել է Արմեն փաղիշահների մայրաքաղաքը: Այսպես, Անուշիրվանի ժամանակ Ամիջա Մասիքը այդտեղ նստած իշխում էր իր էյալեթի վրա: Օդը շատ հիանալի է

այգեշատ վայր է, հայտնի է իր մրգերով, մասնավորապես ծիրանով և խնձորով, որոնց մեկ հատը կշռում է հարյուր դիրհեմ: Ախլաթի խնձորը հայտնի է նաև Աղրբեջանում: Անցյալում, խառնակությունների ժամանակ, հիշյալ քաղաքը գրավել և ավերել են սեղուկները, այնուհետև, 626 (1228) թվականին սովորական Զելալեղդին Խորեզմշահը, իսկ ավելի ուշ՝ մոնղոլական բանակները: 644 (1246) թվականին ուժեղ երկրաշարժից այս քաղաքի շատ շենքեր քանդվեցին: 955 (1549) թվականին Շահ Թահմասը գրավելով բերդը, հողին հավասարեցրեց:

Սուլթան Սուլեյման խանը, այս հնագույն քաղաքը մեկ կողմ թողնելով, լճի ափին կառուցեց մի պարիսպ, սակայն հին պարիսպը ավերվելուց հետո, նորը հնի շափ բարեշեն վիճակ շունեցավ: Քաղաքի մոտից ջրերը հոսելով թափում են լիճը, որը գտնըվում է գյուղաքաղաքից քիչ հեռու: Անցյալում, մի շարք հայտնի բարեպաշտ գիտնականներ ծնվել և ապրել են այս քաղաքում:

Միփան լեռը Ախլաթի հարավում հակա մի լեռ է: Իր շրջապատում և ստորոտներում ունի շատ բնակիչներ: Գագաթը մշտապես ծածկված է ձյունով և երեսում է 50 փարսախ հեռավորությունից: Շրջապատը 50 փարսախ է: Ունի խոտաշատ ընդարձակ մարգագետիններ: Գտնվում է Ախլաթից մեկ օրագնաց դեպի արևմուտք: Այստեղ վերջանում է Վանի լիճը:

Թիդիլիսը [Թիթլիս] գտնվում է Դադվանից մեկ օրագնաց արևմուտք, մի ձորի մեջ, երկարության 81,5 աստիճանի, լայնության 37,5 աստիճանի վրա. ամրակուր բերդ է և գյուղաքաղաք: Զորից մի գետ է հոսում: Շինությունները և թաղերը գտնվում են այդ գետի երկու կողմերում: Կենտրոնից կարելի է անցնել կամրջով, մուտքն ու ելքը նեղ և դժվարանցանելի են: Տները շրջապատված են պարիսպով: Միր Շերեֆ խան Բիղլիսին³⁴ իր «Պատմության» մեջ, մանրամասն խոսելով Բիթլիսի մասին, ասում է. «Մեր քաղաքը Խաքենդերի գործն է և անվանված է նրա ղուղամներից (ծառա) մեկի անունով: Իրաքից և Բաբելոնից Ռումի երկիրը գնալիս [Խաքենդերը] ստուգում էր իր հանդիպած վայրերի ջուրն ու օդը և Տիգրիս գետի մեջ թափվող ջրերի թեթևությունը: Գալով Բիթլիսի ջրի (գետի) թափվելու վայրը, այդ գետի ջուրը շատ ընտիր ու օգտագետ գտավ և ջրի եղերբով գնալով եկավ այն տեղը, ուր Քեսուրի ջուրը և Խաքաթի ջուրը իրար են խառնվում: Երկուսն էլ ըստուգին և Քեսուրի ջուրը ավելի ընտիր գտան: Գալով Քեսուրի ջրի ակունքի մոտ, Խաքենդերը մի քանի օր կանգ առավ այդ հիանալի վայրում: Ներկայումս այդ վայրը «Խաքենդերի վրանատեղ» է

կոչվում։ Հետո իսքենդերը հրամայեց. «Այդ բանուկ վայրում այնպիսի մի քաղաք և ամուր բերդ պետք է կառուցել, որ ինձ նման մի փաղիշահն անգամ զրավելու անկարող լինի»։ Այս հրամանի վրա Բիթիս անունով ղուզամը, հիշյալ աղբյուրի մոտ երկու փարսախ տարածության վրա Քեսուր գետի և Ռաբաթի միջև ամրակու մի բերդ է այդ բանուկ անցրում։ Բիթիսի բերդը կառուցվել է եռանկան ձեռվ։ Բերդը գերծ չի եղել մշտական խոռվություններից և նեղություններից³⁵։

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք նման առասպելական դեպքեր։

Բիթիսի օդն ու ջուրը իսկապես շատ հիմանալի են, թեև ձմեռը ընդհանրապես շատ խիստ է լինում, սակայն բնակիչներին նեղություն չի պատճառում։ Յայլայի պտուղներից ընտիր են տանձն ու խնձորը. խաղողը շրջակալից է ստացվում։ Բնակիչները ամուանը քոչում են այդիները և ամբողջ վեց ամիս ապրում շրջակայքի դաշտերում և կանաչապատ վայրերում, իսկ աշնանը վերադառնում տները։ Այս քաղաքը հին ժամանակներից ի վեր, ճանապարհանության պահպանության սովորական (սովորության) հարկությոց³⁶ պատված է եղել։ Խոլամական իշխողները այս քաղաքում կառուցել են բազմաթիվ բարեգործական հիմնարկներ։ Դրանցից են քաղաքի կենտրոնում, տաշված քարերից կառուցված 21-աշբանի կամուրջը, որի երկու կողմից ժողովուրդը անց ու դարձ է անում, չորս մեծ ջամիները, որոնցից ամեն մեկը կառուցվել է նախորդ սովորականություններ։ Այդ չորս մեծ ջամիներից մեկը կոչվում է Հնագույն ջամի, իսկ մեկն էլ նախապես հայկական եկեղեցի է եղել, որը քաղաքի գրավումից հետո վերածվել է ջամին և հայտնի է կըզըլ Մեսչիտ անունով։ Մեկն էլ՝ Գյոք Մեյդան կոչված վայրում, էմիր Շեմսեդդինի ջամին է, որի մոտ կա մի մենաստան։ Չորրորդը, պատմագիր Միր Շերեֆի պապի՝ Շերեֆ խանի ջամին է, որին կից կառուցվել են մեղրեսե և մենաստան..»

...Վերօհիշյալ Բիթիս քաղաքը մի դերենդ է Աղրբեշանի, Դիարբեքիրի, Ռեբիայի և Արմենի (Արմենիա) միջև։ Թուրքիստանից, իրանից, Խորասանից ղեպի Շամ և Հիշազ գնացողները անդից, իրանից, Խորասանից ղեպի Շամ և Հիշազ գնացողները անդից, իրանից, Խորասանին նրա ժայռի տակով, որովհետև այլ ճապարհն զկար։ Այդ քարի կիրճը գտնվում է Բիթիսից մեկ փարսախ հարավ։ Անցյալում ճանապարհը անցնում էր նրա մի կողմով։ Ժամանակի ընթացքում, գետի վարարման պատճառով, ճա-

նապարհը փակվեց։ Մյու դարի խաթումներից [տիկին] մի բարեգործ անձ, այս ժայռը ծածկել տալով, ճանապարհը նորից բացեց, իսկ Բիթիսում կառուցել տվեց մի մզկիթ և քաղաքի կենտրոնում՝ մի մեծ կամուրջ։ Ներկայումս հայտնի է «Փել խաթուն» և «Մեսչիտ խաթուն» անուններով։ Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը հայ զիմմիներ են։ Սուսումանները պատկանում են Շափիի դավանանքին, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ Հանիֆիի դավանանքին։ Մեծամասնությունը քաջարի, առատաձեռն, հյուրասեր մարդիկ են...»

Այնուհետև հեղինակը հիշում է մի շարք իսլամ կրօնագետների, շեշերիք գրագետների, բարեպաշտուերի։ Դրանցից է նսե սուլթան Սելիմ խանի նեգիմը՝ Մեզանա Հեքիմ Իզրիսին, որը սուլթան Բայազիտ խանի հրամանով գրել է Աւագանանի պատմությունը՝ «Հեղթ-Բիհշիշթը»³⁸, պարսկերն լեզու։

Բիթիսի շրջակայի գյուղաքաղաքները և նահիյեներն են։ Ռահվա, որ գտնվում է Դատվան գյուղի և Բիթիսի միջև և ընկած է Բիթիսից կես օրագնաց ղեպի արևելք։ Խուրք փաշան այստեղ երկու քարվանսարա, մեկ մենաստան, մեկ բաղնիք, տասը խանով, մեկ մզկիթ կառուցեց, մոտավորապես 12 հազար արշին հեռավորությունից ջուր բերել տվեց և մոտ 30 տուն ռայաներ բերել տալով, այնտեղ բնակեցրեց։ Եկող-գնացողներին ուտելիք տվող այս շինությունը այժմ էլ իր խական տեղում է գտնվում։

Անցյալում Բիթիսը և Դատվանը՝ ունեին բազմաթիվ քարվանսարներ, որոնք ավերված լինելով, ձմռան սաստիկ ցրտերի ժամանակ, անցորդներն ամեն վայրկյան գտնվում էին մահվան սպառնալիքի տակ։ Սովորանները և իշխողները բազմիցս ցանկություն են ունեցել նորոգելու այդ վայրը, նույնիսկ մի քանիսը ձեռնարկել էին շինարարության սակայն արգելքների հանդիպելով, գործը գլուխ չեն բերել։ 980 (1572) թվականին ավարտվեց այս բարեգործական շինությունը և անցորդները հանգստանալու հնարավորություն ունեցան։

(էջ 414—415)

Մուշը, ըստ տարեցուցի, մի լեռան ստորոտում, հարթավայրում, դաշտի եղրին ընկած փոքր քաղաք է։ Դաշտը, որ հայտնի է Մուշի գաշտ անունով, խիստ ընդարձակ է, ունի երկու օրագնաց տարածություն։ Միը Շերեֆը ասում է. Մուշը նահիյեի քաղաքն է և կառուցվել է Հին ժամանակներում։ Ներկայումս երևում են նրա ավերված պարիսպների և շենքերի մնացորդները։ Զեղեմ Շերեֆ խանի ժամանակ՝ քաղաքից մեկ փարսախ դեպի հարավ, մի լեռան գագաթին պարիսպ է կառուցվել։ Հետո սուլթան Սովորման

խանը բարեգործական շինության վերածեց հին բերդի կեսը, որը գտնվում է քաղաքի արևմտյան կողմում կտրված մի բլրի վրա: Ներկայումս մոտ 50 հոգի պաշտպանում են այս շինությունը: Հայրի տերմինով, անջրդի տեղերը կոչվում են «մուշ»: Այդ վիլայեթում քիչ կան պատղառու ծառեր, սակայն լեռնային մասերում և քաղաքում երեսում են այգիներ: Հացը առատ է: Ռայաները ունեն շատ անասուններ, մասնավորապես շատ ովարներ ու գոմեզներ, որովհետև կերի արտավայրերը ընդարձակ են: Վերոհիշյալ դաշտի երկարությունն է մոտավորապես ութ փարսախ և լայնությունը՝ երեք փարսախ: Ունի շատ ուղիղ և հարթ մակերես, շրջապատված է անտառապատ լեռներով և ձյունածածկ յայլաներով: Անման ջրերը հոսում են ամեն կողմից: Եփրատ գետը, այս դաշտի հյուսիսային կողմից անցնելով, կտրում է դաշտի մեկ երրորդը և հոսում դեպի հարավ: Կարա Սուն, գալով արևելյան կողմից, կենտրոնական մասից անցնում և թափվում է Եփրատ գետը: Աշնանը այս լեռներում որսում են աննման բազեներ: Այդ դաշտում որսում են նաև բազմատեսակ թոշուններ և ձկներ: Գյուղերում ամենուրեք ապրում են հայեր: Դիվանային իրավունքը, ըստ Համդուլլահի վկայության, անցյալում, Զինգիզյան սովորական ժամանակ, 69 հազար դինար էր: Օսմանյան սովորական դարում, ըստ Արքայական դավթարի³⁹, հինգ հազար դինար է, շորս հազար մարդ էլ գրանցված է որպես զիմմի⁴⁰:

Խնուրը Բիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը, ըստ Միր Շերիֆի վկայության, ենթարկվում է Բիթլիսին, սակայն կան տեղացիներ, որոնք համարվում են երգորսի լիվայից: Խնուրը ունի բնդարձակ յայլաներ, դրանցից մեկը նշանավոր Բինգյովի յայլան է: Հայտնի են նաև Սուշեհրի և Չերլի Շերեֆեդդին յայլաները: Միր Շերեֆի նախնիները, պապերը և քրդական ցեղերը այդտեղ են հանգստանում: Առատ են Խնուրի բերքերն ու պտուղները: Այստեղից հոսում է երկու գետ, որոնցից մեկը տալիս է սպիտակ աղ, իսկ մյուսը՝ կարմիր աղ: Դրանցից տարեկան շորս հազարական ալիքունի եկամուտ է ստացվում: Խնուրի դիվանային իրավունքը Մուշի շափէ է: Ռայաների թվում հայերը քիչ են և տալիս են մոտ 400 հեծլալ զինվոր: Այս նահիյենում քամու նման արագավազ ձիեր կան: Հացահատիկից բացի այլ բերքեր չունի: Այստեղի արտառոց երևութներից մեկը Բուլանը (պղտոր) լիճն է, որի մակերեսը, ենթադրում են, որ մի փարսախ է: Այս ջուրը պղտոր ու կարմրավուն է և երբեք չի գտնվում: Կա նաև նազեր անունով մի լիճ, որը գտնվում է Ախլաթի և Բուլանը լիճի միջև: Սրա ջուրը վերին աստիճա-

նի գուլալ է և քաղցրահամ: Ջմռանը խիստ սառչում է և վրայից քարավաններ են անցնում: Երբ մոտենում է ձնհալը, նրա սառուցցը այնպես է պայթում, որ ձայնը լսվում է երեք փարսախ հեռավորությունից: Հալեկուց հետո լծում անթիվ ձկներ են երեսում, որոնք գնում են դեպի շրջակայքի փոքրիկ գետերը: Խնուրի և Ախլաթի բնակիչները առատությամբ որսում են այդ ձկները: Մեկ մարդը օրական որսում է գրեթե երեք բեռ: Էմինները հաճախ ցանկացել են այդ լիճը մակիթուի⁴¹ կարգով տալ, որովհետև նրանք ենթադրում էին ստանալ մեծ եկամուտ, սակայն պատահաբար, այդ տարիներին ձուկ չի երևացել:

Նեմրուրի լեռը Բիթլիսի հյուսիսում հսկա մի լեռ է: Ասում են, որ Նեմրութը այստեղ յայլա է բարձրացել և այնտեղ բազմաթիվ բերդեր ու բարձր շենքեր կառուցել: Սակայն զայրույթի արժանանալով, այդ շենքերը անցել են գետնի տակ, և այդտեղից ջուր է դուրս բխել: Ներկայումս, երկու հազար արշին բարձրության վրա գտնվող այդ լեռան գագաթի վրա կա մի փոքր լիճ, որի երեք փարսախ շրջապատում կան սեպաձև ժայռեր: Այս ժայռերի մեջ կա միայն երեք ճանապարհ: մեկը հետիոտների ճանապարհ է, իսկ մյուս երկուաը՝ ձիավորների: Հիշյալ լճի եղերքին կան վճիռ ջրերով աղբյուրներ, իսկ շրջակայքի բարերը կարծես տաշված լինեն: Հյուսիսային կողմի լեռը աստիճանաբար ցածրանում է, և այդտեղից երկաթի թիրտի նման մի զանգված է հոսում դեպի ներքեւ: Այս լեռը մոտ 600 արշին երկարություն և 50 արշին բարձրություն ունեցող բարձր բլուր է: Հիշյալ վայրում կան ծծմբի հանքեր, որոնք պատճառ են հանդիսանում նման նյութերի դուրս գալուն: Այս մասին գրված և ապացուցված է բնական գիտությունների գրքերում:

Կարուրը գտնվում է Երևանից երկու օրագնաց դեպի արևելք և Համարվում է նահիյե և լիվա: Հովտում ունի մի փոքրիկ բերդ, որտեղ սովորական Սուրբ խանը՝ Երևանից վերադառնալիս, հանդիպել է մի քանի «կարմրավութների» (կըզլըաշ): Նրանց հեռացրել է բերդից, բայց գրավելու ցանկություն չի ունեցել: Հետագայում, հաշտության ժամանակ, հիշյալ պարհսպները քանդել է տվել և վայրը սահմանամերձ լինելու պատճառով, անբնակ դարձրել: Ներկայումս այդ բերդը պատկանում է Թավրիզի էյալեթին և նորից վերանորոգվել է:

Բայազիփախ բերդը Կոթուրի հյուսիսում մի բերդ է և լիվա: Գտնվելով սահմանամերձ գոտում, բերդը ենթարկվել է մշտական հարձակումների:

Զալդրանի դաշտը⁴² երկար, ընդարձակ մի դաշտ է: Երկու մեծ և չոչակավոր փաղիշահներ, մեկը՝ օսմանյան սովորական Սելիմը և մյուսը Սաֆեվի Շահ Խսմայիլը, որոնք երկուն էլ ուղղմագետ և բախտավոր փաղիշահներ էին, բախմել են այս դաշտում: Վերոհիշյալ սովորական Սելիմը փառավոր Հաղթանակ տարավ Շահ Խսմայիլի դեմ: Շահ Խսմայիլը պարտություն կրելով փախավ և նրա աստղը խավարեց: Սա մեծ և նշանավոր դեպք է:

Աստանը, ինչպես նշվում է տարեցույցում, Վանից մոտ մեկ օրագնաց դեպի Հարավ-արևելք, ծովեղերքին, Հարթավայրի վրա ընկած մի քաղաք է: Սահմանը հասնում է մինչև Վան, որից այն կողմը Քուրդիստանի լեռներն են: Հիշյալ քաղաքը ներկայումս մի գյուղ է: Կարճկանը Բիթլիսի նահիյեներից մեկն է, որը մի ժամանակ առանձին նահիյե է եղել:

Էրմուքը մի բերդ է Ալիւաթի ծովի ափին, վերին աստիճանի սեպածեւ մի տեղանքում: Դիվանային իրավունքը 13 հազար դինար է: Թերքերը փոքր քաղաք է, թեև անցյալում եղել է մեծ քաղաք: Շինված է բլրի վրա: Քաղաքի մոտից անցնում է բարձր լեռից հոսող մի մեծ գետ: Հարուստ է այգիներով և բանջարանցներով: Քաղաքի մի կողմում կա մի ամուր բերդ: Դիվանային իրավունքը 25 դինար է:

Միմանը գյուղաքաղաք է: Ունի շատ այգիներ և պատուղներ: Դիվանային իրավունքը 12 հազար է: Խորադինը փոքր քաղաք է: Նախապես եղել է մեծ և բարեշն: Դիվանային իրավունքը 5300 դինար է: Սելիմը գյուղաքաղաք է: Դիվանային իրավունքը 7000 դինար է: Ային միջակ քաղաք է: Դիվանային իրավունքը 4300 դինար է: Եյենքանը մի նահիյե է Մուշի մարզում: Երբեմն հնուսին էր միանում, երբեմն էլ առանձին նահիյե կազմում: Դերիլը տարեցույցում նշվում է իրեկ Արմենիայի նշանավոր և բարեշն քաղաք և հին մայրաքաղաք: Էրդերիլից ավելի հին և ընդարձակ պարիսպ ուներ, որը հետաքայում ավերվեց: Այստեղ բազմամարդ է Թերսա ցեղը: Եկեղեցին և մզկիթը կառուցվել են իրար մոտ: Ժողովուրդը գործում է աննման կարպետներ: Այստեղ շատ ընտիր է Կարմիր ներկը:

Սեման Աբաղը հոյի մոտ մի նահիյե է, որտեղ ապրում է Դենքելի աշխերերը: Շերեփ խանը ասում է, որ Դենքելի աշխերելը Շամի էմիրներից՝ Խսա անունով, մի անձի հետ է կապված: Այս աշխերելը անցյալում Շամի երկրից եկել և իրանի տիրականների մոտ ծառայության է մտել: Այդ ժամանակ էլ, օջաքլը կարգով, նրան են Հանձնել հոյի մարզի Սելիման Աբաղը: Դրանից հետո,

այդ վեցյառմ հետզետե աշխերելներ և ցեղեր հավաքվելով, բազմացան և Դենքելի աշխերելը նշանավոր դարձավ: Անցյալում այս աշխերելը եղիղներից էր բաղկացած: Ավելի ուշ, աշխերելների որոշ էմիրներ և ազնվականներ ընդունեցին սյուննի դավանանքը, անհավատությունից ու ապօրինությունից⁴³ հրաժարվեցին, ժողովի մեծամասնությունը ընտրեց ուղիղ փրկության ճանապարհը, սակայն մի մասը այդ մոլորության մեջ էլ մնաց: Հստ ավանդության, Դենքելի աշխերելը Յաջյա աշխերելի մի մասն է եղել և բնակություն է հաստատել Սելիման Աբաղում: Քուրդիստանի աշխերելների և ցեղերի մեջ այս աշխերելը կոչվում է Դենքել քաջայի աշխերել, իսկ էմիրները կոչվում են Խսարելլու: Սրանց բեյերից ուժանք իշխել են բուն Խոյում: Կոթուրի Հովհանը, երկան և Օվաշը ին նահիյեն, որը նախիշկանի մարզումն է, ենթարկվել են նրանց տիրապետությանը: Ոմանք էլ տիրացել են էրկայի կեսին, Սովեյման Սարայի նահիյեին, նախիշկանի մարզից՝ էլաքիսի ձորին և Շաթուրին: Դեռևս օսմանյան զինվորների ներխուժումից առաջ կողմերը ավերվել են և գրավվել շահերի կողմից: Երբեմն էլ օսմանցիները, ըստ Հին սովորության, սրանց են ավել էրկայի երկիրը, Զալդրանը, Սովեյման Սարայը և Սելիման Աբաղը: Ի վերջո, օսմանցիները Զալդրանի նահիյեն սանշակի վերածեցին: Շերեփ խանի «Պատմություն»-ից պարզվում է, որ այս Դենքելի աշխերելը դաշտաբնակ է եղել: Երբ 1045 (1635) թվականին, ոերիել-էվլել ամսին, օսմանյան սովորական Սուրադ խանը, գրավելով Երևանը, ուղղվել է դեպի Թավրիզ և իշեանել Արաս գետի ափին, Դենքելի աշխերելից 500 տուն, Շարուրի նահիյեի բնակիչներից մոտ 300 տուն և Փեսիանի հասարակությունից որոշ քանակությամբ տներ [սովորականից] յուրթ էին խնդրել: Այս պատճառով Դենքելի [աշխերելը] տեղափոխվեց Երզնկայի սանշակը, Շարուրի ույաները՝ Թերշանի կազման, իսկ Փեսիանը՝ Բասեն: Հրաման տրվեց նաև այդ աշխերելներին տեղափորել և վերաբնակեցնել ավերակ վայրերում և անբնակ գյուղերում: Սովեյր ունեցողներին արվեցին սանշակ և էմիրություն, իսկ աշխերելի երևելիներին՝ առանձին թիմարներ և զեամեթները:

Խոշաբը Քուրդիստանի բեյերին պատկանող Մահմուդիների «օջաքլըն» ու նրանց «Հյուգյումեթի» կենտրոնն է... Նեղշեն ասում է, որ Խոչաբը նահիյե է և նրա դիվանային իրավունքը հազար դինար է... Այս բերդի գյուղաքաղաքն ու լիվան գտնվում են երկու լեռների միջև: Այդ լեռներից սկիզբ են առնում երկու գետեր, որոնք Խո-

շաբի մոտ միանալով, հոսում են գեղի հյուսիս-արևմուտք, որտեղից էլ անցնելով գեղի հյուսիս՝ քարե կամրջի տակով, Ախթամարից մի քիչ գեղի արևելք, թափվում են վանի լիճը...

Հեքյարիի «Հյուքյումեթը» գտնվում է Ամադիյի հյուքյումեթի արևելքում՝ վանի էյալեթում, Ոստանի նահիյեից հյուսիս-արևմուտք: Շրջապատված է Բիթլիսի հյուքյումեթով և Դիարբեքիրի էյալեթից՝ Քուրդիստանի մի քանի սանչակներով, իսկ հարավից՝ Շեհրի-Զոր էյալեթով և Մեհրանի հյուքյումեթով: Այս հյուքյումեթին են պատկանում մի շարք բերդեր և նահիյեներ: Արևելյան սահմանը Կըզըլբաշի (Իրանի) սահմանը լինելով, ընդհանրապես ամայի, անընակ վայրեր են: Վանի էյալեթին հպատակ այս հյուքյումեթը պատկանում է քուրդերի հեքյարի ցեղի վիլայեթին: Անցյալում այս հյուքյումեթի էմիրներն ու իշխողները և հեքյարի ցեղը տիրություն են արել Վանի և Ոստանի վրա: Հետո սաֆկի և օսմանյան տիրակալները վանը վերածեցին էյալեթի (քրդական հյուքյումեթի) և իրենց վիլայեթից որոշ մասեր տվին նրան: Ներկայումս Հեքյարիի էմիրների կառավարական կենտրոնը՝ Ջուլամերկը, իրենից ներկայացնում է մի բերդ և գյուղաքաղաք՝ Ոստանի հարավ-արևմուտքում:

Շակակը [Շատախի] Ջուլամերկի բերդի հյուսիսում, լեռան վրա ընկած մի նահիյե է: Այդ սարից բխում է մի գետակ, որը թափվում է Վանի լիճը: Շատախը գտնվում է Մոկսի և Ջուլամերկի միջև, սակայն ավելի մոտ է Ջուլամերկին: Գերիշ բերդը գտնվում է Ջուլամերկից արևմուտք, լեռան ստորոտում: Նրա հյուսիսում Շիրվիի բերդն է: Բի-Սյուրուն⁴⁴ բերդը գտնվում է նույնպես լեռան վրա, Ամադիեի և Ջերիլի միջև... Ջելի բերդին են պատկանում մի քանի բերդեր ու նահիյեներ... Թեզիի բերդը նույնպես Հեքյարիին ենթակա բերդերից է... Բայսե բերդը Քուրդիստանի ամրակուռ բերդերից է: Քիսանի լիվան բերդ է և գյուղաքաղաք: Մոկսը լեռների արևմուտքում, հարթավայրում ընկած մեծ բերդաքաղաք է: Խիզանը ընկնում է սրանից մի քիչ հյուսիս-արևմուտք: Մոկսի առջևից մի գետ է հոսում, որը Խիզանի հողից անցնելուց հետո, թափվում է Դիլեքլու ժայռից ներքև և միանում Բիթլիսի գետին... Կարկառի բերդն ու նահիյեն նախապես ենթակա էին Մոկսին, հետո դարձել է անկախ նահիյե:

(էջ 416—421)

Մանրուրյուն երատարակչի. Հեղինակի ձեռագիր օրինակում Արևելքի երկրների նկարագրությունը ընդհատվում է Վանի էյալեթով:
Հրատարակչի կարծիքով, Քյաթիր Զելերին Մեծ Հայաստանի կազմի

մեջ մտնող էրզրումի և Կարսի էյալեթներն առանձին գլուխներով պետք է նկարագրած լիներ, քանի որ այդ մասին հիշատակել է գրքի սկզբում: Հրատարակչը ասում է, որ այդ նյութերը կամ կորել են և կամ հեղինակի այդ նպատակը նրա վաղահաս մահվան պատճառով չել իրագործվել:

Այդ պակասը և Ասիայի մնացած երկրների նկարագրությունը լրացվել է Հրատարակչի կողմից: Այդ էյալեթների և երկրների նկարագրության համար հեղինակը օգտվել է նաև հայտնի մեծ աշխահագրության թարգմանիչ էրուգեքիր բին-Բահրամ Էլլեմեշկից (էջ 422):

ԼՐՁՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը Ռումի⁴⁵ արևելյան կողմում, Արմենիայի մի մասն է համարվում: Սահմաններն են. արևելքում՝ Երևանի, Կարսի վիլայեթները, հյուսիսում՝ Տրապիզոնի վիլայեթը, հարավում՝ Դիարբեքիրը և Վանը: Էյալեթն ունի 11 սանչակ. էրզրում (փաշայի սանչակն է), Խսիկիր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Կարահիսարի Շարքի, Կըզուշան, Մամրվան, Քըղի, Մեղենկերտ, Նեքսա, Արաշկերտ և Բայազիտ: Էլայեթում կա 15 բերդ, թեզքերեռվ և առանց թեզքերեկի 5150 թիմար: Զեբեկուներով միասին ունի 7800 գինվոր: Այս էյալեթում Մեղենկերտից, Խսիկիրից, Ալաշկերտից և Բայազիտից բացի, կան «նեռքեթու թիմար»⁴⁶ կոչված թիմարներ, որոնք հավաքական կարգով 3—4 մարզու են պատկանում, և հերթականությամբ գնում են պատկերագմի: Մյուս վիլայեթներում նման թիմարներ չկան: Էրզրումը էյալեթի մայրաքաղաքն է և 500 ակլեռով մելլեվիլություն⁴⁷ է: Էրզրումի լիվայի կազաներն են. Էրզինչանը (Երզնկա), Բայրուրդը, Վերին Թերշանը, Մտորին Թերշանը, Թորթումը, Դեվերլերը (այլ Կերպ՝ Գյումշիսանե), Թորուլը, Կուրաչայը, Կըզուշանը, Կոզայը, Գերշանիսը, Քելքեթը, Քեմախը, Քեվանը, Մերդշանը, Յաղմուր-Դերեսին:

Էրզրումի բնութագիրը: Այս պարսպապատ քաղաքն ունի հինգ և նոր թաղամասեր, որտեղ կան ջամի, բաղնիքներ, շուկաներ և բեզիստան⁴⁸: Ունի մեծ ցանքատարածություններ, սակայն ծառեր և պտուղներ չկան: Շինարարական փայտը բերում են երկու օրվա ճանապարհ կտրելով: Ընդհանրապես աթար են վառում: Հոսող աղբյուրներից նշանակուր է «Դրախտի աղբյուրը» (Ջեննեթ փինարի):

Թավրիզի դռան մեջ կա մի հայտնի եկեղեցի, որի գմբեթը 50 արշին բարձրություն ունի: Այս գմբեթի մի քանի կամարները, աշխարհի պարծանք վեհափառ Մարգարեի ծննդյան տարիներին քանդվել են և այլևս անհնարին է եղել վերականգնել դրանք: Այս

եկեղեցու դիմաց, մուսուլմանները մի մզկիթ են կառուցել և անվանել են «Քյաբէի օրինակը», որը իր կառուցվածքով ունի Քյաբէի⁴⁹ ձև: Քաղաքն ունի երեք դուռ: Թավրիզի դուռը հյուսիսային կողմում է: Այս դռնից դուրս կա մի ջուր, որը թափվում է «Շամիանեի զենք» անունով քարե տաշտերի մեջ: Մյուսը կոչվում է Վեգացական դուռ (Գյուրջի կափուսու), երրորդը՝ Երգնկայի դուռ (Երգնշան կափուսու): Կա մի զբոսավայր՝ հոսող աննման ջրերով, ուր ֆնում են Թավրիզի դռնից: Այստեղ է նաև Շեյխ Աբդուլլահ-մանի ուխտատեղին: Էրզենի մոտիկ վայրում կա աժդահայի տպավորություն թողնող մի տեսարան: Այս լեռան վրա գտնվող ժայռը հեռվից նայողին թվում են իսկական աժդահաներ: Ժայռերի այս շարանը կոչվում է «Կալիկայի սաստ»⁵⁰: Ռումի էմիրներից մի քանիսը բաժանվել և կազմել են առանձին իշխանություններ, որոնցից մեկը տիրում էր Արմենիային: Իշխանի մահից հետո, նրա կալի անունով կինը կառուցել է տալիս Կալիի քաղաքը: Այս կինը իր պատկերը նկարել է տվել մի դուռն վրա:

Մեծ թվով աջեմ վաճառականներ են գալիս այս քաղաքը, որոնցից տեղական իշխանությունները առնում են մաքս և շատ ապրանքներ: Այս քաղաքում է գտնվում էրու իսհակի գերեզմանը, որը դարձել է ուխտատեղի: Կան թվով մոտ հարյուր նահիյեներ, որոնցից են՝ Խոստը, Խսիրը, Մերսը, Կուկին, Բողազը, Սուշեհը, Թերշանը, Քելքիդը և այլն: Մյուշքեմելը Սվազից երեք ըրագնաց հեռու մի կազմ և մի փոքր գյուղաքաղաք է: Ունի ջամի և բաղնիք: Հարթ դաշտում շինությունները մեծ մասմբ փայտաշեն են: Գյուղաքաղաքի մոտ է գտնվում Զեմեն-Դաղի կոչված յայլան, ուր բարձրանում են թուրքմեն ցեղերը: Այս յայլաներից դեպի հարթություններն են՝ հոսում մի շարք աղբյուրներ: Լեռները բնակեցված են:

Քեմախը—Եփրատ գետի վրա բարեշեն գյուղաքաղաք է, ունի բերդ: Քեմախի ու Երգնկայի հեռավորությունը մեկ օրագնաց է: 798 (1395—1396) թվականին Յըլգըրը Բայազիտի էմիրներից Թեմուր Թաշ փաշան գրավել է այս բերդը: Ճնճղուկները ոչնչացնում են քաղաքի բնակիչների հացահատիկների կարևոր մասը... Նշանավոր է այս գյուղաքաղաքի պանիրը: Նահիյեներն են՝ Կուրուչայ, Վատի Ռանեք, Օրլը: Այս կազմի մոտակայքում կան արծաթի հանքեր, որի հետևանքով էլ նահիյեն կոչվում է նաև Գյումուշ-խանե: Ներկայումս, հանքավայրի մոտ, մեծ և բարեշեն մի գյուղա-

քաղաք է կառուցվել: Մինչև այնտեղ 1—2 ժամկա ճանապարհ է: Այս հանքերի կառավարման գործի համար նշանակված է հատուկ էմին: Բնակիչները խոսում են հունարեն: Հանքում արտադրվում է արծաթ, պղինձ, ոսկի: Մուկաթաա է⁵¹: Ունի մի փոքրիկ գետ, որը գալիս է Քելքանիսից: Նահիյեն կառավարում է սուբաշին⁵², որը նշանակվում է էրզրումի փաշայի կողմից:

Թերջանը (այլ կերպ՝ Դերջան) միջին մեծության քաղաք է: գտնվում է Երզնկայից և էրզրումից 40 փարսախ հեռավորության վրա: Այստեղ կան շատ արտավայրեր: Մի քանի անգամ երկրաշարժեր են տեղի ունեցել և շնչերի մեծ մասը քանդվել է: Սելչուկյան սովորական Ալաեդդին Քեյկուբադը նորոգել է այս քաղաքի պարիսպը: Ունի լավ կիմա: Եփրատ գետը հոսում է քաղաքի դըրսի կողմից: Շատ հարուստ է հացահատիկով, բամբակով, խաղողով և պտուղներով:

Կոլուբը մի մեծ գյուղ է սահմանամերձ հովտում, Բայրուրդից մեկ օրագնաց դեպի հարավ...

Բայրուրդը գտնվում է էրզրումի հյուսիս-արևմուտքում և Տրապիզոնի հարավ-արևելքում: Բայրուրդից դեպի էրզրում երկու օրագնաց ճանապարհ է: Բայրուրդի և Տրապիզոնի միջև գտնվող դաշտի տարածությունը երեք օրագնաց է: Ունի ջամի, որտեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա աղոթքը⁵³: Մի կողմի ժայռի վրա կա բերդ: Եղանակն այստեղ խիստ է: Չափազանց առատ են ցանքերը և հացահատիկը: Այս քաղաքի կենտրոնից են անցնում Զույի Ռուհ և Զորաք գետերը: Երբդի արևելյան կողմում, բերդի տակից հոսում է մի մեծ գետ: Երկու օրվա տարածության վրա կա մի մեծ լեռ: Վերոհիշյալ գետի միջոցով է փոխադրվում լեռան վրա կտրված փայտը: Երբ փայտը քաղաք է հասնում, ամեն մարդ, ըստ իր նշանի, վերցնում է իր փայտը: Այդ գետը հոսում է դեպի Տրապիզոն: Այս նահիյեն էրզրումի փաշայի խասն է:

Թեմանը էրզրումից ոչ հեռու՝ հյուսիս-արևելքում, երկու լեռների միջև ընկած մի բերդ է և գյուղաքաղաք: Ունի նաև մի քանի լիճ: Արոտավայրերի օգտագործման իրավունքը ստանում է Բինգոյլի յայլայում ապրող ժողովրդից: Զմեռն այստեղ երկարատև է և հաճախ է պատահում, որ ճյուղը իշնում է հասունացած ցանքսերի վրա և վնասում նրանց: Քեվանիսի բերդը Մուրադ խանի օշախն է: Էրզրումի փաշայի կողմից այստեղ նստում է սուբաշի: Բերդի մոտից անցնում է մի փոքր գետ: Նահիյեն լեռնոտ է և անտառապատ:

Կարահիսարի Շարքի լիվայի կազմաները հետեւալներն են.

էբուելիսայր, էզոքյոյ, Օզկրը, Էսքֆեր, Աղշար Օվասը, Ակբյոյ, Ուլուկբեկ, Իփոքրի, Բազարսույու, Սուշեհիր, Բեհրամշահ, Բոլման, Բիրամլու (այլ անունով՝ էրտեր), Չեմաս, Հիսմանե, Չեղաբե, Սիսորթա, Շաբխանե, Շիրան, Կըրիք, Կոյունլուհիսար, Միլաշ, Ցակոր Բեյի դերենդը (այլ անունով՝ Փենչշենրե):

Կարահիսարի Շարքի բնութագիրը: Գյուղաքաղաք է էրզրումի և Թոկատի միջև: Ունի բերդ: Կոչվում է նաև Կարահիսարի Շարին: Կոյունլու Հիսարը Թոկատի արևելքում է, Սվաղից էրզրում տանող ճանապարհի վրա: Այստեղ կա զինվորական երկու կոնաք: Գեղեցիկ դաշտեր կան սրա և Սվաղի միջև Նիկսարը գտնվում է Հյուսիս-արևելքում: Մի բլրի վրա ունի հողաշեն մի փոքր բերդ, որտեղ կարելի է գնալ միայն մի նեղ ճանապարհով: Հիշյալ բլրի ներքեւում կա հետիոտնի ճանապարհ: Շաբխանեում գոյություն ունի պաղեղի (շար) հանք, որը մի մուկաթաա է: Կարահիսարի Շարքի պահապանները իրենց ոռծիկը (ուկուֆե) ստանում են այս մուկաթաաից:

Բասենի լիվան ընդարձակ դաշտավայր է, որտեղ մի փոքրիկ պարիսապ կա: Հասան Կալայի բերդը գտնվում է էրզրումից դեպի արևելք, կես օրագնաց հեռավորության վրա: Ունի ջամի և շուկաներ: Այս բերդին են պատկանում Կասնի, Քունի, Իյնեք, Չեղերը նահիյեները: Բասենը բաղկացած է երկու բերդից: Դրանցից մեկը կոչվում է Վերին Բասեն, որը Հասան Կալայի սահմանից համապ է մինչև Զորանի կամուրջը, իսկ մյուս կողմը Մեջենկիրտի [Մժրն-կերտ] բերդն է, որը կոչվում է Ստորին Բասեն: Բասենի և Կաղմանի միջև գտնվում է Քուա լեռը, որը ձգվում է արևելքից դեպի արևմուտք: Սրա հարավ-արևմուտքում Կըզըլշա լեռն է: Սրանց միջև կա ընդարձակ մի դաշտ, իսկ մյուս կողմում գտնվում է Ակ-Դաղըր, որի մի կողմից հոսում է Արաս գետը: Բասենի դաշտում, մեծ լճի յայլայից հոսում է մի գետ և խառնվում Արաս գետին: Հասան Կալայի հարավում գտնվում է Ալա-Դաղը, որից սկիզբ է առնում Մուրագ գետը:

Մեջենկերտը, որը կոչվում է նաև Ստորին Բասեն, ունի ամրակուռ բերդ, բաղկացած է երեք նահիյեներից՝ Խորասան, Զեվի և Մելան: Այս բերդը Արաս գետի եզերքին է: Իսպիրը լիվա է: Իսպիր քաղաքը գտնվում է բավականին հարթ հովտում, էրզրումից երկու օրագնաց հյուսիս-արևելք: Շրջակայքում կան բարձր լեռներ, որոնց վրա էլ գտնվում են բերդն ու քաղաքը: Զորից հոսող գետի երկու ափերին կան այգիներ և պարտեզներ: Այդ գետը սկիզբ է առնում Բայբուրդից և թափվում է Սև ծովը: Իսպիրը հայտնի է

իր պտուղներով: Սև ծովին հարած վայրերում ապրում են քաֆիր հուները, որոնք պետությանը տալիս են տարեկան վեց հարյուր կանթար⁵⁴ մեղրամում: Այդ վայրերը անտառային են և ծաղկազարդ, լի վայրի մեղոններով: Խապիրի շրջանում սերով (կայմաք) և մեղրով փաստրմա են պատրաստում, փոքրիկ տակառներում դասավորում են մեկ խավ մեղր և մեկ խավ սեր և պահում են մինչև ձմեռ: Մեղրը պահում է սերին և սերը չի փշանում: Այսպիսով ստացվում է մեղրով խառնված համեղ շոր սեր: Այս նահիյենում որսում են աննման շահեն թռչուններ:

Խնուսի լիվան գտնվում է էրզրումից հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Ունի մի քանի նահիյեներ՝ Բազա, Բուլանե, Խենդերես, որոնք գտնվում են Բինգոլի գեղերին:

Խնուսի բնութագիրը: Այս բերդը կազմված է բնական մեծ ժայռերից, որոնց մեջտեղում կա մի խոռոչ, որն իրենից ներկայացնում է բոլոր կողմերով գետնից կտրված բարձր ժայռերի մի խումբ: Տասը արշին բարձրության համապ այս պատի վրա հողը հարթ է: Այս խոռոչի կենտրոնում կա մի բարձր բլուր, որի վրա է գտնվում ինսուս քաղաքի ամրակուռ բերդը: Բերդը հսկում են պահապաններ: Բլրի ստորոտում, բերդի արևելյան պարսպի մի անցքից հոսում է մի փոքր գետ: [Բնակիչները] մեծ մասամբ քըրդեր են, որոնք պատկանում են Բեսյանի ցեղին: Բերդում կան մըզկիթ և շուկաներ: Իրենց ամառն անցկացնելու համար ամեն տարի այստեղ են գալիս հարյուր հազարավոր մարդիկ:

Մամրվանի լիվան (այլ կերպ՝ Խամրվան) մի բերդ է Խնուսի հյուսիս-արևելքում. լեռնոտ է և անտառոտ: Այդտեղից ճանապարհ տանում է Օլթի:

Քղիի լիվան: Քղին էրզրումի հարավային վերջավորության վրա, մի փոքրիկ քաղաք է, որի մի կողմը դաշտ է, մյուս կողմը՝ լեռ: Սանջակի նահիյենում եվալլը՝ կոչված հանքերից պատրաստում են թնդանոթի գնդակներ: Բնակիչները Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Կըզուշանի լիվան սեպաձև լեռներով հարուստ և անտառոտ վայր է: Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են:

Մելազկերտի (Մանազկերտ) լիվան: Սրա փոքրիկ քաղաքի շենքերը սև քարից են: Ունի քաղմաթիվ աղբյուրներ, թեև ծառեր չկան: Ախլաթին մոտիկ Մուրադ գետը սրա շրջակայքից է անցնում: Այս գետի վրա կա տարօրինակ մի կամուրջ: Մալազկերտը

գտնվում է գետի արևմուտքում՝ էրզրումից երկու օրագնաց հեռավորության վրա, էրզրումի հյուսիս-արևելյան կողմում։ Ամենից նշանավոր նահայն կեթատի Սարիսուն է, որը հնագույն բերդ է և եղել է Արմենի մայրաքաղաքը։

Միհանի (Սեփան) լեռը հսկա մի լեռ է Սարիսույի արևմուտքում։ Այս լեռան շուրջը բնակվում են քրդական ցեղեր, որոնք կոշվում են Բաթրեքի աշխրեթ։

Ալաշկերտը Զալդրանի դաշտի և երևանի միջև ընկած հնագույն լիվա է, որը ներկայումս իրենից առանձին կարևորություն չի ներկայացնում։

Բայազիփի բերդը գտնվում է Կոթուրի հյուսիսում։ Հայտնի բերդ է և լիվա։ Խեմրին բերդը սահմանակից է Աշեմին։ Երկու բերդերը՝ Դիաղինը և Խեմրին ենթարկվում են Բայազիփի բերդին։

Փաջլասն բեյը օշաքլոքի կարգով իշխում է այս լիվայի վրա։ Սրա բնակիչներն էլ Բեսյանի աշխրեթի քրդական շատ քաշարի ցեղերից են։ Կըզըլքաները սրանցից շատ են վախենում։ Բայազիփի դաշտից հոսում է Մուրադ գետը, որը մի տեղ անհայտանալով գետնի մեջ, նորից զուրս է գալիս՝ շորս ժամվա հեռավորության վրա։ Աղրի լեռը նայում է այս լիվային։ Այստեղ է նաև Զալդրանի դաշտը։

Թորքում Տալաքը գտնվում է էրզրումի հյուսիսում՝ երկու օրագնաց հեռավորության վրա ընկած ձորում։ Մոտակայքում կան բորակի հանքեր։ Թորթումի ձորում հոսող գետը, իշնելով Ակա Կալայի նահայեից, ապա անցնելով Վրաստանից, թափվում է Սև ծովը։ Ակա Կալայի նահայեն և բերդը գտնվում են Թորթումի նահայեի հյուսիսում՝ մի բլրի վրա։ Բերդն ունի բերդապահներ։ Առատ են այստեղ տանձն ու խնձորը, ինչպես նաև այլ պտուղներ։ Հիանալի են օդն ու ջուրը։ Ունի բազմաթիվ գետեր։

Ալա Դաղ լեռը իրենից ներկայացնում է մի մեծ յայլա և որսատեղ։ Այստեղ Մուրադ գետի ակունքներին են միանում 4—5 աղբյուրի ջրերը։ Մողոլ էրդուս խանը այստեղ կառուցել է տվել մի պալատ։ Քուս լեռը գտնվում է Կըզըլքա լեռան մոտ։ Անտառապատ է և շամի [սոճի] ծառերով հարուստ։ Էրզրումից երկում է եյերլու լեռը, որը ձգվում է գետի Հասան Կալա։ Մուրադ գետը սկիզբ է առնում երկու տեղից։ մեկը Ալա Դաղն է, որտեղից մի քանի ակունքներով հոսելով՝ դառնում է մեծ գետ, և անցնելով Զարմար կոշված լեռնանցքից, բաժանվում է չորս ճյուղի։ Այդ գետի վրա կառուցված է Ջեղեմն Շահ անունով մի քարաշեն կամուրջ։ Գետի այս ճյուղն այսուհետև միանում է Մալաղերտի գետին, որը

երկրորդ Մուրադ գետն է համարվում։ Սա սկիզբ է առնում Բինգյուլի յայլայից և հոսում գետի հարավ։ այն նախ խառնվում է Բերշեկեին և հետո Մուշի գաշտում՝ Կարասուխն։ Այնուհետև անցնում է Կենչից, Չափաքշրից, Փայլուից և Ռեշվանում միանում է Եփրատ գետին։

Եփրատ գետը, սկիզբ առնելով էրզրումի Կալիկար լեռներից, Շուղնի ձորից անցնում է Թերշանի, Երզնկայի, Քեմախի, Կուրուչալի, էգինի և Ռեշվանի միջով և միանում Մուրադ գետին, ապա անցնում է Հեքիմ Խանի մոտից։ Մալաթիայի կողմից Կըրք գյուղի մոտ Նեվշար անցքում գետը միանում է Եփրատ գետին։ Հետո Շիմշատից, Ռում Կալայի, Բերիշիքի և Ռակայի մոտ իր մեջ ընդունելով Ռուհա գետը, միանում է Խաբուր գետի հետ։ սրանցից արևմուտք գտնվում են Դիր և Հերե գյուղաքաղաքները։ Այսուհետև գետն անցնում է Մակամ Ալիից և Համասլիից։ Այստեղ կտրելով Համեր լեռը, անցնում է Սաներից, Հեյեթից և Հեղիսերից, հետո Սուլթան Սուլեյմանի Քերբելայում անցնում է իր փորած անցքից, ինչպես նաև Ակերկուկի անցքից, որը Եփրատ գետի արևելքում է։ Անցնելով Հելեի արևելքից, այնուհետև Շահի Ռումահիյե, Սեմավաթ գետերի անցքերից, Զեսպեր լիվայի հողում միանում է Շաթ գետին, որից հետո այդ երկու գետերը կազմում են ծովանձան մի մեծ գետ, առաջացնելով մի շարք կղզիներ։ Կուրնեի բերդի մոտ բռնոր ջրերն ու ջրանցքները միանում են և անցնելով Բասրայի արևելյան կողմից՝ Կալայի Ջեղեմեի մոտ թափվում է Հորմուզի ծովը։

Եփրատի ակունքը մոտ է էրզրումին։ Դարնանը այս գետի ջրով լվացվող անձը այդ տարին զերծ կլինի հիվանդություններից։ Էրզենի դաշտի լիճը փոքր է, ունի ընդամենը երեք փարսախ տարածություն։ Ջուրը անուշահամ է և ձկներով հարուստ։ Հողը բարեբեր է, բուսականությամբ հարուստ և բերքառատ։ Օսմանյան զինվորների այստեղ ձմեռելու ժամանակ, սննդամթերքը բավականանում է և ոչ մի նեղություն չեն քաշում։ Երբնմն չեն հասցնում հավաքել այս վիլայեթի կալերը և բերքերը։ Զմեռվա խստությանը հակառակ՝ ցանքսերը երեք ամսում հասունանում են, և սկսվում է հունձը։

Ճանապարհները և մենքիները (հեռավորությունը օրագնացով), էրզրումից մինչև Կարս։ էրզրումի մոտ իլիշայից մինչև Մենզիլ-խանեն երեք ժամ է։ Հասան Կալան (այլ անունով՝ Դեվե-Բոյնու)՝ երեք ժամ, Կարս Կոչալար՝ հինգ ժամ։ Չորան Քյոփրյութ գեամեթը՝ հինգ ժամ, Դոմա-Դամը (այլ անունով՝ Սողան յայլա-

սին՝ երեք և կես ժամ։ Այնտեղից Կարս՝ երկու ժամ։ Կարսից երեւան, Զախմ հսմայիլի մենզիլը՝ յոթ ժամ։ Այս մենզիլում, Կարսի գետի այն կողմում, կա մի անցք, որտեղ չուրը հոսում է շատ ուժեղ թափով։ Այդ գետի հատակում կան խոշոր քարեր։ Մինչև Շահների անցքը հինգ ժամ է։ Կարսի գետի անցքից մինչև Շորպայլի մենզիլը՝ չորս ժամ։ Արփա գետը այս անցքից է հոսում։ Քինգոլի մենզիլը երեք ժամ է։ Այստեղ Աղրի գետը գոյանում է Քինգոլի ձնհալից։ Գետն ունի անսման կարմրախայտ ձներ։ Շերեք-խանեն չորս ժամ է, հարթ դաշտավայր է՝ հարուստ կերի խոտով։ Այրանը չորս ժամ է, խոտերով հարուստ։ Երդալարը (այլ անունով՝ Թայրլար)՝ չորս ժամ է։ Երևանի ցանքսերը հասնում են այս վայրին, մենզիլը երևանի մոտ է։ Կետեք գյուղն է։ Էրզրումից Սվագ՝ էջակալե, Թերշան, Քելքիթ, Շիրովաս, Կարա Հիսար, Սվագ։ Էրզրումից Դիարբեքիր՝ Քաֆիր գյուղը հեռու է մեկ կոնաք։ Ակչա Կալան մեծ գետով է անցնում։ Խան Գիլանը հեռու է և դժվարանցանելի։ Շահիկե լեռները կարելի է անցնել միայն մեծ գետերով։ Բալուն հեռու է մեկ կոնաք։ Եփրատի եղերքում գտնվող Կըզլար Կեշիդին՝ չորս ժամ է։ Շարունշին՝ երեք ժամ է, Կիմեն՝ հինգ ժամ Այար-շայը՝ երեք ժամ։ Փիր Հյուսեյինի բլուրը՝ հինգ ժամ։ Սուլթանի բլուրը, որին ժողովուրդը Սիրանի բլուր էլ է ասում, Դիարբեքիրի մի այլ ճանապարհը, որը էրզրումից Դիարբեքիր է տանում, անցնում է հետեւյալ վայրերով։ Հայտարի լիճ, Աղայի լիճ, Կուրդ Խուրդա, Կարդա Բազար, Քյոփրուխան, Գիլան, Սեմավե, Մուրադ գետ, Կըզլը Փինար լիճ, Բաբա Թեքիյե գետ, Իլիշա, Այար բաշ, Փիր Հյուսեյինի բլուր, Կաթըրբիլ, Դիարբեքիր։ Մի այլ ճանապարհ՝ էրզրումից Դիարբեքիր՝ Ներդրանլար, Մամա Խաթուն (Մամա-խարունը կոյունլուի մելիք իզեղինի աղջիկն է)։ Քաղաքում կա երկու ախոռ, կենտրոնում՝ մզկիթ, դրսում՝ բաղնիք, որը հետագայում նորոգել է Մուհամմեդ փաշան։ Թերջանը, Քեշիշ խանը, Զեմեն գյուղը։ Երգնակայի ճանապարհը՝ Սենիլ և Քեմախի լեռը։ այս մենզիլում ճանապարհը անցնում է Եփրատ գետի եղերքով, անդնդախոր վայրեր են։ Բողերթի լիճը, այլ անունով՝ Խուրդիսի ճանապարհը, դժվարանցանելի է, Խուրթ Խանի ճանապարհը նմանապես դժվարանցանելի է, Կարաջա Դաղ անունով հայտնի լեռը Խուրթու կիրճով է անցնում։ Զմշկագեքը (Զմշկածագը) և Փերթեքը Մուրադ գետով են անցնում։ Խարփութ, Խաբուս գյուղերի ճանապարհի կեսը դժվարանցանելի, կեսը ուղիղ է։ Բաշխան, Օրբախան, Սերբեն, Շելիլ, Դիարբեքիր։ Էրզրումից Երգնկա՝ լիլիշա, որը ենթակա է Թերշանին, երեք ժամ է, Խան Խոշ, Քերադեք, Լոդե,

Երգնկա։ Երգնկայից Սվագ՝ Խոչա Ահմեդ, երեք ժամ է։ Սուրզադի Ռաբարի, Խոչա Ահմեդ, Սվագ։ Ռումից (Սվագ) Թավրիզ՝ Մելազկերալը՝ վեց ժամ է։ Արենիշը՝ ութը ժամ, Բենդի Մահմին՝ ութը ժամ։ Նեվշեհիրը՝ երեք ժամ, Սեհման Աբադը՝ հինգ ժամ, Ֆերսենքը՝ վեց ժամ, Խոյը՝ 12 ժամ։

(էջ 422—428)

Մելիքների և իշխողների դրույյան մասին։ Յարսից, Արմենից, Ռումից հետո հանդես է գալիս Խալիֆաների ժամանակ սկզբնական շրջանում խաղաղությամբ երկրներ նվաճողը եղել է նորին վսեմություն Ղիազ-բին Ղիմը։ Աբասյան պետության թուլացումից հետո հրապարակ են եկել և տիրապետություն հաստատել բոնակալ մելիքները։ Դրանցից իր սուլթանական իշխանությամբ հայտնի էրզրումի Սիլիկյան պետությունն է, որը երևան է եկել 556 (1160) թվականին։ 559 (1163) թվականին վրացիների հետ ծագած մեծ պատերազմում նա իր երևելիների հետ գերի ընկավ։ Նրա քույրը Շահ Բանուն Խաթունն է, որը Սուլեյման բին-հբրահիմ-բին Սուլեյմանի կինն էր։ Սա հայտնի է Ախլաթի տեր և Շահ Արմեն անուններով։ Վրացիները մեծ նվերներ ուղարկելով, ազատեցին էմիր Սալիկին։ Հետո Մուհամմեդ բին-էմիր Սալիկը էրզրումի վալի կարգվեց։ Նրանից հետո 598 թվականին Ռյուբնեղդին Սուլեյմանի Սելզուքին գրավեց էրզրումի վիլայեթը։ Հիշյալ Մելիքշահ Սուլեյմանը պատերազմի դուրս գալով վրացիների դեմ, նրանց պարտության մատնեց։ Մելիք Մուհամմեդից հետո էրզրումի իշխողը դարձավ Զաքտեղ անունով մի մարդ։ Հետո 598 (1201) թվականին Սելզուկյան ճյուղից Երգնկայում և Քեմախում առաջացավ Մենգուչի պետությունը։ Սրանցից սուլթան Ալի-Արսլանը այս վիլայեթը տվեց Մենգուչ Ղազիին, իսկ հետո՝ Ֆախրեդին Բահրամշահ բին-Դավիդ բին-Մենգուչին։ Սրա որդի Մելիք Դավիթ բին անցավ նրա տեղը։ Վերջապես, 728 (1327) թվականին երևան եկավ Բենի Զորանի պետությունը և նրանցից նշանավոր դարձավ Թիմուր Դաշը։ Զենգիզյանի պետությունից էրու Սահիդ մահմանլուց հետո 738 (1337) թվականին էրզրումում վալի դարձավ Թիմուր Դաշի որդի Շեյխ Հասանը։

Մելիք էշրեքը մի բռնակալ և դաժան անձ էր։ Սրա ժամանակ Կազի Մուհեդին Բարդայի անունով մի բարեպաշտ անձնավորություն, նրա բռնությունից ազատվելու համար, փախավ Խանի բեյ Խանի մոտ։ Հիշյալ Խանը նրան հովանավորեց։ Մելիք էշրեքը մեծաքանակ զինվորներով նրա վճաց։ Պատմում են, որ երբ նա Թավրիզ հասավ, Աստծու հրամանով սոսկալի խավար տիրեց, ա-

Հավոր քամի բարձրացավ, որի հետևանքով բոլոր զինվորներն ու ծիերը իրար բախվեցին: Երբ Մելիք էշրեֆը պարտվեց, հակառակորդները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Հետո 809 (1406) թվականին երևան եկավ Ակ-Կոյոլնորուն (որը Բայենդուրի էլ է Կոչվում) և նվաճեց վիլայեթը: Նրանցից Օսմանը, որը Թիմուրին է հասնում, Ռումի քաղաքների վալի նշանակվեց: Հետագայում, Խաքենքեր բին-Կարայուսուփի սպանվելուց հետո, որդին՝ Յակուբը, Էրզրումում մնաց իշխանության գլուխ: Ալ-Օսմանիներից սուլթան Սելիմը, պատերազմելով Շահ Խսմայիլի դեմ, հաղթող հանդիսացավ և այդ կողմերը նվաճեց: (էջ 428—429)

ՏՐԱՊԻՉՈՒՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Տրապիզոնի և Բաթումի սանչակները միանալով կազմել են բեյլերբեյի իություն: Սանչակներն են՝ Տրապիզոնը, Քունիան և Բաթումը: Ունի 404 հեռավորություն: Սանչակներն են՝ Տրապիզոնը, Քունիան և Բաթումը: Ունի 404 հեռավորություն: Սանչակներն են՝ Տրապիզոնը, Քունիան և Բաթումը: Ունի 404 հեռավորություն: Սանչակներն են՝ Տրապիզոնը, Քունիան և Բաթումը: Ունի 404 հեռավորություն:

Տրապիզոնի բնութագիրը. այս վիլայեթին ունի շատ գեղեցիկ և պտուղներով հարուստ վայրեր: Առաջ են ընկույզը, կաղինը, խընձորն ու տաճարը և բազմաթեսակ լեռնային պտուղները: Տրապիզոնը գտնվում է Սև ծովի արևելյան անկյունում և Հանդիսանում է այս վիլայեթի գլխավոր քաղաքն ու բերդը: Բնակչութեան մեծ մասը լեզգի ցեղից է, որոնց ծողովուրդը անվանում է լազ: Լեզգին լեռները գտնվում են Տրապիզոնի արևելյան և Հարավային կողմերում: Այս լեռները Դաղստանում, մինչև Թար էլ-էրվաբը հասնող լեռները, Կըյֆաքի, Էլսեսի և Ալբրեգի (էլբրուսի) լեռների հետմասալով, անցնում են Վրաստանից և Հասնում մինչև Եփրատի

ու Տիգրիսի եզերքները: Այստեղ ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ՝ մեղրել, վրացին, աբազան, չերքեզ, լազ, մուսուլմաններ և անհավատներ (քաֆիրներ): Մուսուլմանները պատկանում են Շաֆիի դավանանքին: Տրապիզոնի մոտ ապրողները կոչվում են լազ: Տրապիզոնի արևմտյան և Հարավային կողմում եղած Զինի լեռներում լազ ցեղի հետ միասին ապրում են թուրքական ցեղեր: Լեզուն թուրք և աշեմ լեզուների խառնուրդ է: Աջեմի շահին աստված համարող ու ափըսիներ են:

Տրապիզոնը ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով քաղաքէ: Հյուսիս-արևելքում է գտնվում Սուխումը: 865 (1460—1461) թվականին, երբ էրու էլ-ֆեթչէս սուլթան Մուհամմեդ խանը գրավեց այս քաղաքը, Կողմէ Ահմետ թէյլ փախավ և զնաց Ուզուն Հասանի մոտ: Այդ նույն թվականին նվաճվեց Կասթենունին, Տրապիզոնը և Սինոպը: Կազմակերպվեց սրբազն պատերազմ⁵⁶ դեպի Վրաստան:

Տրապիզոնն ունի երկու պարսպով ամրակուռ բերդ: Պարիսպ-ներից մեկը կոչվում է աշտարակ, որն իրենից ներկայացնում է մի ամուռ բերդ և ունի ուրբաթօրյա աղոթքի ջամի: Բերդն ունի պահապաններ և հյուսիսային պատի մեջ՝ պարսպին նայող մի դուռ: Բերդի հարավում կա մի փոքր դուռ, որը բացվում է միայն կարիքի դեպքում: Միջին պարսպի վրա ունի չորս դուռ, մեկը՝ արեգելցան պատում, դեպի Միջին պարիսպը բացվող ենի-Զամիի դուռն է: Երկրորդը արեգյան պատի վերջում է և կոչվում է Դարավանանայի դուռ, որից դուրս կա խաղախորդարան: Այս դռան առաջից հոսում է մի փոքր գետակ, որը գալիս է ընդարձակ հովտից: Այս գետի վրա կառուցված է մի մեծ կամուրջ: Արևմտյան պատի մեջ եղած դուռը կոչվում է Զինդան-Կափուտու: Տրապիզոնի բանտը կառուցված է այս դռան մոտ: Պարսպից դուրս, ընդարձակ ձորի միջով մի փոքրիկ գետակ է հոսում: Երեք արշին երկարությամբ քառուկիր հիմքի վրա, խոշոր գերաններով կառուցված կամրջի վրա գտնվում է Զղանոսի դուռը: Չորրորդ դուռը՝ հյուսիսային պատում, բացվում է դեպի Ստորին պարիսպը: Սա կոչվում է Ստորին բերդի դուռ: Այս միջին պարսպի մզկիթը, նախքան նրա գրավումը, քրիստոնեական եկեղեցի է եղել: Գրավումից հետո սովորական Սուհամմեդը վերածել է ջամի: Այս ջամին կից կա մի մեղքեսե՝ իր խցիկներով միասին, որը կառուցել է սովորական Սուհամմեդը: Միջին պարսպում կա երկու բաղնիք, որոնցից մեկը կառուցել են քաֆիրները: Ստորին պարիսպը բառակուսի ձև ունի և հյուսիսային պարսպի որոշ մասերը անմիջապես ծովին են. կպած: Այս պարիսպն էլ

ունի շորս դուռ. մեկը Զդանայի դուան կողմն է, մյոււաը Սյուրխան-
նեն է, որից դուրս, ծովեզերքին, քրիստոնյաների թաղամասերն
են; Երրորդը Մոլոգի դուռն է, որը բացվում է զեպի ծով: Չորրորդը
Մումխանեի դուռն է, որտեղ մեղրամոմ են պատրաստում...

Այսուհետև ձեղինակը մանրամասնորեն հիշում է Տրապիզոնի շամիները և
ամերիկաները:

...Այս բաղաքում կան բազմատեսակ պատուղներ՝ հունար, կե-
ռաս, տանձ, որից հայտնի են «բեյ-արմուտի» և «գյուղաբի-արմու-
տի» տեսակները, սինապի խնձորը, դելքուի խաղողը, բարենցանի
թուզը, աննման նուռը, թուրունջը: Տրապիզոնում աճում է սև կե-
ռասի նման համեղ մի պտուղ, որը կոչվում է «կարա-եմիշ» (սև-
պտուղ): Տրապիզոնի ծովում որսում են բազմատեսակ ձկներ, ո-
րոնցից են մերկե ձուկը, մեզգիտ ձուկը, վահանաձուկը: Տրապիզո-
նի ծովերում «Խամսինի օրերին»⁵⁷ որսում են փոքրիկ ձկներ: Տրա-
պիզոնի ժողովուրդը «Խամսին» բառը աղավաղելով, այդ ձկան
«խարսի» ձուկ է ասում: Խամսինի օրերին փոքրիկ նավակներով
արդպիսի փոքրիկ ձկներ որսացողները այնպիսի աղմկալի փող են
նվազում, որ ձայնը լսվում է 2—3 փարսախ հեռավորությունից:
Այդ փողի ձայնը լսողները, «Խարսի ձուկը դուրս է եկել» ասելով
իրար են անցնում: Իրականում այդ փոքրիկ ձկները դժվարամարս
են և ծանր: Ամառվա ամիսներին հիշյալ ձկները կեղտոտ են լի-
նում և զզվելի հոտ արձակում: Տներում որոշ անհանգստության
պատճառ են դառնում:

Կիրասունը Սև ծովի ափին, Սամսոնի և Տրապիզոնի միջև ըն-
կած առանց պարսպի փոքրիկ քաղաք է: Ունի մի մզկիթ և շու-
կաներ: Հարուստ է ծառաստաններով ու այգիներով: Տրապիզոնից
երեք օրագնաց դեպի Արևելք, լեռան վրա կա մի ավերակ բերդ:
Ներկայումս այս քաղաքի ծովեզրյա մասում գտնվող մի փոքր
լճից սարդիոն անունով հայտնի թանկագին քար է հանվում,
որը նման է Եմենի քարին: Ստացվում են նաև այլ քարեր:

Ռիգեն գտնվում է Տրապիզոնի և Քունիայի միջև, հարթ վայ-
րում: Ունի ծովեզերքին նայող պարիսպ: Արտադրում է բարձրո-
րակ շապկի կտավ, որը հայտնի է «Ռիգեի բեզ» անունով և օգ-
տագործվում է իրեն նվեր: Ռիգեի գետակը հոսում է շուկայի
միջով:

Քունիայի լիվան գյուղաքաղաք է: Գտնվում է Վրաստանի սահ-
մանի վրա: Ունի ծովեզրյա մի բերդ: Կազաներն են՝ Աթինա, Էր-
ինեի, Սումլե, Վինե: Այստեղից հոսում է Ճորոխ գետը և թափում
Սև ծովը: Նահիյենում աճում են բազմատեսակ ձառեր:

Բարումի լիվան Այս լիվան մոտ է Գորելին (Գուրիա): Տրա-
պիզոնի և Բայբուրդի միջև է գտնվում Յայլա Մեսշիդի լեռը, որը
հարուստ է անուշա՞մա ջրերով: Լեռը մշտապես ձյունով է ծածկը-
ված: Այստեղ հին ձյուների մեջ ապրում է մի տեսակ փոքրիկ
կենդանի: Ուշագրությամբ դիտելիս կարելի է նկատել այդ կենդա-
նու շարժումը սառուցի մեջ: Կա նաև մի տեսակ որդ, որից ծծելու
դեպքում դուրս է գալիս զուլալ ջուր: Այս լեռներում կա մի հին
մզկիթ, որը կոչվում է Յայլուի մզկիթ: Տրապիզոնի հարավային
կղղմում, երկու փարսախ հեռավորության վրա գտնվում է Խոշ-Օղ-
լան լեռը: Մեծ և փոքր լեռնաշղթաների ստորոտից հոսող գետը
բարեկարգել է Խոշ-Օղլան անունով մի անձնավորություն: Նա կա-
ռուցել է նաև Խարաթը⁵⁸, տրապիզոնցիները այս լեռը անվանում
են Աղաջ Բաշը: Երկարությունը 50 փարսախ է: Տրապիզոնից Բայ-
բուրդ տանող ճանապարհը այս լեռան կենտրոնից է անցնում: Ունի
մի նեղ դուռ, որտեղից բացի, այլ տեղերից անցնել չի կարելի:
Դուռը պահանելու համար կառավարությունը կարգել է մի շարք
գյուղական ույաներ: Տրապիզոնից մեկնողը առանց քաղաքի իշ-
խողից ստացած գրությունը պահապաններին ցույց տալու՝ չի կա-
ռող անցնել: Խոշ-Օղլան գետը գալիս է Աղաջ Բաշը սարից, անց-
նում է Տրապիզոնից և թափում ծովը: Սուրմենեի գետը, Օֆ գե-
տը, Ռիզե գետը, Աթինե գետը (կոչվում է նաև Սոյուք-Սու) վերո-
հիշյալ գյուղաքաղաքների մոտ նույնպես թափում են Սև ծովը:
Ֆաշ գետը (Ռիոն) մեծ գետ է, որը ծովն է թափվում Ֆաշի (Փո-
թիի) մոտ: Այս բոլոր գետերը սկիզբ են առնում Վրացական լեռ-
ներից:

(էջ 429—431)

* * *

Քյաթիր Զելեբին Միջագետքի (Մեսոպոտամիա) նկարագրության մեջ մաս-
րաման խոսում է երեք էյալեթների՝ Ռակայի (Ռուֆա), Մուսուլի և Դիարբեքիրի
մասին: Դրանցից բերվում են Դիարբեքիրի էյալեթին վերաբերող նյութերը:

ԴիԱՐԲԵՔԻՐԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս էյալեթը գտնվում է Տիգրիս գետի երկու եզերքին: Արաբական ցեղերից Բեքիր բին-Վայիլ բին-Կասեթը այս եր-
եկիրը ֆարսերից գրավեց և Դիարբեքիր անվանեց: Սահման-
ներն են՝ արևելքից՝ Վանի էյալեթը, Հյուսիսից՝ Էրզրումը, ա-
րևմուտքից՝ Սվազը, Հարավից՝ Ռական և Մուսուլը: Բաժանված է
19 սահմանի և հինգ «Հյուքյումեթի»: Սահմաներից ութը բուրդ բե-
յերի աննշանակելի և անհրաժեշտ կերպով կառաքը բնակչությունը⁵⁹ են: Օսման-
յան սահմաներն են. Արդնի, Ակչա Կալա, Ամեդ, Զմշկեզե,

(Զմշկածագ), Հիսնի Քեֆ, Խարուր, Խարփուր, Սղերտ, Սենջար, Սիվերեկ, Մեֆարկին, Մազկերա, Նիսիբին: Օշաքլըք հանդիսացող սանչակներն են. Արակ, Փերթեֆ, Թերշիլ, Զարագյուր, Չերմիք, Սաղման, Կուլք, Մեհրանի: Հյուրյումեթներն են. Էֆիլ, Փալու, Ջեղիրէ, Խեզու, Գենջ: Այս էլալեթը 7030 կրլջ է: Ունի 688 զեամեթ, թեզքերեռով և առանց թեզքերեի թիմարներ: Քուրդ բեյերից բացի՝ շերելուներով միասին, տալիս է 1800 զինվոր: Ամեղի լիվան փաշայի սանչակն է և 500 ակլեի մեվլեվիություն է: Կազաներն են՝ Զոնքէշ, Սավեր, Թելեր, Մարտին, Մալազկերտ, (այլ անունով՝ Մազկերտ), Մաքիր, Միդուն, Հինի (այլ անունով՝ Հունի):

Ամեղի լիվան: Այս քաղաքի մեծ պարիսպը սև քարից է կառուցված: Բոլոր շինություններն ու թաղամասերը գտնվում են պարսպից ներս: Պարիսպը ունի չորս դռւու՝ Մարդինի, Դաղկափուսու, Շաթի և Երգումի: Ներքին բերդում կան բազմաթիվ ջամփներ, մեղեսեներ, բաղնիքներ, բարեգործական շինություններ և տներ: Ներքին բերդը գտնվում է քաղաքի մի բլրի վրա, որն իր սովորական պալատով, որոշ շինություններով և թաղամասերով ամրակուտ մի բերդ է: Քաղաքը կառուցված է հարթ վայրում, իսկ ծայրամասում գտնվող ներքին բերդը նայում է Շաթից այն կողմն ընկած դաշտին: Բերդի ներքեռում, Շաթի եզերքին տարածվում են սեխի բոստանները: Երբ գետի ջուրը նվազում է, ամենքը իրենց հատուկ հողերում, քարքարոտ և ավազոտ վայրերում եղած առանձին հողամասերում սեխ են ցանում: Վերցնում են որոշ քանակությամբ քար, մի ափ աղավնու ծերալ խառնում են 5–10 հատ սեխի սերմի հետ և ցանում են քարքարոտ ավազի մեջ: Սեխը այստեղ շափազանց համեղ է: Բնակիչները սեխի սեզոնին գնում են բանջարանոցները, եղեգից հյուղակներ են սարքում և բաղեղի (սարմաշըք) ու վրանածաղկի գմբեթներով զարդարում: Այսուհետեւ, որոշ ժամանակով հավաքվում են և կեր ու խումով զբաղվում: Այս քաղաքում զինվորների համար կան ձմեռելու պայմաններ: Սերդարները հաճախ ձմեռել են այստեղ: Ամեղից դեպի հարավ, Սուսումի կողմում, Շաթի վրա կա մի քարաշեն կամուրջ:

Մարդինը գտնվում է Ամեղի հարավարեսմուտքում: Բերդը գտնվում է մի լեռան վրա: Գետնից մինչև բերդի գագաթը երկու փարսախ է: Այդ բերդն անհնար է բռնի ուժով գրավել: Այս լեռան մեջ կան ապակու հանքեր...

Սաղբը Մարդինին մոտ մի գյուղաքաղաք և բերդ է, գտնվում է Ամեղից երկու օրագնաց հարավ: Տիգրիսը անցնում է սրա մոտից:

Հիգանը հարուստ է ծառերով: Հատկապես շատ են կաղնու ծառերը: Լեռների միջև ունի մի բարձր բերդ:

Մեֆարկինը (այլ անունով՝ Միաֆարկին) Դիարբեքիրի հիմքն է: Ալգիներով և պարտեզներով նմանում է Նիսիբինին... Մուսուլից Միաֆարկինով Հիսնի Քեյֆ տանող ճանապարհը վեց օր է տևում: Կա նաև Մարդինով գնացող ճանապարհ: Հյուսիսում, ութ օրվա հեռավորության վրա կա մի լեռ, որի լանջին էլ գտնվում է Միաֆարկինը:

Հիսնի Քեֆը (կամ Հիսնի Քեֆան) մեծ քաղաք է, լնկած է Շաթի արևելյան եզերքին: Բերդը գտնվում է քաղաքի հյուսիսում, գետի եզերքին, բարձր ժայռոտ լեռան վրա: Քաղաքի և բերդի լեռան միջև կա մի կամուրջ: Այս քաղաքն ունի շատ հիանալի խաղող, որը «Հիսի խաղող» է կոչվում: Այդ քաղաքը կառուցել է Հիսնի Քեյֆի առաջին էմիր Մերդ Մահմերեն, որը եղել է քրդերի էյուրիյե ցեղից...

Անցյալում Հիսնի Քեֆը կոչվել է Ռես-Էլդու: Բերդի հիմնադիրը նեղել է Քեֆան, որի անունով էլ կոչվել է Հիսնի Քեֆա... Նահիյեներն են՝ Բեշերի, Բեշրի, Խենդեկի, Թուր, Մեհերի, Փեսենդիդե...

Նիսիբինի լիվան: Այս քաղաքի հյուսիսային կողմում կա մի մեծ լեռ, որից սկիզբ առնող գետը անցնում է Նիսիբինի մոտից: Նիսիբինը նշանավոր է իր բանջարանոցներով: Ասում են, այս գետի ափերին կա մոտ 40 հազար բանջարանոց: Նիսիբինին հատուկ է սպիտակ վարդը. Կարմիր վարդ բոլորովին շկա: Նիսիբինի լեռը կոչվում է Զերլի Զուտի: Ըստ ավանդության, նոյնի տապանը վեց ամիս և ութ օրից հետո այս լեռան վրա է նստել: Կարիճները սպանիչ են և աշարկու: Դարա գյուղում իսքենդերը (Ալեքսանդրը) պատերազմել է Դարեհի գեմ և այդ կապակցությամբ այս գյուղը Դարա (Դարեհ) անունն է ստացել: Ներկայումս էլ գյուղ է...:

Սենջարի լիվան գտնվում է Նիսիբինի հարավում: Զեղիրենում, Սենջարից բացի, ոչ մի տեղ արմավ չկա: Սենջարի և Մուսուլի միջև տարածությունը երեք օրագնաց է...

Սղերտի լիվան Դիարբեքիրի քաղաքներից է. գտնվում է լեռան վրա, Տիգրիսի հյուսիս-արևելյանում, Տիգրիս-Շաթին մոտ. ըըրշապատը հարթավայր է: Միաֆարկինի և Սղերտի միջև տարածությունը մեկ և կես օրագնաց է: Միաֆարկինը Սղերտի հյուսիսում է: Սղերտի և Ամեղի միջև տարածությունը չորս օրագնաց է: Սղերտի բնակիչները խմում են այդ գետերի ջուրը: Սղերտը շատ հարուստ է թուզով, նոով և խաղողի որթատունկով: Շատ համեղ է

այս քաղաքի խաղողը, որ կոչվում է Շաֆիի խաղող: Բոլոր ծառերն այստեղ աճում են անձրկի ջրով:

Սղերտը գտնվում է Մուսուլի Հյուսիս-արևելքում: Սրանց միջև եղած տարածությունը հինգ օրագնաց է: Բիթլիսի գետը գտնվում է Սղերտի հարավում, կա ևս մի փոքր գետ, որը միանում է Բիթլիսի գետին:

Զերկի բերդը նույնպես գտնվում է Հարթավայրում: Սրա վերևի մասից հոսում է Բիթլիսի գետը:

Խարփուրի (Խարբերդի) լիվան: Բերդաքաղաք է մի լեռան վրա: Շրջակայքում կա մի լճակ: Ունի ընդարձակ դաշտավայր: Սրա վերջավորությունը միանում է Փերթեքի և Զմշկեզեքի սահմաններին: Խարբերդը կոչվում է նաև Հիսնի Զիյադ: Գտնվում է Մալաթիայից երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սրան է ենթարկվում Բաղի նահիյեն, որը շատ մոտ է Ամեղի ու Խարբերդի միջև գտնվող Շեմիսաթի երկրին:

Էրդանիի լիվան կազա և էմիրություն⁶⁰ է Խարբերդի և Ամեղի միջև: Մոտակա լեռան վրա կա մի բերդ: Ունի նաև նահիյեններ: Բերդի ստորոտում Գյոքչեք անունով մի լիճ կա:

Սիվերիկի լիվան կազա և էմիրություն է: Գտնվում է դաշտավայրում, Ամեղի, Կարաջա Դաղի, Եփրատի ու Շաթի միջև:

Զմշկեզեքի (Զմշկածագ) լիվան Ամեղի կողմում, Եփրատի գետի ափին, մի քանի նահիյեններ ունեցող էմիրություն և կազա է: Բուն Զմշկեզեքը կառուցված է Եփրատի ափին: Լեռան կողին կա բերդ, որի մի կողմը դաշտավայր է: Անցյալում եղել է մեծ վիլայեթ, որից կազմվել էր Քուրդիստանը: Տիրակալը իշխում էր 32 բերդի և 15 նահիյենների վրա: Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ գրանցվեց երեք վիլայեթ և Զմշկեզեքի կասարա: Սաղմանի նահիյեն և Զեկերեի ոչխարի հարկը⁶¹ կայսերական խասին կցելուց հետո, վիլայեթը բաժանվեց երկու էմարեթի, 14 զեամեթի և թիմարի: Հետագայում, սուլթան Սուլեյմանը Սաղմանի նահիյեն դարձյալ բաժանեց և շնորհեց Զմշկեզեքի որոշ իշխանների որդիներին: Այդ երեք էմարեթներն են՝ Մեջենկերտը, Փերթեքը և Սաղմանը: Փերթեքը օշաքլըք է, դաշտային կողմը բաց է և ընդարձակ:

Զերմիքը գտնվում է Սիվերեկի մոտ, երկու լեռան միջև, Եփրատի նուշար անցքի դիմաց: Սա էլ օշաքլըք է:

Զարաքշուր (Ճապաղզուր) օշաքլըք է Երզրումի կողմում, Մուրադ գետի եղերքին:

Թերջիլը օշաքլըք է, Հանիից դեպի Ամեղ տանող ճանապարհին,

Մուրադ գետի մոտ, մի լեռան վրա: Փենքուկլի գետը սկիզբ է առնում Թերջիլի լեռներից հոսող Սեյիդ Հասան գետից, ներքեում խառնվում է Շաթի գետին:

Աթաքը գտնվում է Թերջիլի մոտ, Մուշի, Ֆելեքի և Թերջիլի բերդերի միջև ընկած մի դաշտում: Օշաքլըք է: Մալաթ գետը բխում է լեռան մի անկյունից և թափվում է Փենքուկլի գետի մեջ: Մեֆարշինի և Ամեղի դիմաց, երկու լեռան միջև, Ալթուն Սուլյու կամրջի գետի վրա ավերակ մի կասարա է:

(էջ 436—439)

Այնուշենք հեղինակը մանրամասնորեն խոսում է քրդական շրջանների, նրանց կարևոր կենտրոնների և այդ տեղերում ապողությունը քուրդ աշխրեթների մասին Քրդական նահիյենների շարքում հիշում է Հիթեմի նահիյեն և նշում: «Բնակիչների մեծ մասը և ույանները հայեր են...»

Շախի նահիյեի բնակիչները նույնպես հայեր են... Դիրանդեի նահիյեի լարկեն բերդի որոշ բնակիչները արար են... Այս կողմերի հայերը մեծ մասամբ արարերներն են խոսում...

(էջ 440)

Քուրդ աշխրեթների մասին խոսելուց հետո հեղինակը շարունակում է:

Լեզուները: Այս էյալեթում խոսում են արաբերեն, թուրքերեն, ֆարսերեն և Հայերեն: Մուսուլմանները պատկանում են Հանեֆի և Շաֆիի դավանանքին: Քրդերը բաժանվում են երկու խմբի, որոնցից մի մասը մուսուլմաններ են՝ Հանեֆի դավանանքից, իսկ մի մասը՝ անհավատ (Քյաֆիր) եղդիները:

Ճանապարհները: Դիարբեքիրից մինչև Հանեպ՝ Զանֆեզայի արոտավայրը, երկու ժամ է, Կրզը-Թեփեն՝ չորս ժամ, Կոչա-Դաղը՝ երեք ժամ, Էլմալուն՝ երեք ժամ, Ազի Գյոլը՝ երեք ժամ: Աբեղունի ճանապարհը քարքարուտ է: Ունի սառը ջրեր: Հեռավորությունը վեց ժամ է: Զելաբ գետը՝ չորս ժամ է, Ռեհանը՝ հինգ ժամ, Ուզիինարը՝ յոթ ժամ: Շեկեֆ խանի (այլ անունով՝ Բեղ Թեփեի) ճանապարհներին գեղեցիկ, հորդառատ աղբյուրներ կան: Մեշհետի աղբյուրի դիմաց երեք ժամ տևող գեղեցիկ ճանապարհի վրա կան սառը ջրեր...

Դիարբեքիրից մինչև Մուսուլ՝ Կարա Քյոփրուն, երեք ժամ է... Դիարբեքիրից Վան՝ Սփա-Զայը, երկու ժամ է... Բիթլիսը՝ հինգ ժամ է, Դատվանը՝ հինգ ժամ է, Քյարմուխը՝ հինգ ժամ, Աղիզեվազը՝ վեց, Արձեշը՝ երեք, Կարա Քյոյը՝ չորս, Բենդի Մահին՝ չորս, Վանը երկու ժամ է: Դիարբեքիրից Մալաթիա՝ Շելք գյուղը, երկու

ժամ է: Կարա Քյոփիյուն (այլ անունով՝ Մալանը) ճանապարհը այդ մենզիլից Դեկտ Բոյնու կոչված վայրից մինչև էրդանի վեց ժամ է...* (էջ 441—442)

Դիարեքիրի վիլայեթից հետո Քյաթիր Զելեբին անցնում է Ռակայի (Ուրֆա) էյալեթին: Մանրամասն կանգ է առնում Բաղդադի էյալեթի, իսկամական խալիֆայությունների, Արաբական թերակղուու և նրա գլուխու կենտրոնների վրա: Արտեղից անցնում է Սիրիային ու Պաղեստինին, և հետո խոսում է Մարաշի և Արանայի էյալեթների մասին:

ՄԱՐԱՇԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Այս երկու էյալեթների մի մասը պատկանում է Փոքր Արմենիային, իսկ մյուս մասը՝ Շամի երկրին: Այդ երկու էյալեթները Շամին սահմանակից լինելու պատճառով, նրանց նկարագրությունը տալիս ենք միասին: Մարաշի վիլայեթում ապրում է Զյուլկաղերիյե ցեղը: Իսկ Աղանայի վիլայեթում իշխում է Ալ Ռամազան ցեղը: Ալ Օսմանը այդ մասերը նվաճելուց հետո, բաժանեց երկու էյալեթի: Մահմաններն են. Հյուսիսային կողմից՝ Կարամանի վիլայեթը, արևելյան կողմից՝ Եփրատ գետը և Ուրֆայի վիլայեթը, Հարավից՝ Հալեպի վիլայեթը, արևմուտքից՝ Աղանան և Ջի՞ան (Ջի՞ուն) գետը: Սանջակները հետևյալներն են. Մարաշ (փաշայի սանչակն է), Կարսի-Զյուլկաղերիյե, Մալաթիա, Այնքաք և Սիմար:

Մարաշի լիվան էյալեթի մայրաքաղաքն է և հինգ Հարյուր ակչայով մեվլեվիություն է: Մարաշը մեծ քաղաք է և ունի բազմաթիվ ջամիներ ու մզկիթներ, մեղրեսեներ և թերիյեներ, բազնիքներ, շուկաներ, փառավոր տներ: Ցածրադիր բերդը գտնվում է բարձր բլրի վրա: Էսքի-ջամի կոչվող մեծ մզկիթի մոտ կա դատարան և մի պալատ փաշաների համար: Այս քաղաքում կան գետեր, կանաչ տարածություններ, բազմաթիվ ծառեր: Նահիյեներն են էլրիստանը, Բիջիսնին, Բազարը, Հարունիյեն, Բերքանը, Կարա Հասանալին, Էնդերունը, Ջեմաթնին, Քյուրքերը, Ջենլիքը, Ջամուսթլին, Փելին, Ենիշեն, Կոգու-Քեմիրը, Կարթան և հուլամեքլոն: Ստամբուլից Մարաշ գնալիս պետք է անցնել այդ նահիյեներից:

Մի քանի գյուղերի և անբարեկ վայրերի բնակիչները քոշվոր են: Այդ գյուղերը հանդիսանում են ույաների յուրթերը:

Մարաշ քաղաքը կառուցել է Հարուն Ռեշիդը. այն գտնվում է Ռուբան լեռն կողմում, Քենիսեից 12 մղոն հեռավորության վրա:

Փազարջըքը մոտ է Մարաշին, ունի հոսող ջրեր և զբոսավայ-

րեր: Այստեղ կա մի լիճ, լճի վրա էլ շարժուն մի գյուղ: Եղեգների և սեղերի արմատները իրար խառնվելով, ժամանակի ընթացքում ծածկվել են փոշով և առաջացրել հարթ լաստի նման մի կղզի:

Որոշ թվով զուշակ հայեր հարդից և սեզից տներ են շինել և ապրում են այնտեղ: Հետագայում դրանց թիվը ավելացել է և վայրը վերածվել է գյուղի: Բոլոր բնակչները զուշակներ և հայ քյափիներ են: Այդ գյուղը քամուց շարժվում է և լծում այս ու այն կողմ լողում:

Էլբիսանը Մարաշից Կեսարիա տանող ճանապարհի վրա բարեշեն մի քաղաք է, որը բազմաթիվ ընդարձակ գյուղերով կազմում է մի առանձին կազա: Քաղաքը կառուցված է դաշտավայրում: Նահիյեներն են Սարգսը, Սեղնան, Ահսենդերը, Օրթան, Ներարեթը, Ջերթերը (այլ անունով՝ Ջեմաննի): Գտնվում է Մարաշից ինը փարսախ հեռավորության վրա, Արմենիայի սահմանում: Պարիսպը քարից է...

Բինիսնին Մարաշի նահիյեներից մեկի կազան է, որ գտնվում է Մարաշից Կայսերի տանող ճանապարհի վրա: Ունի մի փոքր գետ, բանջարանոցներ, շուկաներ, մզկիթ, ջամի և բազմաթիվ բարեգործական շինություններ: Գտնվում է Այնթարից Հյուսիս-արևմուտք երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Դուրաքը, Գուղի Բաշը, Սոմալի կազան, Ջեմաթնի նահիյեն, Ջուրսեղը, Փինար Բաշը:

Զյուլկաղերիյե-Կարսի լիվան կազա է և գյուղաքաղաք: Մսիսը⁶² գտնվում է նրա արևելքում՝ չորս ժամ հեռավորության վրա: Փոքր բերդ է: Զմուն ամիսներին այստեղ են ձմեռում քոշվոր թուրքմենները. այդ ժամանակ այս կողմերը բազմամարդ է լինում: ամռանը այստեղ ոչ ոք լինում, քանի որ բոլորը բարձրանում են յայլաները:

Այնքարի լիվան: Գեղեցիկ է այս քաղաքը: Ունի ժայռի վրա փորված բերդ: Առաջ են ջրերն ու բանջարանոցները: Նահիյեի կենտրոնն է: Ունի գեղեցիկ շուկա: Գտնվում է Հալեպից ղեպի Հյուսիս, երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Մոտակայքում գտնվող Դելուք բերդը ավերակ է: Հայտնի է սպիտակ բերմեզը (ոսուա), որը կտրում են գանակով: Անվանի են սրա աղեղը և թամբը, իսկ մրգերից՝ ծիրանն ու խնձորը, որի մեկ հատը մի օխա է կշռում: Այնթարը գտնվում է Բիջիսների Հյուսիս-արևելքում, դրանից երեք օրագնաց հեռավորության վրա: Նահիյեներն են Թելը, Իշարը, Ուրբանը, Քերչը, Սերաչը:

* Այս և նախորդ հատվածում ժամերով ցույց տրված հեռավորությունները ձիշտ չեն, հավանաբար տպագրական սխալ է:

Սիմարի լիվան գտնվում է Եփրատի եզերքին։ Սրա ցանք-սերը ջրովի են։ Ընկած է Կալայի Ռումի արևմուտքում և Հիսնի-Մանսուրի Հյուսիսային կողմում։ Սրանց միջև եղած տարածությունը քիչ է։ Կալայի էլնեցմի կոչված տեղից Եփրատի և Մենիշի կամքի հեռավորությունը քսան մղոն է։ Նախապես Կալայի էլնեցմը կոչվում էր Հիսնի Մենիշ, հետո Կալա անունը ստացավ։ Սուլթան Մահմուտ բին-Զենգիի կառուցած այս կամքի վրայից կարելի է անցնել ազատ կերպով։ Այս կամքից մի օրագնաց դեպի վեր գտնվում է Հիսնի Հեղայան։ Նահիյեներն են Կարսը և Ռեշվանը։

Մալաթիայի լիվան Եփրատ գետի արևմուտքում, ընդարձակ դաշտի վրա Հնագույն քաղաք է։ Ունի շուկա, բաղնիք, խաներ և շամիներ։ Հարավային կողմում, լեռների լանջերին կան անթիվ պարտեզներ և առատ ջրեր։ Ամուն ամիսներին բնակիչներն, ընդհանրապես, քոշում են գեպի այդ պարտեզներն ու յայլաները։

Ունի ավերակի վերածված մի պարիսպ։ Սուլթան Սուրադ IV-ի սիլահդարը՝ Մուստաֆա փաշան, այստեղ մի խան շինել տվեց։ Գտնվելով Ստամբուլից արևելք տանող ճանապարհի վրա, ունի աշխույժ երթևեկություն։ Այստեղից կես փարսախ արևելք՝ ճանապարհը տանում է գեպի Եփրատ, որտեղից պատրաստի նավերով կարելի է անցնել քաղաք։ Այս քաղաքի դաշտը շրջապատված է լեռներով, որոնց վրա կան շատ ընկույզի և այլ ինքնաբույս պտղատու ծառեր։ Մալաթիան ընկնում է այս լեռների հյուսիսում, որի մյուս կողմում էլ գտնվում է Սիսի վիլայեթը։ Այս վայրերը ոռոգում է մի փոքրիկ գետ, որն անցնում է պարսպի մոտով։ բանցարանոցները այս գետի շրջապատումն են գտնվում։ Մալաթիայի ցուրտը ուժեղ է։

Մալաթիայից Սվազ երեք օրագնաց է։ Դեպի Հյուսիս-արևմուտք, Մարաշ և Հալեպ զինվորական մենզիլով կարելի է գնաց ութը օրում։ Մալաթիան ունի Քրիստոսի վանք անունով մի գետ, որի ակունքից մինչև քաղաք՝ գետի ափերին կան այգիներով ու ծառաստաններով հարուստ 15 գյուղ։ Բնակիչները բերքի ժամանակ 3—4 ամսով քոշում են այդտեղ։ Ցերեկները քաղաքում են լինում, իսկ արևամուտին գնում են այգիները։ Գիշեր ժամանակ քաղաքում 5—10 գիշերապահներ պահակություն են անում։ Այս գետի եզերքին է գտնվում էսրողի կասարան։ Այս գետից բացի, Մալաթիայում կա նաև Թեքար Բաշը անունով մի գետ, որը Մալաթիայում միանում է Դիրի Մեսիհի հետ և, Մալաթիայից հինգ մղոն հեռավորության վրա, թափում Եփրատ գետը։ Կա նաև մի այլ գետ, որ Թեքմե է կոչվում։ Քաղաք տանող բարձր ճանապարհի

վրա, Մալաթիայից ոչ այնքան հեռու, այս գետի վրա կառուցված է կրոք Գյող (քառասուն աչք) անունով մի կամուրջ։

Այս քաղաքում Բաթալ Ղաղիի ծննդավայր անունով մի տեղ կա, որը ուստավայր է համարվում։ 1056 (1646—1647) թվականին Մելք Ահմեդ փաշան այդ վայրում քարաշեն մի գեղեցիկ կամար է կառուցել։

Մալաթիայի նահիյեներն են՝ Հիմն-Մասուրե, Դիվիրիկի, Շուրե, Մեղրուզաք, Թաշաբար, Թին հլի, Քաթիս, Քերքեր, Ջուաշ։ Մալաթիան հայտնի է անուշահամ խնձորներով։

(էջ 598—600)

ԱԴԱՆԱՅԻ ԷԼԱՅԵԹԸ

Աղանան փոքր էյալեթ է։ Ունի երկու սանչակ՝ Սիսը և Թարսուալը, որոնք կցված են Կիպրոսին։ Սիսը ավերակ է։ Կազաներն են Այասը (Թերենդիի հետ միասին), Զիյակարը, Սարի Զամը՝ Սիսը, Ազիրը (Կենկի հետ միասին), Կարա Խաչը, Կարի Սուրբ Ազիզը (Կենկի հետ միասին)։ Հարավից Ռուլուն, Կարա Կըղլուն և Ցուրքերը։ Սահմաններն են. Հարավից Ռումի (Միջերկրական) ծովը, արևմուտքից՝ Սելեֆկեի վիլայեթը, Հյումիսից՝ Կարամանը, արևելքից՝ Մարաշի վիլայեթը։

Աղանան էյալեթի մայրաքաղաքն է և կաղիություն է Համարվում։ Այս քաղաքը կառուցել է Էմիր-ուլ-Մյումինին⁶³ Ռաշիդը։ Վերակառուցել է Մուհամմեդի կին Ռաշիդը։ Քաղաքը գտնվում է Սիսուն գետի եզերքին, Թարսուալից 12 մղոն հեռավորության վրա։ Սիհուն գետը Զիհուն գետից փոքր է։ Սիհունի վրա կա քարաշեն կամուրջ, որը հրաշալի շինություն է։ Աղանայի ծանր օդի պատճառով բնակիչները մոտ վեց ամիս լինում են յայլաներում։ Քաղաքում սերիլի շինությունների⁶⁴ համար մնում են միայն մի քանի փակ խանութների և թաղամասերի պահապանները։ Նրանց յայլաները գտնվում են երկու օրագնաց հեռու, լեռան վրա։ Ռամազան Օղուի յայլան գլխավոր ճանապարհի վրա է, իսկ բուն յայլան հանդիսանում է Թեքերի յայլան։ Այստեղ են շինված Աղանայի բնակիչների տները, որոնք ամուն ամիսներին վերածվում են բարեշեն կասարանների։

Սիսի լիվան նախապես բարեշեն էր և նշանավոր։ Ներկայումս ավերակ է։ Ինքը Սիսը բերդ է երկարավուն մի լեռան վրա։ Ունի երեք պարիսպ, մի փոքր գետ և բոստաններ։ 726 (1325—1326) թվականին Սիսը Արմեն մելիքների քաղաքն ու իշխանության կենտ-

61

րոնն էր (մայրաքաղաք): Անցյալում Արմեն մելիքներից Սիսը հիմնել է Լավենը (Լևոն): Խումամական սահմանի վրա գտնվող երկրներից մեկն է: Այն բոլոր վայրերը, որոնք մոտ են թշնամու երկրին, սյուզուր⁶⁵ են կոչվում: Սիսից մինչև Ձերեկի գետը 24 մղոն է: Մսիսեն և ներկայումս հայտնի Սիսը հիմնել են Ռաշիդի մի քանի ծառայողները: Նահիյեներն են՝ Կավեր-կալեն և Մսիսեն: Մսիսեն երկու քաղաք է. մեկը կոչվում է Մսիսե, իսկ մյուսը՝ Քեֆր Բինա: Գտնվում է Ջիհուն գետի երկու եզերքին. գետի վրա կաքարաշեն մի կամուրջ: Քաղաքը նայում է գեպի Ռումի ծովը: Աղամայից կես օրագնաց հեռավորության վրա զարձյալ կամ մի կամուրջ, որի վերևի մասում մի խան է կառուցված: Այս կամուրջը 949 (1543—1544) թվականին կառուցվել է մի քանի վաճառականների կողմից: Կամրջի վրա բազ (մաքս) է գտնվում: Մսիսեի մոտ, Ջերլ էլ-Նուր անունով լեռան վրա գեղեցիկ հակինթ (սյունբուլ) և գեղածաղիկներ կան: Այս լեռը Մսիսեից ձգվում է մինչև ծովեղերը: Յիլան Կալասի և Շահմարան Կալասի կոչված լեռան վրա կամ մի անբնակ պարիսպ...

Այնի նավերը լեռան վրա մի քաղաք է. ունի բերդ և գետ. գտնվում է Սիսի և Թելլ Հեմտունի միջև: Այնի Զերբեն Սիսից գեպի հարավ գտնվող նինհեմայից մեկ օրագնաց է: Թելլ Հեմտունը ունի բերդ և պարիսպ: Գտնվում է բլրի վրա: Բերդից մի գետ է. հոսում: Նինհեմանը՝ Ջիհուն գետի հարավում, մեկ օրագնաց է: Թելլ Հեմտունը Սիսից և նինհեմայից երկու օրագնաց է: Հիսնի Հեմտունը Թելլ Հեմտունի արևելքումն է, որտեղից երկում է Հիսնի Հեմտունը: Բես բերդը գտնվում է բարձր լեռան վրա, որը Արմեն քաղաքների մեծ ապաստարանն էր: Բեսը՝ գտնվում է Սիսի հյուսիսում, Սիսից մեկ մերձելե հեռավորության վրա:

Այասը Ռումի ծովափին, Բուղրասից երկու, իսկ Թելլ Հեմտունից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա, ծովի մեջ կառուցված մի աշտարակ է: Ունի բերդապահներ: Հայտնի է ապակիով, որի համար հաճախ վաճառականներ են գալիս այստեղ: 722(1322) թվականին իսլամական բանակը գրավել է այս աշտարակը, կողոպտել է, թալանել և ավերել: Ոնի աղահանք: Սուլթան Սուլեյմանը այստեղ բերդ և խան է կառուցել:

Կիպրոս կղզին գտնվում է Այասից գեպի հարավ, մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Սրա ամրակուռ բերդը հայտնի է իր մեծ շինություններով, խաներով, շուկայով, բաղնիքով և ջամիրով: Օդը վատառողջ է: Կղզին ունի նավահանգիստ: Առատ են լիմոնները թուրինջը: Կղզում կամ մի գեղեցիկ լեռ, որը ձգվում է ճանա-

պարհի եզերքով՝ կես օրագնաց երկարությամբ: Ճանապարհը անցնում է այդ լեռով և բերդի կենտրոնով: Այս լեռան վրա են Փայասի աննման յայլաները: Փայասից Բակրաս մեկ օրագնաց է: Անցորդներին կերակրում են բարեգործական շենքում, որը մեծ շինություն է: Մերժեցը Փայասին և Խսքենդերունին նայող, լեռան գագաթին կառուցված հատուկ բերդ է: Ունի բերդապահներ: Գըլիսավոր ճանապարհը անցնում է նրա առջևից: Սերքենդրյարը գտնվում է Այնի Զերբեկի հարավ-արևելյան մասում, Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռավորության վրա: Բենդիմեմրին գտնվում է Բինհեմայից մեկ օրագնաց հեռու Սերքենդրյարի արևելքում:

Թարսոսի լիվայի նկարություրը: Այս լիվան հարում է Կիպրոսի էլալեթին. կազաներն են էլվանլուն, Ուզաշը, Կասունը, Գյոքենը, Լոկոնը և Շիթմուրը: Թարսուսը, Շամի ծովի եզերքին, Ռումի քաղաքներից մեկն է: Հայերի կողմից գրավվելուց հետո հայկական քաղաք է համարվել: Ունի քարաշեն երկու պարիսպ: Թարսուսի լիվան լեռնային է: Երբ Ռաշիդ խալիֆան թարսուս հասավ, շինությունները նորոգեց: Կան շատ բարեպաշտներ...

(էջ 600—603)

Հետագա էջերում Քյաթիր Զելեբին տալիս է Շամի երկրի, հՀ-հիլի և Կիպրոսի պատմա-աշխարհագործական նկարագիրը, որից հետո նորից վերադառնում է Անատոլիա և նկարագրում է Կոնիայի էլալեթը ու նրա հարակից շրջանները, համերով մինչև Սվազի էլալեթը, որի նկարագրությունը ամփոփ կերպով տրվում է ստորև:

ՍՎԱԶԻ ԷՅԱԼԵԹԸ

Սվազի էլալեթը կոչվում է նաև Ռումի էյալեթ: Սահմաններն են. արևելքում՝ մասսամբ էրգորում և Դիարբեքիրը, հարավում՝ մասսամբ Մարաշը և Կարամանը, արևմուտքում՝ Կարամանը և Անատոլիան (էյալեթները), հյուսիսում՝ Սև ծովը: Այս էյալեթն ունի յոթ սանջակ: Սվազ (փաշայի սանջակն է), Ամասիա, Բոզք, Զանիկ, Չորում, Դիվրիկ և Արաքելիք: էյալեթում կամ մի բերդ, որի մի մասը ավերակ է, մի մասը բարեշեն:

Այս էյալեթը բաղկացած է 3130 կրլչից, որից 130-ը զեամեթ է, իսկ մնացածները թեղերեռվ և առանց թեղերեկի թիմարներ: Զերելուների հետ միասին ունի մոտ 9000 զինվոր:

Սվազի նկարագրությունը: Սվազի կազաներն են: Արթըկ Աբաղը, իրակը, իլրելին, թեհրամշահը, թալլում, թուրհալը, թոկաթը (Զերնի Ջունղարի հետ միասին), Հյուսեյին Աբաղը, իանի Զեդիդը,

Դերբեքուշը, Աբագի Գյունքսարը, Զիլեն, Սունսարը, Սիվաս Իլին,
Շարքի Աբագի, Թաշաբաղը, Կազաբաղը, Կարահիսարը, Կարա-
Յըկան, Մեջիդ էոպին, Նիքսարը, Բիյի իլլը, Շարք Փարեն, Հաջի
Մուրագը, Կորասը, Թոփրաք Կալան, Դեկան Աբագը, Թոռզան-
լուն:

Սվազը ունի մի փոքր բելդ: Ծառեր քիչ կան, ցրտերը սաստիկ
են: Ալաեղին Քեյքուբադի-Մելզուկին քաղաքի պարիսպները կա-
սուցեց քարից: Թիմուրը կործանեց այդ պարիսպները. «կործա-
նում» բառը իբրև «պատմություն» արձանագրված է⁶⁶: Քաղաքը
գտնվում է բլրի վրա: Նրա հովտից հոսում է Կրզը-Բրմաք գետը,
որի ջուրը աղի է և չի խմվում: Այս քաղաքն ոճի չամիներ, բաղ-
նիքներ և շուկաներ:

Բերքերից կարեոր են հացահատիկը և բամբակը: Պտուղների
կողմից հարուստ չէ:

Թոկաթը Սվազի հյուսիսում է: Արթըկ Աբագը գտնվում է
Սվազի և Թոկաթի միջև ընկած դաշտավայրում: Արթըկը բեյի կա-
ռավարության կենտրոնն է. բնակիչները մուսուլմաններ և քրիս-
տոնյաներ են: Ջմունը ճանապարհորդները իշխանում են այս գյու-
ղում: Այս դաշտում, Սվազի ճանապարհի վրա, մի մեծ բլուր կա:

Թոկաթի բերդի շրջակայքում թաղամասերը և տները խիտ են:
Քաղաքը գտնվում է կարմրահող մի լեռան լանջին, ձորամիջում,
իսկ բերդը՝ լեռան ծայրին՝ բարձր ժայռի վրա: Առաս են բանջա-
րանոցները, ծառաստանները և պտուղները: Օդը բարեխառն է:
Բուն կասաբան ընկած է լեռների միջև գտնվող փոս վայրում: Ունի
աննման չամիներ, բազնիքներ, խաներ և մեղրեսներ: Քաղաքի
երկու կողմերը միանում են իրար: Թոկաթը վաճառականների
կենտրոն է: Քաղաքի մի կողմում կա գեղեցիկ դաշտավայր:

Թերիալի կամ այլ անոնմով՝ Քեշանի բերդը գտնվում է Թոկա-
թի արևմուտքում, Թոկաթից հինգ ժամ, իսկ Զիլեից դեպի հյուսիս՝
երեք ժամ հեռավորության վրա, գլխավոր ճանապարհին: Թոկա-
թից մինչև Թերհալի ընկած են հարթ դաշտեր, որոնց կենտրոնից
հոսում է Կողհիսարի գետը: Զիլեն՝ Թոկաթի հարավ-արևմուտքում,
շատ գեղեցիկ մի կասաբան է, որի հարավային կողմը բաց դաշտ է:
Նիքսարի բերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, Թոկաթից մեկ
օրագնաց դեպի արևմուտք, սրա հարթ վայրերում պարտեզներ քիչ
կան, պտուղները առատ են: Նիքսարը գտնվում է էրզրումի ճա-
նապարհի վրա: Սունսարը գտնվում է Նիքսարից մեկ օրագնաց դե-
պի արևմուտք, ընդհանուր օգտագործման ճանապարհի վրա, Նիք-

սարի լեռների ստորոտում: Նիքսարի լեռների և Սունսարի միջև
գտնվում է Զանիկի վիլայերը:

Մեջիդ Աբագը (այլ անոնմով՝ Մեջիդ էոպին) գտնվում է Զո-
րումից ոչ հեռու, արևմտյան կողմում: Երկու լեռների միջև ընկած
այգիներով և պարտեզներով շրջապատված գեղեցիկ մի կասաբան
կազակ է: Հյուսեին Աբագը գտնվում է Զորումի ուղղությամբ, նրա
հարավ-արևելքում, Մեջիդ Աբագից մեկ օրագնաց հեռավորության
վրա: Այստեղ Դելի Ծրմաք անոնմով մի գետակ է հոսում բնական
ավազանի մեջ:

Զանիկի վիլայի մասին: Սահմաններն են. արևելքում՝ Տրա-
պիղոսնը, արևմուտքում՝ Կասթեմունին, Հյուսիսում՝ Սև ծովը, Հա-
րավում՝ Սվազը: Կազանները՝ էրիմ, էֆրատ, Աք Չայ, Ալաշում, Ունի-
յե, Ուքսե, Այտեշիք, Բաֆրա, էրթմե, Զորգի, Զեվիզ Դերեսի, Հա-
սարջըք, Սամսուն, Ֆինարիս, Կավաք, Քեզ Դերեսի, Մեյդան, Վոնե,
Ֆաթսոս: Այս վայրերում որոշ գյուղեր միայն մի քանի թաղ ունեն,
որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3—4 տնից: Գյուղերը իրա-
րից բավականին հեռու են և կոչվում են թաղ: Զանիկի բնակիչնե-
րը հայտնի են որպես անարդ ու կոպիտ ժողովուրդ: Սակայն վի-
լայեթն ունի բնական գեղեցկություն: Հարուստ է աննման և առատ
ջրերով, մարգագետիններով: Լեռները ծածկված են եղենու ծառե-
րով: Լեռնաստանում կան գեղարանցանելի անտառներ, որոնց ժո-
ղովուրդը հայտնի է որպես ըմբոստ և վալրենի:

Բուն Զանիկը մի կազակ է մեծ լեռների մեջ և ունի ընդամենը
մի քանի գյուղ, որոնցից ամեն մեկն ունի մի քանի թաղ: Այս գյու-
ղերից յուրաքանչյուրն իր անունն ունի, սակայն բոլորը միասին
Զանիկ են կոչվում: Այս կազայի ծովափը հանգստավայր է: Սրա
հյուսիս-արևելքում է Սամսունը, արևմուտքում՝ Կարա-Յալաքը...

Բաֆրան գտնվում է Սև ծովի եզերքին: Կրզըլ Ծրմաք գետը,
անցնելով Բաֆրայի արևմուտքից, մի փարսախ հեռավորության
վրա թափվում է ծովը: Գետի վրա կա փայտե կամուրջ:

Զանիկի շենքերը մեծ մասամբ փայտաշեն են:

Սամսունը Սև ծովի եզերքին, Քեֆեկի⁶⁷ դիմաց, նշանավոր կա-
սաբան է: Սամսունի արևելյան կողմում Ամասիայի գետը թափվում
է ծովը և կոչվում է Զհարշամբայի գետ... Սամսունը ունի ավերակ
բերդ, որը հնագույն շինություններից է: Ունի նաև նավահանգիստ:
Այս կասաբայի արևելքում Տրապիզոնն է, իսկ արևմուտքում՝ Սի-
նոպը:

Արաբկիրի վիլայի նկարագրությունը: Էգինը Արաբկիրի կա-
զակն է՝ Շատիի հետ միասին: Արաբկիրը Սվազի վիլայեթի հյուսիս-

արևելյան վերջավորության վրա, Դիարբեքիրի էլայեթի սանշակներին հարող մի սանշակ է: Գտնվում է Եփրատ գետից 2—3 մղոն դեպի արևմուտք, Դիվրիկից մեկ-երկու օրագնաց դեպի հարավ:

Բուն Արաբկիրը բերդաքաղաք և բարեշն կասարա է: Էգինը կցված է Արաբկիրին: Զիւն Արաբկիրի մեծ գյուղերից է և գտնվում է Եփրատի արևելյան եղերքին: Բանուկ ջրային ճանապարհ է և ունի մի քանի նավ: Այստեղից, երեք ժամվա հեռավորության վրա, Մուրադ գետի եզերի մի գյուղում ևս կան նավեր...

Եգին (Ակն) գտնվում է Արաբկիրի հյուսիսում, Սվազից մեկ օրագնաց դեպի արևելք: Սա մի կասարա է Եփրատի արևմտյան եղերքից երեք օրագնաց հեռավորության վրա, քարքարոտ լեռան ստորոտում: Զուր աղի է: Լեռան ստորոտից մինչև Եփրատի եզերք կան այգիներ ու պարտեզներ, որոնք առատ բերք են տալիս: Էգինի մոտ, լեռան վրա, մի քարի տակից բխում է վերին աստիճանի անուշահամ մի աղբյուր, որը անցնում է քաղաքի միջով և թափում Եփրատ գետը: Էգինը ընկած է այդ ջրի երկու կողմում, լեռան ստորոտին: Տներն ու թաղերը դասավորված են իրար վրա: Ունի ջամիներ և բաղնիքներ: Կասարայի և Եփրատ գետի մյուս կողմում կան քարքարոտ լեռներ, իսկ արևմտյան կողմում՝ խիստ բարձր ժայռեր: Եփրատի մյուս կողմում Զմշկազեքի սահմանն է:

Դիվրիկի լիվայի մասին: Դիվրիկի կազմաներն են Դերենտեն...*

Դիվրիկի նկարագիրը: Սվազից երկու օրագնաց դեպի արևելք հայտնի կազմ և «Հյուգյումեթ» է: Արևելյան սահմանը համանում է մինչև Փեշեքի լեռը: Հարավում Հասանի լեռը միանում է Մալաթիայի լեռան: Դիվրիկին արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող երկու բարձր լեռների մերկ ժայռերի միջև, արևմտյան լեռան ստորոտում ընկած մեծ կասարա է, որի բերդը գտնվում է լեռնալանջի վրա: Իսկ բնակելի շենքերը և շուկաները մեծ մասամբ ընկած են հարթավայրում: Այս հովիտը երկու ժամվա տարածություն է, ամբողջովին ծածկված այգիներով: Ունի բազմապիսի մրգեր: Հովտի մի կողմից հոսում է մի գետ, որը անցնում է այգիների ու պարտեզների միջով և դուրս գալով հովտից որոշ հեռավորության վրա, Հասան լեռան ստորոտից հասնում է մինչև հովտի վերջավորությունը: Այս գետը էգինի հյուսիսում միանում է Եփրատի մեջ թափող մի այլ գետի և երկու գետերը իրար միանալու տեղից քիչ հեռու թափում

* Այստեղ բացթողում կա (Սանոթ. թարգմ.):

են Եփրատ գետը: Հասանի սարից հոսող այս գետի վրա թմբեր են կառուցել և այդ տեղից շորը տանում են պարտեզները:

Քաղաքից անցնող գետը, որը գալիս է Սվազի սահմաններից, ցածրադիր լինելու պատճառով այգիներին ու պարտեզներին օգուտ չի տալիս: Այս գետի մոտ գտնվող լեռան դիմացի կամարի վրա կա հին և ավերակ մի բերդ, որը մոտ է քաղաքի բերդին: Այդ լեռան հետեւում՝ արևելյան մասում, կա Քեսմե անունով քաֆիրի մի գյուղ, իսկ լեռան այդ կողմում՝ մաքուր երկաթահանք, որի որոշ մասերում մեծ քանակությամբ արտադրվող երկաթի շահույթը պատկանում է բեյերին: Այդ հանքի հյուսիս-արևմուտքում՝ լեռան վրա, կան մագնիսաքարի հանքեր, որոնցից ստացվում է բարձրորակ մագնիս:

Դիվրիկիում Ահմեդ փաշայի ջամին նմանվում է Բրուսայի Ուլու ջամիին:

Դերենդեն հայտնի կասարա է, որը գտնվում է Դիվրիկից դեպի հարավ, երկու օրագնաց հեռավորության վրա: Սահմանակից է Մալաթիային: Ունի հատուկ կազմի (զատավոր) և Դիվրիկի բեյի կողմից նշանակված սուբաշի: Այստեղ կա Դերենդենի քաղաքին նայող և երկու մասի բաժանված մի բարձր ժայռ, որը կարծես ձեղքված է արհեստական կերպով: Այդ երկու բարձր ժայռերի միջից հոսում է Աքսու անունով մի գետ, որն անցնում է Դերենդենի քաղաքի կենտրոնից: Այդ քարերի գլխին կա մի ամրակուր բերդ:

Չորումի լիվայի մասին: Զիւնից երեք օրագնաց դեպի հարավ-արևմուտք, Քանողիի սանշակի Կալեջիքի վայրի հյուսիս-արևելքում մի լիվա է: Սրա հարավում է Բոզոքի սանշակը: Կազմաներն են՝ էսքելիք, Թահթի-էլթարիք, Հաջի Հեմզե, Սազակրզ, Օսմանըք, Կարահիսար, Թեմուրլու, Կոկելթարիք, Կաթսար Սարայ, Կենար, Մեհմա և Սելամ:

Չորումի կասարայի նկարագրությունը. Չորումը բարեշն մի քաղաք է, որտեղ ամեն շաբաթ մեծ բազար է լինում: Ունի խաներ, մզկիթներ, ջամիներ, շուկաներ և փաշայի պալատ: Քաղաքը գտնվում է երկու լեռան միջև, ընդարձակ մի դաշտում, գլխավոր ճանապարհից դուրս: Չորումից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գտնվում է Շեյխ Ալվանի թերիյեն⁶⁸, որը մեծ հյուրանոց է և որտեղ հյուրերին արժանի հարգանք են մատուցում:

Էսելիքը բերդ է և կասարա Չորումի արևմուտքում: Մյուփթի էրու էլ-Սաուդը ծնվել է այս կասարայում: Այստեղ նա կառուցել է մի ջամի և ուսուցչանոց: Կըզըլ Ծրմաքը անցնում է էսքելիքի և Չորումի միջով:

Օսմանջրքը գտնվում է Ամասիայից երկու մերչելե արևմուտք: Սրա մոտից է անցնում Կըզըլ Ծրմաքը: Դիլիավոր ճանապարհի վրա կասարա և բերդ է՝ գետից մեկ ժամ հեռու: Այստեղ է թաղված Կայուն Դեղի անոնով նվիրական անձը: Նրա գերեզմանը ժածկված է կապարով և գտնվում է մի շերմի ու թերիյելի միջև...

Ամասիայի լիվայի մասին: Սրա Կազաներն են՝ Բազ, Քելիդ Գիշան, Հափսի (այլ անունով՝ Հոսե), Զուկենուն Աբադ, Զեյթուն, Քեղեղը, Քյուզքերլես, Քեմշ, Լադիկ, Աբադ, Մերզիֆոն (Մարզվան):

Ամասիայի նկարագրությունը. Ամասիան գտնվում է Թոկաթի գետի վրա, մի ձորում: Ունի մի շարք թաղամասեր, շուկաներ, բաղնիքներ, ջամիներ, մեղրեսեներ, խաներ և բարձր վայրում՝ մի պարիսպ: Ալակեդին Քեյկուրադ Սելզուկին վերանորոգել է Ամասիայի պարիսպը: Անցյալում այստեղ արծաթի հանքեր կային: Քաղաքը կառուցված է երկու լեռան միջև: Ֆերհադի և Շիրինի⁶⁹ համար բացված ջրանցքները Ամասիայում են եղել: Ֆերհադը տեղական ժայռերը կտրելով, բացել է մեծ ջրանցքներ: Այստեղ է սուլթան Բայազիտի երկու մինարեյով մեծ ջամին, ինչպես նաև Խոփենդյարի պալատը: Եյս քաղաքը կոչվում է նաև Ռումի Բաղդադ, որ մի ժամանակ մայրաքաղաք է եղել:

Մերգիփունը (Մարզվանը) գտնվում է Ամասիայից մեկ օրա-քնաց դեպի Հյուսիս, Թաշան լեռան արևմուտքում: Ունի հնագույն մի ջամին և քաֆիրի հնագույն բաղնիքը: Քյուրշեշի սուլթան Մուհամեդը այստեղ մի ջամին և մի մեղրեսեն է կառուցել:

Գյումյուշը գտնվում է Օսմանշքից Հյուսիս-արևելք, երեք օրագնաց հեռավորության վրա, Հայի Քյոյի հարավում: Սրա մոտ են գտնվում Համամ Էզզի և Համամլու անոնով մյուղերը, ինչպես նաև նահիյեն, որի կամարի տակ կա գեղեցիկ շերմուկ:

Թուլաքը կազա է Գյումյուշի մոտ: Գտնվում է Թաշան լեռան արևելքում, ընդարձակ մի դաշտավայրի վրա: Թաշան Օղլու անունով մի հայտնի անձ, 812 (1409) թվականին գրավել է բերդը... Անմատելի պարիսպ է: Սրա և Ամասիայի միջև մի շերմուկի կամարը է կառուցել: Ջերմուկում կանանց համար կա մի ավազան, իսկ տղամարդկանց համար երկու ավազան: Եյս շերմուկը բուժում է մի քանի հիվանդին և անգայտում է այս լինելու համար:

Թոգրի լիվայի մասին: Եյս լիվան գտնվում է Ջերմուկի հարավ-արևելքում: Կազաներն են՝ Ակդադ, Եմլաք, Բոտաք, Էզզի, Բողազիխան, Սյուկեյմանլու, Սաղիր, Սորկուն, Քյոք-Չըրեք, Կըզըլ Կողալատ, Հյուսեին Օվա և Խանի Ջեղիդ-Օսաֆ: Եյս նահիյեն ունի

բազմաթիվ գյուղեր: Կենտրոնը Կըրշեհիրն է: Բնակիչները Հյուրասեն են: Սերիլի շինությունները գտնվում են Բոզոքի ճանապարհի վրա: Այստեղ ուտելիքի և խմելիքի նեղություն չի զգացվում, քանի որ յուրաքանչյուր գյուղ մի խնջուկի վայր է: Կարևոր գետերից է Կըզըլ Ծրմաքը, որը Զիբուրի գաշտից և Կոչհիսարի կողմից գալուվ հոսում է արեւելքից-արևմուտք, անցնում Սվագից, Կըրշեհիրի Հարավից, Զաշենգիրի կամրջի տակով և համար է Օսմանշքը: Այնուհետև անցնում է Հաշի Համզայի, Կըրդի և Զեյթունի կազաներուից Գետը այս երկու կազաների միջև ընկած Հայ-մահալ անոնով գյուղի մոտ անցնելով փայտե կամրջի տակով, Թուրղանի կազայից անցնում և Բաֆրայի մոտ թափվում է Սև ծովը:

Ամասիա գետը սկիզբ առնելով Կարահիսարի Շարքիի շրջակայքից, անցնում է Կոյլու Հիսարից և Նիքսարից, ապա Թոկաթի Հյուսիսում Հոսելով կամրջի տակով և Ամասիա քաղաքի միջով, համար է Զանիկ: Էրիմի նահիյենում անցնում է Զհար-Շենքեի բազմարից և թափվում ծովը: Ցըլդըզ Դաղ լեռը Սվագի էյալեթի սահմանից ձգվում է մինչև Կայսերի: Այս մեծ ու բարձր լեռը ունի անման յայլաներ: Ցըլդըզի գետակը սկիզբ է առնում այս լեռից: Սվագի էյալեթի հարավ-արևելյան կողմը՝ Դիվրիկի շրջանը քարքարություն է, սակայն Հյուսիս-արևելյան մասում ունի հիանալի յայլաներ և ծածկված է եղենու անտառներով: Հյուսիսում՝ Սև ծովի եզերին, կան շղթայաձև բարձր լեռներ: Հարավը մեծ մասմբ դաշտային է, բայց ունի մի քանի լեռներ: Զանիկի լեռները միանում են Տրապիզոնի լեռներին և Ամասիայի սահմանին: Շահեկ լեռները գեղարանցաների են: Կազաքիսը այս լեռներում շափազանց շատ է: Փողովուրդը որսում է այդ կենդանուն և մորթին վաճառում: Այս լեռան գագաթի հսկա ժայռը մի քանի տեղ ծակելով, երկաթյա օղեր են անցկացրել: Իսկ մի քանի տեղերում, հայտնի չեն, թե ինչ նպատակով, մարդու հասակի բարձրությամբ ժայռեր են տաշել և ուղղահայաց ձև տվել: Ժողովրդի կարծիքով, այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդրը (Խոբենդերը) փակեց Սև ծովի նեղուցը (?!), այդ քարերը ծովեղերքում էին գտնվում և շինված էին նավերը կապելու համար: Այս լեռը թե՛ Զանիկի կողմում և թե՛ Ամասիայի ու նիքսարի կողմերում ունի հիանալի օդ, աննման զրեր և կանաչազարդ յայլաներ: Ամոռանը այստեղ են գալիս թուրքենները. Շահեկ լեռան ամեն մի անկյունը վեր է ածվոն քաղաքի և կենդանություն է ստեղծվում: Այս էյալեթի բնակիչների մեծամասնությունը իսլամական ժողովուրդներ են՝ թուրքեններ և թուրքեր: Կան նաև հույսեր: Իսլամականները դավանանքով հանիփիներ են:

Թրոշ տեղերում կան նաև գաղտնի ոսքը դի դավանանքին պատկանողներ: Ապրում են նաև բյափիրներ, որոնց մեծամասնությունը հայեր են:

Սվազի վիլայերի ճանապարհների և մենքիների մասին: Սվազի էրզրում, Աշխառու-Բաշը՝ զինվորական իշխանով հինգ ժամ է: Կոչ Հիսարը՝ հինգ ժամ է, Ալթը Կարիկ՝ շորս ժամ: Էրդութ էոզին, որն անցնում է մեծ կիրճից, յոթ ու կես ժամ է, Այսի յայլան՝ վեց ժամ. սրա ճանապարհը անցնում է եղանիներով ծածկված անտառով: Շահնե Զեմին՝ շորս ժամ է, Ակշարը՝ շորս ու կես ժամ, Բար-Դազի Փինսարը՝ յոթ ու կես ժամ, Յար-Ղազի Փինսարը՝ յոթ ու կես ժամ, Զեմեն-յայլասին՝ շորս ժամ: Այս յայլայում ձյուների մեջ երկում են սև կակաչներ: Յասը Զեմեն՝ շորս ու կես ժամ է, Կարա-Բոլուրը՝ հինգ ժամ, Սեքերի դաշտը՝ երեք ժամ, Զանիկը՝ հինգ ժամ, Թոլուս-լարը՝ հինգ և կես ժամ, Ակդերմենը՝ շորս ու կես ժամ (այս մեն-զիլից է անցնում Եփրատ գետը), Մամախաթունը՝ հինգ ու կես ժամ, Փենեքը՝ շորս ու կես ժամ, Խնուսը՝ հինգ ժամ, Իլիշան՝ շորս ժամ, Էրզրումը՝ շորս ժամ: Սվազից Թոսիկ, Ցըլդըզ գետը շորս ժամ է, Մուշամեդ Գաշայի խանը՝ շորս ժամ, Թախտ Աբազը՝ յոթ ժամ. սա Արթըք Աբազի դաշտում մի մեծ գյուղ է. Ճանապարհը անցնում է կիրճից, հետո թեքվում Թոքաթ՝ յոթ ժամ: Ինե բազարը՝ վեց ժամ է, Թուրհալը՝ շորս ժամ, Էսփի հենեն՝ յոթ ժամ, Ակիերեր, այլ անունով՝ Թեքիելեր, հետո Ամասիան՝ յոթ ժամ, Քելքերա-սը՝ հինգ ժամ, Մերգիփունի (Մարզվան) մոտ Բուլաքը՝ յոթ ժամ: Այնուհետև, Մարզվանի դաշտի վերջավորության վրա գտնվող Քոսե Շաբանը՝ շորս ու կես ժամ, Օսմանջըքը, կամ Հազը Քեոյու Գյումուշի կասարան՝ դեպի հարավ, որտեղ կա երկու խան, Զամի՝ ութ ժամ, Հազը Համզան՝ վեց ժամ, Թուսիեն՝ յոթ ժամ: Այստեղ Քեֆիր Բելի անունով մի կիրճ կա, որը ահավոր է և դժվարանցանելի: Սվազից Կոնիա, Էսկելեզը՝ ութ ժամ է, Աբարդի, այլ անունով՝ Շար Կըլլա, այլ անունով Զայըրլը լեռնանցքը՝ վեց ժամ, Չու-քուք Զայիրին՝ վեց ժամ, Սարը Օղանը՝ հինգ ժամ, Թարսին՝ վեց ժամ, Կայսերին՝ վեց ժամ, Ինչե Սուն՝ հինգ ժամ, Դեվելուն, Կա-րահիսարը՝ շորս ու կես ժամ, Գյոլբաշը՝ շորս ժամ, Նիգդեն՝ շորս ժամ, Թեկարեզեն՝ շորս ժամ (այս ճանապարհի վրա կան մեծ ճա-հիմներ), Էյեկին՝ շորս ժամ, Ակշաշարը՝ յոթ ու կես ժամ, Փինար Բաշին՝ վեց ժամ, Բեքար Օղուն՝ վեց ժամ, Կոնիան՝ վեց ժամ: Սվազից Մալաթիա ինը ժամ է, կամ Սվազից Սելջուկ խանը՝ վեց ժամ: Դեյիրմեն Քյոյուն՝ շորս ու կես ժամ, այլ անունով՝ Բահը Բուռնու Կանղալ՝ շորս ժամ, կամ Ալաջա խան, այնտեղից Հասան

Զելեբիի գյուղը, այնտեղից Քեսիք Քյոփրյուն, այնտեղից Հասան Բաթրիկը, կամ Կոչ Հիսարից Կազու գյուղ, այնտեղից Գյուլ Բաշը, այնտեղից Գյուղել Հիսար, այնտեղից Օյուք, այնտեղից Թախթելու, այնտեղից Թոփրաք Կալա Ակշար, այնտեղից Կարա Յակուք (Արփա էլ է Կոչվում), այնտեղից Զաթը, այնտեղից Զամարլու, այնտեղից Թերշան, այնտեղից Մամախաթուն, այնտեղից Արմուղ-լու, այնտեղից Սլաջա խան, կամ Խաթուն-Զայիրի՝ հինգ ժամ է: Այս գյուղի բնակիչները թուրքմեններ են և Վալիդե սովորակի⁷⁰ էվ-գաֆի ույաներ: Ակշա Կալան՝ հինգ ժամ է: Հասան Զելեբի գյուղի ճանապարհը այս մենցիլի կենտրոնում միանում է: Քեթխուղա գյուղի և Կարա Դաղի միջև կա մի փոքր գյուղ: Ճանապարհը այս-տեղ հարթ է և այդտեղից է անցնում Կըրք Գեշիդ անունով մի գետ: Բնակիչները թուրքմեններ են, որոնք գարնանը քոշում են յայլա-ները: Հեքիմ խանը կառուցված է սովորակ Ալաեդդինի կողմից: Հե-տագայում Հեքիմ անունով մի անձնավորություն այն նորոգել է և այդ պատճառով էլ Հեքիմ անոնն է ստացել: Հասան Բաթրիկը ու-նի լավ ջամի և խան: Մալաթիան՝ հինգ ժամ է: Սվազից Էնգյուրի (Անկարա) տանող ճանապարհի վրա՝ իլիջա խան, Մուհամմեդ փա-շա, Թոլոս գյուղը, Խըզըրլը կամ Արթըք Աբազ, Սիս, Զիլետ, Ուշ-թաղ, Կազան, Կիյա, Սենչար, Բուղաք, Էոզի, Իլբեյլի, Դելիջե Ըր-մաք, Քեսիրին, Կըզըլ Ըրմաք, Ալմա Դաղը, Էնգյուրի: Թոկաթից Սն-կարա՝ ինե Բազարը, Շեյխ նասրեթը՝ Զիլեին մոտ է, Մեշչեդ Ա-բազ, Ակ Աղեր, Կազոն, Կաբա Հյուսեին Աբազ, Ակշա Կոյունլու, Նազենդե, Կարա Կողա, Զաշենդիրի կամուրջը՝ Կըզըլ Ըրմաքի վրա է, Զուկուրջուք, Լալա Զայիրի, Անկարա: Օսմանջըքից Երզրում, Դի-րեքլի Դերբենդ, Մարզվան, Լադիք, Աթեփլու Բելի, Սունսե, Նիք-սար, Թելմեսե, Հաջի Մուրադ, Էշկիրի դաշտը, Գյուրջամես, Քե-մախ, Երզրում:

Մելիքների և ափրակալների վիճակը: Կուրեյշից⁷¹, Հույներից և ոռմից հետո, երբ երևան եկան իսլամականները, Աբասյան խա-լիֆանները այս երկիրը մի քանի անգամ նվաճեցին և կողոպտե-ցին: Այդ դարում Զաֆեր Բաթրալ Ղազին Սվազը գրավեց անհա-վատներից և իսլամական երկիր վերածեց: Նրա մահից հետո Թո-կաթի Թեքփուրը⁷² մի խումբ վաճառականների կազմակերպելով, Սվազ ուղարկեց և, մարդկանց սնդուկների մեջ դնելով, քաղաք մտցրեց, որոնք սրերով կոտորեցին իսլամականներին և քաղաքը ավերեցին: Հետո երևան եկան Դանիշշմենդի⁷³ պետության մելիք-ները՝ հետևյալ պարագաներում: Բաթրալ Ղազիի քրոջ աղջկա աղ-ջիկը ամուսնացավ Խորեզմի Թուրքմեն երևելիներից՝ Ալի բին-Մել-

ռաբի հետ, որից ունեցավ մի զավակ. նա անվանվեց Մուհամմեդ, երբ Մուհամմեդը մեծացավ և գիտություն ձեռք բերեց, դրա համար «Դանիշմենդ»⁷⁴ ազգանունը ստացավ: Հետո Փարսի գրությունն էլ ուսումնասիրելով, Սեփդ-Բաթալի թոռ Թուրքանի հետ միացավ և քյաֆիրների դեմ սրբազն պատերազմ (չիհատ) մղելու համար Աբասյան խալիֆաներից արտոնություն ստացավ: Խալիֆան նրանց տվեց արտոնությունը և յուրաքանչյուրին շնորհեց դրոշակ և հրովարտակ (մենշուր), որի համաձայն նրանց նվաճած վայրերը իրենց պետք է պատկանեին: Այդ ժամանակ հիջրեթի 360 (970) թվականն էր: Թուրքանը վերցնելով իր զորքի մի մասը զնաց Կասթեմունիի կողմը: Ճանապարհին կատարեց մի շարք նվաճումներ և երբ հասավ Սկուդարի մոտերը, Ալեմ լեռան վրա մի բերդ կառուցեց և այդտեղ էլ ապօքց: Դանիշմենդը գնաց դեպի Սվազ և քաղաքը նորոգելով այն մայրաքաղաքի վերածեց: Հետո ուղղվեց դեպի Սիս (այսինքն՝ Կոմնաթ) քաղաքը: Կոմնաթը հին քաղաք էր, որը կառուցել էր իրենց բին-Ֆրիդմանը: Այս քաղաքում կար 360 եկեղեցի: Քաղաքը գրավելուց հետո, կործանեց Քիշանը, այսինքն Թուրհալը: Հետո, Կազ Գյոլի մոտ կըզըլ կարեյք անունով քաղաքը գրավելով կործանեց: Ապա հերթը եկավ Քաննդիին, Ամասիային և Զորումին: Ավելի ուշ, իր մարդկանցից Օսման անունով մեկին հինգ հազար զինվորով ուղարկեց Կասթեմունիի վրա: Նվաճման գնալիս գրավեց էֆենուսը, որը ներկայում նվաճողի անունով Օսմանզըք է կոչվում: Գրավեց նաև այս կողմերի արծաթի հանքերը: Այնուհետև գրավեց Կասթեմունիի պարիսպը և այդ կողմերում եղած բերդերը, ապա նիքհիսարը: Առում են, որ այս քաղաքը նախապես Մտամբովի նման շատ մեծ քաղաք է եղել: Հետո գրավեց Զանիկը: Զելքեներ բերդը պաշարելիս, նրա կրծքին մի նետ է դիպել և գոհվել է: Նրա տեղը գրավեց իր որդին՝ Մուհամմեդ էլ-Ղազին, որը իր հորը թաղեց նիքսարում և վրան բարձր մի կամար կառուցեց: Ներկայում այդ նահատակի վայրը ուխտադիր է: Ասում են, որ Բաթալ Ղազիից հետո Ռումի երկրի ֆաթիհը (նվաճողը) նա է:

Երբ Դանիշմենդի պետությունը թուլացավ, քյաֆիրները նորից գրավեցին այս վայրերը: Այնուհետև Մուհամմեդ Ղազին դիմելով խալիֆային, օգնություն խնդրեց: Խալիֆան սելցուկյան Սուլեյման բին-Կութեմիշին մի քանի հազար զինվորներով նրան օգնության ուղարկեց: Այդպիսով նա բոլոր խոլամական զինվորներին միավորելով, նորից նվաճեց իր կորցրած վիլայեթները: Հետո խալիֆան Սուլեյման Շահի քրոջը կնության տվեց և, երբ ինքը մեռավ, վիլայեթի զինավորները շատ խելացի երազով իրենց վիլայեթը հանձնեցին Ալօսմանցիներից Յըլդըրըմ Բայզիդի խանին:

այս կերպ նրանց իրար կապեց. Սուլեյման Շահը հաստատվեց Ռումի վիլայեթում՝ Կեսարիայում: Երկար տարիներ նրանք սիրով ապրեցին: Հետզհետեւ Սելցուկյան պետությունը ուժեղանալով՝ Կոնիան մայրաքաղաքի վերածվեց:

Վերջապես Մուհամմեդ Ղազիին հաջորդեցին՝ որդին Բաղի Բասանը, եղբոր որդին՝ իբրահիմը, ապա որդին՝ Խսմայիլը, նրանից հետո Զյուլունը, որի ժամանակ պետությունը թուլացավ: 568 (1172) թվականին սելցուկյան Կըլըզ Արսլանը⁷⁵ երկիրը նվաճեց, որով վերջացավ Դանիշմենդների պետությունը: Սելցուկյանների պետությունը վերջանալուց հետո, Զինգիզյան ճյուղից Թուկի խանի որդի էլզա Թիյուխանը Ռումի երկրից նվաճեց մի քանի վիլայեթ, ապա նրա տեղը գահակալեց Երու Սահդը, որը անշափահաս լինելով, նրա էմիրներից Զոբանը նրան աթաքեկ դարձավ: Քանի դեռ էրու Սահդը ուժ էր կուտակում, նա Զոբանի վրա կասկածելով, նրան սպանել տվեց և դրանից հետո էմիր Զոբան Օղլու Թիմուր Դաշը էրու Սահդից գրավեց Սվազն ու Էրզրումը: Սակայն, երբ նա ստացավ հոր սպանության լուրը, փախավ Եգիպտոս: Եգիպտոսում Սելիք Նասիրի հետ թշնամության մեջ լինելով սպանվեց:

738 (1329) թվականին էրու Սահդի մահից հետո, Թիմուր Դաշի կնոջ եղբայր էրթնան Սվազում անցնում է իշխանության գլուխ. Նրան հաջորդում է որդին՝ Մուհամմեդը, իսկ սրա որդու անշափահաս լինելու պատճառով, փոխարենը նշանակվում է Սվազի կաղի Աբդուլլահը: Այնուհետև, սրա որդին՝ Բյուրհանեդդին Ահմեդը, լինելով գիտակից և կարող մի անձնավորություն, այդ վայրերի վրա իշխանություն ձեռք բերեց և Սվազը մայրաքաղաք դարձրեց: Զյուլկադերիյէ որդու հետ մոտիկություն ձեռք բերելով, իր աղջիկը նրա որդուն կնության տվեց և, երբ ինքը մեռավ, վիլայեթի զինավորները շատ խելացի երազով իրենց վիլայեթը հանձնեցին Ալօսմանցիներից Յըլդըրըմ Բայզիդի խանին:

(էջ 622—630.)

«Ֆեղլեք»

Քյաթիր Զելեբիի պատմական կարևոր աշխատություններից է նրա երկշառոր «Ֆեղլեք»-ն* որն ընդգրկում է Թուրքիայի պատմության XVI դարի վերջն ու XVII դարի առաջին կեսը (1592—1654): Առաջին հատորում շարադրվում են 1001—1031 (1592—1621) թվականների գեպերը: Այստեղ XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիրներից Քյաթիր Զելեբիի հիշատակում է Փեշեվիին Կարս-Զելեբի Զագեբին, Հասան Բելգաղեին և այլն:

«Ֆեղլեք»-ի երկրորդ հատորը, որն ընդգրկում է 1031—1065 (1621—1654) թվականների գեպերը, ավելի արժեքավոր է այն տեսակետից, որ Քյաթիր Զելեբիի ականատես է եղել նկարագրված գեպերից շատերին:

«Թուրքիայի յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի համար անգնահատելի աղբյուր է այդ, քանի որ հեղինակը դեպքերը շարադրում է հանգամանորեն... Քյաթիր Զելեբին, Սելանիկից² հետո, ամենից ավելի լրիվ և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ ժամանակաշրջանի մասին... Զելեբիի հեղինակությունը անվիճելի է թուրքիայի բոլոր պատմագիրների նկատմամբ և նրա աշխատությունը ամենալավ աղբյուրներից է թուրքիայի XVI դարի առաջին կեսի պատմության համար»**:

Մի շաբաթ թուրք պատմագիրներ, ընդունելով Քյաթիր Զելեբիի հեղինակությունն ու նրա պատմական և գիտական աշխատությունների կարևորությունը, հաճախ մեջբերումներ են անում նաև նրա «Ֆեղլեք»-ից: Այսպես, XVI դարի թուրք պատմագիր-տարեգիր Նայիման³ իր «Թարիխ-ի Նայիմա»-ում լաւ շափով օգտվել է «Ֆեղլեք»-ից Արանից նույնությամբ վերցնելով ամբողջ հատվածներ, սահման առանց այդ մասին հիշելու:

Հավանաբար Նայիման և առաջնորդվել է այդ դարերում ընդունված այն սովորությունով, որ հեղինակները օգտվելով այլ պատմահների երկերից՝ այդ մասին շեխն հիշատակում: Պատմագիր-տարեգիր Նայիման իր առաջարան հոդվածներում խոսելով օգտագործված մի շաբք պատմագիրների գործերի մասին, նշում է նաև Քյաթիր Զելեբիի «Ֆեղլեք»-ն՝ նրան տալով այսպիսի բնութագիր: «Հաշի Խալիֆա անունով հայտնի Քյաթիր Զելեբին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1009 թվականից մինչև 1066 թվականը (1591—1655) և անվանել է «Ֆեղլեք»: Արդարությունը այն է, որ «Ֆեղլեքն», իր արտահայտության պարզությամբ և նրությամբ, երկարաբանությունից գերծ, հիմնալի պատմություն է»***:

Քյաթիր Զելեբին եղել է բարեկիճ՝ պատմագիր: Այդ մասին է վկայում Հետեւյալ փաստը: Ինչպես պատմագիրն է հիշում, թուրք-իրանական պատերազմական գեպերին ականատես և մասնակից նախիչևանի Կադի Զերրայ Զադեն Փաղաշահին մի ընդարձակ գրություն է ներկայացրել այդ պատերազմական գործողությունների մասին: «Ֆեղլեք»-ում Քյաթիր Զելեբին գրում է. «Մինչև այստեղ գրեթե ամբողջությամբ համառոտագրեցի և մեջ բերեցի»:

«Ֆեղլեք»-ից ներկա հատորում տրված են այդ ժամանակաշրջանի գեպերից ամենակարևորները, ինչպես օրինակ, չելալիների ապստամբական շարժումները, թուրք-իրանական պատերազմները, Արագա փաշայի ապստամբական ելույթ-

* «Ֆեղլեք» գործ է ածված համառոտ պատմության իմաստով:

** A. Tveritinova, նշվ. աշխ., էջ 17—18:

*** U. Սաքասյան, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովական մյուս ժողովուրդների մասին», Հատ. Ա. 1961, էջ 64:

ները և այլն, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովականի մյուս ժողովուրդների պատմության հետ:

Քանի որ Քյաթիր Զելեբին, բոլոր թուրք պատմագիրների նման, պատմական գեպերը տալիս է տարեգրության ձևով, այդ նյութերը թարգմանելիս աշխատել ենք, հնարավորության չափ, պատմական դեպքերը տալ լրիվ կերպով (որոշ չափով չհետևելով տարեգրական ձևին):

* * *

Նպատակ չունենալով մանրամասն վերլուծել Քյաթիր Զելեբիի «Ֆեղլեք»-ից թարգմանված նյութերը, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ որոշ պարզաբանումներ տալ չելալիների պատմամբական շարժումների և թուրք-իրանական պատերազմների մասին:

Բոլոր թուրք պատմագիրները և տարեգրիները չելալիական շարժումներն անվանել են «ապստամբական», «ավազակային», «կողապուտի-թալանի», «ավերի և Հրի», «անվերջ և անթիվ սպանությունների» շարժումներ:

Թուրք պատմագիրները, դրանց թվում նաև Քյաթիր Զելեբին, միաբերան անհծում և նոպում են չելալի⁴ ավազականերին, նկարագրում են տասնյակ հազարվոր չելալիների անինա հալածանեներն ու կոտորածները՝ սկսած փաշաներից և բարձրաստիճան անձնավորություններից, մինչև շարքային չելալիները (գյուղացիներ, գինվորներ և այլն):

Այն փաստը, որ XVII և հաջորդ դարերի թուրք պատմագիր-տարեգիրները մեծ տեղ են տալիս չելալիական պատմամբական շարժումների հետ կապված դեպքերին, ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կառավարությունը և սովորական արքունիքը բացառիկ կարեռություն են տվել այդ շարժումներին: Տասնյակ սադրագամներ, մեծ վեզիրներ, սերդաբաներ, փաշաներ, բեյլերենիներ հատկապես զբաղվել են այդ շարժումը խեղղելու և նրա պարագալուներին ձեռք գցելու համար: Շարժման ծավալի և նրա ընդգրկած շրջանների մասին պատկերացում կարող են տալ այն բազմաթիվ վիլայեթներն ու շրջանները, որոնց մասին խոսվում է շարժման գեմ ձեռնարկված միջոցառումների առիթիվ: Այդ շարժումն ընդգրկել է Անատոլիան և Ռումելիի կարեռը մասը: Զելալիական պատմամբությունները տարածվել են Սիրիական անապատից սկսած մինչև Սկովուտար, Թավրիզից մինչև Իզմիր և Այգրն ընկած բնագրածակ շրջանները:

Ուզունչարշլըն իր «Օսմանյան պատմության» մեջ գրում է. «Տասերեքտասնչորս տարի տեսած այս ավազակության պատճառով Սիրիան, Իրաքը և Անատոլիան գրեթե ձեռքբց գնացել էին, ապահովություն և վստահություն շնորհած կատարելու հետևանքով, երկրում զգացվում էր վտանգավոր նեղություն, դադարելու հետևանքով, երկարում գագացում էր վտանգավոր նեղություն, դիմաժամանակ կրծատվել էին թիմարի սիփահիների ապրուստի միջոցները»*:

Ի. Հ. Դանիշինը⁵, խոսելով Կարս Յաղըշիի ղեկավարած չելալիական շարժման ծավալի ու կարեռության մասին, ասում է. «Բնականաբար սպառնում էր այնպիսի մի վտանգ, որ կարող էր Անատոլիայի օսմանցիներից, Օսմանյան կայսրությունից անշատվելու պատճառ լինել»**:

* I. H. Uzunçarşılıl, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1951. III c. I Եօլում, s. 116.

** I. H. Danismend, նշվ. աշխ., էջ 204:

Նույն հեղինակը մի այլ առիթով գրում է. «Զելալի ավագաների խռովությունները ճշգրտու համար ուղարկված «ղեղվարմե» փաշաների իրար ետևից կրապարտությունները Անատոլիան հասցրել էին Օսմանյան կայսրությունից դուրս գալու վիճակին*:

Զելալիսկան շարժումների առաջացման պատճառների, դրանց բնույթի և հետապնդած նպատակների մասին XVII դարի թուրք պատմագիրների տվյալ տեղեկությունները միակողմանի են և տենգենցիոպ: Պետական-արքունական ամրիգիրները և թուրք պատմագիրները իրենց ծագումով և հասարակական դիրքով առհասարակ պատկանելով թուրք տիրապետող և իսլամական հոգևորական դասին, չին կարող չպաշտպանել սովորական բարեկարգությունը: Այդ պատճառով էլ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ այդ պատմագիրներն ու տարեգիրները մի խորա անգամ չեն ասում չելական շարժման առաջացման մասին:

Օսմանյան կայսրության պատմությամբ զբաղվող և վրապացի պատմագիրները, որոնք իրենց պատմությունները գրելիս օգտվել են թուրք պատմագիրներից և տարբերիներից, գրեթե ոչինչ չեն ավելացնում զելալիական շարժումների մասին թուրք պատմագիրների տված տեղեկություններին և նույնականացնելու համար:

Ինչ զերաբերում է այդ զարաշցանի հայ պատմագիրներին և տարեգիրներին, նրանք էլ արտահայտել են այն ժամը դրությունը, որին անխոսավիրունն ենթակա էր եղել հայ ժողովորդը՝ իր հայրենի երկրում և բռվանդակ Օսմանյան կայսրության սահմաններում շելալիների տեղեած անշիւանության, երկարաւեև և մշտական կորիւների, կողոպուտի, թալանի, սպանությունների և անհաւելի զըրկանքների հետևանքով. Զեւալիների մասին հայ պատմագիրների և տարեգիրների հաղորդած տեղեկությունների մեջ անտարակույս կան պատմական արժեքավար նյութեր և փաստեր, որոնց լրիվ ուսումնասիրությունը, դժբախտաբար մինչև օրս չի կատարվել հայ պատմաբանների կողմէց:

Ժամանակակից թուրք պատմագրությունը ևս չի դրավում չելալիների սոցիալական բնույթի ուսումնասիրությամբ։ Նրանք բավականացել են չելալինական շարժումները կապելով օսմանյան պետական ռեժիմի ընդհանուր թուրքացման և դեպի անկում գնալու փաստերի հետ, այդ շարժումները համարելով օսմանյան ուղղմա-քեոդալական ռեժիմի թուրքացման անմիջական առողջությունը։

Այսպես, ժամանակակից թուրք պատմաբան Խամակի Հակկը Ուղումարշրւթին իր «Օսմանլի թարիխի»-ի երկրորդ հատորի առաջին մասում զելալիկան շարժման առաջացման պատճառների մասին խոսելիս, ասում է. «Հատկապես էյտակիթներով պետական վարչության լավ ձեռքերից գուրս գալը, դրամի արժեքի անկումը, տնտեսական դրույթյան օրեցօր վատթարացումը, մասնավորապես ճնշման ենթակա գուղղացիության ցրկելը և նրա մի մասի ավագակության հետևելլը, այս կերպով հողի անմշակ մնալու պատճառով առաջացած ճնշաժամբ... ինչպես նաև բանակի, հատկապես ենիշերիների անկարությունները, պետության հիմնական հեծյալ ուժը Հանդիսացող թիմարի սիփահների անտեսումն ու նման փաստերը ներքուստ քայլայում էին պետության օրդանիդրու»***:

Թուրք պատմաբանը բավականանում է հիշելով չելալիական շարժման առաջցման պատճառներից մի քանիսը, առանց խորը և բազմակողմանի լուսաբանությունների։

* I. H. Danışmend, *İzv. 216*

** I. H. Uzunçarsılı, *İzv. wəfəsi*, 59 102.

* *

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովների մասին» մեր աշխատության թե՛ առաջին և թե՛ ներկա երկրորդ հատորում կարևոր տեղ է բռնել նաև Թուրք-իրանական պատերազմների հարցը

Տարակուս չկա, որ տանյակ տարիներ տևած և ամիջականորեն Սրմը տայն և Արևելյան Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցած այդ պատերազմները սեր տորին կապված են Հայ ժողովրդի կյանքի և ճակատագրի հետ:

Այդ պատերազմների հիմնական պատճառը Հանդիսացել է այն, որ Օսմանյան կայսրությունը Համառորեն ձգտել է ամրապնդել սիրիական ու եղիպատականական տաները և նվազողական քաղաքականություն իրագործելու համար իր ձեռքում պահել Հայկական լեռնաշխարհը։ Անդրկովկասուր։

Իրանն էլ իր հերթին ձգտել է կասեցնել օսմանյան թուրքերի առաջնապահութեանը և իր ձեռքում պահել Անդրկովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը: Մերձավոր արևելքի իսլամական երկու հզոր պետությունների այս երկարատև և արցունալ հակածարտությունը արտաքուսած գոմափորվել է իսլամական «այլնին» և «շիա դավանանքների միջև գոյություն ունեցող թշնամությամբ: Այդ պայքարի և մարտերի ընթացքում օսմանյան սովորական ու իրանի շահերը իրենց ենիշերիակա և կողըլբաշ հորդաներով, իրենց հատուկ բարբարոսությամբ և դաժանությամբ ավելի, կողոպտել ու թալանել են պատերազմական գործողությունների բնականիւացող Հայաստանը և ոտքի տակ տվել, սպանել, ոչնչացրել և բռնության պաղեղությունը հալ ժողովրդի համար գործողությունների:

Թուրքի պատմագիրներին ամենեին չի հետաքրքրել այդ դաժան պայքարը զո՞ց դարձած հայ, թուրք և քուրդ ժողովրդական մասսաների անասելի տառս պանակներն ու զրկանիները: Նրանք առանձին բավականությամբ են խոսում նկարագրում Կըզըլըշների դեմ մղած «սրբազն պատերազմները»⁶, «իսլամ կանակիությունները»:

Թուրք պատմագիրները այս դարաշրջանի թուրք-իրանական պատերազմներամբ անուշեցին են երեք շրջանի:

Առաջին շրջանը տևել է 12 տարի, և նախորդում է Շահ Աբբասի տիրակալը՝ լության քրանին; Շահ Թագավորի իշխանության տարիների կարևոր գեղագիտական զարգացմանը և Վրաստանի նվաճումը, կողդեմից Օղուփ պատերազ ներու Անհան փաշալի և Ֆերձատ փաշալի սերդարության օրոք:

Երկրորդ շրջանը Շահ Աբբասի իշխանության օրով տեղի ունեցած պատրազմներն են: Այդ ժամանակ Թուրքիան զրադարձ էր մեկ կողմից Ավստրիայի և մյած երկարատև պատերազմով և մյուս կողմից՝ Անաստիայում տարածված սեւականական պատամբանական շարժումների ճնշումով:

Օգտվելով իրեն Համար շատ նպաստվոր այդ գործիունից, Շահ Աբրամ սկսում է պատերազմական գործողությունները: 1092 (1603) թվականից սկսած պատերազմները, փոխադարձ հաջողությամբ, շարունակվում են Զաղոս Պատրիարքի կողմանից Մոլոն Փաշաի սերդարության օրով:

Հաղի փաշայի և Կոլուզը սորբակ փաշայը Արքայի կողմէն է առաջ գույն կատարել և պահանջված է Շահ Սկերպահի 1021 (1612) թվականին Նեսուն փաշան ընդունում է Շահ Սբասի առաջարկները. Իրանը ետ է ստանում Ստամբուլի պայմանագրով Կորսր վայրերը, Համաձայնում է Վճարել տարեկան 200 բեռ միտաքս:

Երրորդ շրջանը սկսվում է Իրանի հետ Ստամբուլում կնքված երկրորդ համաձայնագրով, որը սակայն, ինչպես ասում են թուրք պատմագիրները, ավելի շուրջ զինադադարի բնույթ ուներ:

1024 (1615) թվականին վերսկավում են պատերազմական գործողությունները, որոնցից ամենակարևորը երկանի 44 օր տևած պաշարումն էր օսմանցիների կողմից, Սակայն, ըստ թուրք պատմագիրների, սերդար Էնքյուզ Մուհամմեդ փաշան շի կարողանում «Երեանի նման հողաշեն բերդը գրավել», որի պատճառով սուլթանը փաշային հեռացնում է և սերդար նշանակում Խալիլ փաշային (1026): Ղրիմի Քանքեց Կիրայի բանակի հետ միասին Խալիլ փաշան գնում է Թավրիզ: Շահ Արքասը նորից հաշտություն է առաջարկում, որը 1028 (1619) թվականին ընդունվում է օսմանյան կառավարության կողմից և կնքվում է Հաշտության պայմանագիր, պայմանով, որ Բաղդադն ու Ախալցխան մնան օսմանցիների ձեռքում, իսկ 200 քեռ մետաքսը իշեցվի 100 քեռի:

Թուրք իրանական պատերազմների մասին Քյաթիր Զելեբիի «Ֆելլեր»-ից քաղաքած նյութերը վերաբերում են այդ երեք շրջանների գեպերին: Այդ նյութերը թարգմանել ենք Կրծառումներով: Կրծառման հիմնական պատճառն այն է, որ մեր աշխատության առաջին հատորում գետեղած պատմագիր-տարեգիր Նայիմանի պատմության մեջ կան այդ գեպերը, որոնք հաճախ գրեթե նույնությամբ վեցված են Քյաթիր Զելեբիից:

«Ֆեջլեք», ՀԱՏՈՐ I

1005 (1596) թվականի դեպքերից

ԶԵԼԱՎԻՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵԼՈՒՅԹԸ ԵՎ ԿԱՐԱ ՅԱԶԸՆՉԻՒ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսլամական զինվորները թշնամու անհամար քաղաքներ հողին հավասարեցրին և բազմաթիվ ժողովուրդների իրենց ենթարկեցին: Երբ բանակն զբաղված էր Էնգերուսի [Հունգարիայի] դեմ մղվող սրբազն պատերազմով, անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ քուրդերից մի խումբ ավագաներ, առիթից օգտվելով, հպատակությունից դուրս եկան և դիմեցին դավաճանության ու ապստամբության: Արդուկհալիմը, որը հայտնի էր Կարա Յազըշի անունով և զեկավարում էր սեկբաների⁸ զորագունդը, անցավ ավագաների գլուխը և, ույաներին թշնամի դառնալով, Օսմանյան երկրի Ռուճայի (Ուրֆա) շրջակայքում ապստամբության դրոշ բարձրացրեց: Երբ նորին վսեմությանը հայտնի դարձավ, որ Հաբեշի⁹ նախկին բեյլերբեյի և 1007 թվականի վերջերին Անատոլիայի վերաբննիշ նշանակված Հյուսեյին փաշան բռնություններ է գործադրում և ըմբոստացել է, բարձրագույն ֆերմանի համաձայն, կարամանի մյութեսելլիմ¹⁰ Մուհամմեդ շավուշը, մոտ հազար հոգով Ակսարայի մոտից շարժվեց Հյուսեյին փաշայի վրա և մեկ-երկու ժամ տևած պատերազմում նրանից պարտություն կրելով, վերադարձ Կոնիա: Երբ այս լուրը հասավ պետության կենտրոնը, այդ ժամանակի երրորդ վեզիր Սինան-փաշազադե Մուհամմեդ փաշան նշանակվեց երկրի մյուս մասում գտնված զինվորների սերդար և 1008 (1599—1600) թվականի մուհարրեմ ամսին անցավ Սկուղար: Երբ հասավ Կոնիայի մոտերքը, Հյուսեյին փաշան այդ գիշեր մեկ-երկու մենզիլ ճանապարհ կտրեց և, համաձայնության գալով, միացավ Կարա Յազըշին, որը գրավել էր Ուրֆայի բերդը: Մուհամմեդ փաշան անմիջապես վրա հասավ, պաշարեց այդ բերդը և այնպիսի ճնշում գործադրեց, որ բերդից դուրս գալը անհնարին դարձավ: Նա առաջարկեց Կարա Յազըշին, որ եթե Հյուսեյին փաշան իր ձեռքը հանձնվի, ինքը հաշտություն կկնքի և նա սանչակ կստանա: Կարա Յազըշին Հյուսեյին փաշային բերդից ցած իշեցրեց և հանձնեց Մուհամմեդ փաշային, իսկ ինքը պայմանի համաձայն, Ռեհայում ազատվեց և գնաց իրեն տրված Ամասիայի սանչակը:

Հյուսեյին փաշային կապեցին և շղթայակապ ուղարկեցին Ա-

սիթանե: Դիվանում նրա ձեռքերն ու ոտքերը ջարդեցին և մյուս-ներին օրինակ ցուց տալու համար, մի ձիռ վրա դրած սկսեցին փողոցներում ման ածել, որից հետո Օդուն Կափույում կախեցին մի կեռից:

Հետագայում, երբ Կարա Յազրշին դարձյալ ընթացավ իր նախկին մոլորության ուղիղով, Մուհամմեդ փաշային հրաման տըր-վեց, որ նրան էլ իրենց ձեռքը գցի:

Վերոհիշյալ Սերդարը հետապնդեց Յազրշին և հասավ նրան: Կարա Յազրշին սկսեց կորիկ և կոտորածը: Փաշայի Չաքեր անու-նով քեթիսուդան և մի քանի աղաներ, թեկ Ծնկան կովում, սակայն ի վերջո փաշան հաղթող հանդիսացավ: Յազրշին փախավ Սվազի սահմանները և ապաստանեց անառիկ լեռներում:

Զմեռը վրա հասած լինելով, Մուհամմեդ փաշան գնաց Դիար-քերի քաղաքում ձմեռելու:

(Էջ 127—128)

Նույն թվականի գեպքերի շարքում Քյաթիր Զելեբին հիշում է նաև հետակալը.

«Պետության մեջ փողի դրությունը վատթարացած լինելով, Հիշյալ թվականին ոերի ուլ-էվլել ամսի 5-ին շրջանառության մեջ մտավ Հասան փաշայի կտրած նոր ակչեն, որով ֆլորինը 220 ակ-չեից իշավ 120-ի, իսկ դուրուց՝ 80-ի»:

(Էջ 142—143)

ՍԵՐԴԱՐ ՀԱՅԻ ԻԲՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱՆ ԳԽՈՒՄ Է ԿԱՐԱ ՅԱԶԲԵԴԻՆ ՎՐԵՄԵԼՈՒ

Նախորդ տարրում Զորումի սանցակը Կարա Յազրշիին հանձնվեց հետո՝ խաղաղությունն ապահովվեց: Սակայն նա շարունակեց իր նախկին մոլորությունները և վերսկսեց ապստամբական շար-ժումը: Շեվվալ ամսի 11-ին Հալեպի էյալեթից հրաժարեցված Հաշի Իբրահիմ փաշան զինվորներով ուղարկեց Հիշյալ շելալինե-րի գեմ, իսկ Բաղդադի էյալեթից հեռացված Հասան փաշան նշա-նակվեց սերդար: Իբրահիմ փաշան էլ ուղարկեց Ասիթանեից, որպեսզի միանա Հիշյալ սերդարին: Բաղդադից Հասան փաշայի ուշանալու հավանականությունը նկատի ունենալով, ֆերման տըր-վեց, որ Յազրշիի ու նրա եղբայր Դելի Հասանի գեմ կորիկ սկսեն և նրանց ձեռք գցեն: Հիշյալ Իբրահիմ փաշան իրեն հանձնված զին-վորներով առաջ շարժվեց և ավազակների խմբին հանդիպելով Կե-սարիայի դաշտում՝ ճակատամարտ տվեց: Սակայն Հաշի Իբրահիմ փաշան պարտություն կրեց և քաշվեց բերդը՝ սպասելով վերոհիշյալ սերդարի հասնելուն:

80

Թեկ մի քանի պատմագիրներ հաղորդում են, թե Հաշի իբրա-հիմ փաշայի գեպքը տեղի է ունեցել 1008 թվականին, սակայն Կարա Յազրշիի հրամանը¹¹, պատմագիրների մեծ մասի վկայու-թյամբ, արձակված է 1009 թվականին^{*}:

(Էջ 143)

1010 (1601) թվականի դեպիներից

ՍԵՐԴԱՐ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱՆ ԵՎ ԿԱՐԱ ՅԱԶԲԵԴԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչ այդ Ասիթանեից ուղարկեց Հաշի իբրահիմ փաշան, որպեսզի միանալով սերդար Հասան փաշային, հարձակվի Կարա Յազրշիի վրա: Իբրահիմ փաշան ինքնակամ կերպով, առանց սեր-դարին միանալու, Կեսարիայի մոտ վերոհիշյալ ավազակի դեմ պատերազմելով, նրանից պարտություն էր կրել և մտել բերդը: Դիարքերի մոտ կանգ առած սերդար Հասան փաշան այդ սոս-կալի լուրը ստանալով, առանց հապաղելու, 1010 թվականի սե-ֆեր ամսի 12-ին, Էլբիստանի¹² յայլաղում, Սեփետլու անունով վայրում հանդիպելով Հիշյալ ապստամբ զինվորներին, պատե-րազմի է բանվում: Մարտը շարունակվում է առավոտից մինչև երե-կո: Ի վերջո Հասան փաշան հաղթում է և, զելալի զինվորները, պարտություն կրելով, ցիրուցան են լինում և 30 հազար ավազակ-ներից մեկ երրորդը սրո ճարակ է դառնում:

Յազրշին, թողնելով իր վրանն ու ամբողջ ունեցվածքը, սրից ավատված ավազակների հետ փախուստի է դիմում և ապաստա-նում ձանիկի լեռներում: Հասան փաշան, նրան հետապնդելով, հասնում է մինչև Թոկաթ քաղաքը:

ԿԱՐԱ ՅԱԶԲԵԴԻ ՄԱՀԸ

Զեմագիել-ախրուում զելալիների ղեկավարները հայտնեցին, որ Յազրշին վախճանվել է ուսմազան ամսին Զանիկի լեռներում: Նրան փոխարինել է եղբայրը՝ Դելի Հասանը:

(Էջ 173—174)

ԳԵԼԻ ՀԱՍԱՆԻ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՆ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Յազրշին մահացավ, քեթիսուդա Շահվերդին, Փոլադ Կա-դին և Թավիլը եկան հիշյալ ավազակի եղբոր՝ Դելի Հասանի մոտ և, մի խումբ ավազակներով Զանիկից դուրս գալով, գնացին Դիար-

* Կարա Յազրշիի այդ հրամանի թարգմանությունը արված է այս աշխա-տության I հատորում, «Թարիիսի նայիմա», էջ 68—69:

81

բերիրից եկող Հասան փաշայի հարստությունը թալանելու: Նրանք հարձակվելով մի վայրում՝ ամբողջապես կողոպտեցին և թալանեցին: Հետո այդ նույն ավազակախումբը առանց կանգ առնելու եկավ Թոկաթ: Հասան փաշան, զինվորական ուժեր չունենալով, շկարողացավ դիմանալ այդ հարձակմանը և ապաստանեց Թոկաթի բերդում: Ավազակ զինվորները քաղաքը կողոպտելուց և թալանելուց հետո, ավերեցին այգու գեղեցկազարդ և թանկարժեք ծաղկանոցները և փաշային բռնելու նպատակով պաշարեցին բերդը:

Երբ այդ լուրը Հասավ պետության մայրաքաղաքը, ներքինիների դասից Դիարբեքիրի բեյլերեցի Խուսրեվ փաշան, իր տրամադրության տակ ունենալով Քուրդիստանի զինվորներին¹³, նշանակվեց վեզիր՝ շելալիներին ոչնչացնելու նպատակով:

Ընդհարումների ժամանակ Հասան փաշան զոհվեց:

Այսպիսով Դելի Հասանը հեշտությամբ հասավ իր հիմնական նպատակին և, վերցնելով իր անարդ զինվորներին, սկսեց թալանել Անատոլիայի վիլայեթները: Հասան փաշայի հարստությունը հափշտակելիս և կողոպտելիս, նրանք [շելալիները] դրամը շափում էին վահանով, իսկ կերպասեղնը՝ սրով, այդ աստիճան նրանք հարստացել և ուժեղացել էին: Ջելալիները 7—8 տարի շարունակ երկիրը իրենց տիրապետության ներքո պահեցին:

(էջ 174—175)

ՔՅՈՒՅՆՅԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԴԵԼԻ ՀԱՍԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵՎ
ՄԱՀՄՈՒԴ ՓԱՇԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Նախորդ տարվա վերջին վերոհիշյալ ավազակապետ Դելի Հասանը Թոկաթում Հասան փաշայի մահապատժի ենթարկելուց հետո, Անատոլիայում սկսեց զբաղվել կողոպտաներով: Նրան ոչնչացնելու համար նշանակվել էր Դիարբեքիրի բեյլերեցի Խուսրեվ փաշան, որն իր տրամադրության տակ ուներ Շամի, Հալեպի և Մարաշի զինվորներին: Սակայն ոչ ոք նրան չպատակվեց և երբ նա Սվագին մոտեցավ, զինվորները նրան լքեցին ու հեռացան, պատրվակ բռնելով վերահաս ձմեռը: Ապա այդ խոռվարը [Դելի Հասանը] հայտնվեց Անկարայի մոտ: Նա համարձակ և անվախ կերպով շարժվեց Ահմեդ փաշայի դեմ, որը խնդիր ուներ պաշտպանել Անատոլիան: Այս փաշան նրա դեմ կռվելու կարողություն չունենալով, ապաստանեց Քյոթահիայի բերդում: Ավազակապետը անմիջապես եկավ և իր զինվորներով երեք օրով պաշարեց բերդը, բայց քանի որ ձմեռ էր ու սառնամանիքները սկսվել էին,

քաղաքը կրակի մատնեց և ձմեռելու համար գնաց Կարահիսար: Երբ այս սոսկալի լուրը մայրաքաղաք հասավ, վեզիրներից Գյուղիլցի Մահմուդ փաշան ուղեբ ամսին նշանակվեց սերդար:

(էջ 184—185)

ԲՈՍԽԱՅՅՈՒՄ ԴԵԼԻ ՀԱՍԱՆԻ ԳԱՄԱՅՆԻ ՄԱՍԻՆ

Կարա Յաղըշիի եղբայր Դելի Հասանը Բոսնիայի էյալեթը ստանալուց հետո, արշավանքի էր ուղարկվել: Նա տարօրինակ վերաբերմունք էր ցուց տալիս սերդար Մուհամմեդ փաշային, երբեմն հպատակվում էր նրան, երբեմն ապստամբում նրա դեմ: Ատայի պատերազմում չելալի ավազակների մեծ մասը կոտորվեց, իսկ ինքը սրից նողապրած զինվորների հետ վերադարձավ Բոսնիայի երկիրը: Ժողովուրդը, չկարողանալով հանգուրժել նրա անպատշաճ վարքագիծը, էմիրներից Սեֆեր անունով էմիրին պարագուխ (բաշբուղ) ընտրեց և դիմելով սերդար Մուհամմեդ փաշային՝ բողոքեց նրա բնությունների դեմ: Երբ դիմողներն արտոնություն ըստացան պաշտպանվելու, շարժվեցին Դելի Հասանի դեմ, սակայն առաջին անգամ պարտություն կրեցին: Երկրորդ անգամ ուժեր հավաքելով, արաբաներին կցված «զարբազան» թնդանոթներով հարձակվեցին և թշնամուն պարտության մատնեցին. Դելի Հասանի ունեցվածքը կողոպտեցին և բոլորին մեծ վնասներ պատճենեցին: Դելի Հասանը փախուստի դիմեց: Անցնելով խոր գետից, իր քեթխուղաքա Շահվերդիին ուղարկեց Բելգրադ՝ սերդարի մոտ: Հիշյալ քեթխուղաքան Դելի Հասանից վշտացած լինելով, այնտեղ մնաց և չվերադարձավ: Փաշան իր ծառաներից ուղղամեջի¹⁴ Մուհամմեդ էֆենդիին ուղարկեց Դելի Հասանի մոտ և խոստումներով նրան սիրաշահեց: Տեղի ունեցած գեազերի մասին նա հաղորդեց պետության մայրաքաղաք և ինդրեց, որ նրան [Դելի Հասանին] փոխադրեն Թեմեշվարի էյալեթը...

Դելի Հասանը գարձալ ներման է արժանանում և Բոսնիայից փոխադրվում է Թեմեշվարի բեյլերեյլության պաշտոնին: Նա գնում է Թեմեշվար և այնտեղ մնում է երկու տարի:

(էջ 225—226)

ԴԵԼԻ ՀԱՍԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԵՄԵՇՎԱՐԻ

Ինչպես հայտնի է, նախքան այդ, անհրաժեշտության բերմամբ, Կարա Յաղըշիի եղբայր Դելի Հասանին նախապես տրված էր Բոսնիայի էյալեթը, որտեղից հետո նա փոխադրվել էր Թեմեշվար: Թեմեշվարում իբրև վալի պաշտոնավարել էր մոտ երկու

տարի: Սակայն, ելնելով նրա անվայել վարքագծին վերջ տալու անհրաժեշտությունից, էսթերդունի գրավումից հետո, մեծ սերդար Մուհամմեդ փաշան հայտնում է թեմեշվարի ժողովրդին, որ զգույշ լինեն: Դժգոհները մի օր բերդից դուրս եկան և որսի գնալու ժամանակ հարձակվեցին ու նրա [Դելի Հասանի] ենթականերին սպանեցին: Ինքը թելքրադ փախավ: Այստեղ սերդարի փոխանորդ Թերյաքի Հասան փաշան նրան արգելափակեց բերդում և Ասիթանեին զեկուցեց այդ մասին: Օրենքի ուժով Դելի Հասանին սպանելու մասին ֆեթվա և հրաման ուղարկվեց, որից հետո նա իր եղբորորդի Քյուչյուկ Բեյի հետ միասին սպանվեց...

Այստեղ պատմագիրը հիշում է մի դեպք, որը նա համարում է Դելի Հասանի կողմից կատարված մեծ դափանանություն:

Դելի Հասանը հատուկ մարդու միջոցով, գրավոր, դիմում է Վենետիկ՝ Հռոմի պապին, առաջարկելով, որ նրանք նավատորմ և ուժեր ուղարկեն՝ Ռեսն բերդը գրավելու համար: Ինքը խոստանում է օժանդակել նրանց, պայմանով, որ Ռեսնի բերդի գրավման համար իրեն վճարեն հարյուր հազար ալթուն:

Բոսնիայում եղած ժամանակ Դելի Հասանը այդ նամակի պատասխանը չստանալով թեմեշվարից, մի մարդու միջոցով նորից լուր է ուղարկում: Սակայն այդ անձը գնում է սերդար Մուղադ փաշայի մոտ և ներկայացնելով նամակը, հայտնում է Դելի Հասանի մտադրությունը: Ահա այդ պատճառով Դելի Հասանի հիշյալ քայլը անհետեանք է մնում:

(Էջ 272—273)

1015 (1606—1607) թվականի դեպքերի շարքում Քյաթիր Զելեբին խոսում է շելակիների բոլոր խմբավորումների մասին: Տալիս ենք համառոտ բովանդակությունը:

Հանգուցյալ սովորական Մուհամմեդ խանի¹⁵ օրով, էֆլաքի և էնգերութի պատերազմների հետևանքով, իսլամական քաղաքներում տեղի ունեցած ապստամբություններն ու խառնակությունները վերացնելու համար թեև միջոցներ ձեռք են առնվում, սակայն այդ շարժումներն ու կոփվները շարունակվում են, որի պատճառով մոտ 15 տարի շարունակ երկրում երթևեկությունը խանգարվում է: Իսլամական զինվորները իրենց հայրենիքում շեն կարողանում հանգըստանալ: Անատոլիայում «ստորին դասի ույաները» օգտվելով երկրի անտերությունից, սկսում են զբաղվել կողոպուտով ու թալանով և նման միջոցներով ձի և հագուստ ձեռք բերելով, առանձին փմբեր են կազմում ու իրենց համար ղեկավարներ նշանակում: Մրանք զենք և զինամթերք ձեռք բերելով, առանձին խմբերով, Հեծյալ ու հետևակ, ցրվում են երկրի տարբեր մասերում և շարունակում են թալանն ու կողոպուտը, բռնությունները և այլն: Այս մո-

լորյալ ավաղակների ղեկավարներից մեկը լինում է Կարա Յագբը չի անունով հայտնի Արդյուկ Հալիմ ողորմելին, որը բեյլերբեյիների մոտ քարշ էր գալիս երբեմն սեկբանություն, երբեմն սուբաշիություն¹⁶ անելով, երկիրը անտեր տեսնելով, ավաղակ ույաներին իր շուրջն է հավաքում և ավերում է երկրի մի շարք քաղաքներն ու գյուղերը... Մյուսը լինում է Հյուսեին փաշա անունով հայտնի ավաղակը... երկրորդը՝ Կարա Յազդշիի եղբայր Դելի Հասանը... Հետո Կալենդեր օղլաւ անունով հայտնի ավաղակը..., որը 1013 թվականին ավաղակներին իր շուրջը հավաքելով մինչև իր մահը, քաղաքները կողոպտելով ու կրակի մատնելով շարունակում է իր շարագործություններն ու բռնությունները: Մյուսը լինում է Կարա Սայիդը, որը ստոր մարդկանցից մի քանի հազար զինվոր հավաքելով, սկսում է երկրու ավելութեան: Թավիլ անունով ստոր արարածը, որը սկզբում սեկբան էր եղել, հետագայում իր նման ավաղակներին շուրջը հավաքելով, սկսում է ավաններն ու գյուղերը ավելութեան: Մեկն էլ՝ Յուսուֆ փաշան էր, որը բազմաթիվ շարագործություններ կատարելուց հետո, ներման է արժանանում ու բեյլերեյիներից ստանում....

Այդ ժամանակ հանդես են գալիս մի շարք ապստամբներ նաև սիփահիներից «զորքա» անունով, որոնց մեծ մասը ոչնչացվում է սերդարի ձեռքով, իսկ մնացածներն էլ՝ Հասան փաշայի օրով:

Ամենից ավելի կատարի ավաղակը Զանփոլադ-օղլի Ալի փաշան է լինում, որը Հալեպում մեծ բռնություններ է գործում և Քիլիսի սանչակի քրդերի Զանփոլադ ցեղը սովորական իբրև «օչաքլըք» ստանալուց հետո, ձգտում է անկախություն ձեռք բերել:

Պատմագիր Քյաթիր Զելեբին մանրամասնորեն խոսում է այդ «ավաղակյին» ապստամբական շարժումների մասին, որոնց զինվորական ուժերը տասնյակ հազարների են հասել: Այդ ապստամբական շարժումները տարածվել են գրեթե ամբողջ Անատոլիայում:

(Էջ 289—292, 292—294, 298—300, 304—315)

ԹՈՒՐՔ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԻՖԸ ԱԶԵՄԻ ՍՍՀՄԱՆԻՒՄ

Քյաթիր Զելեբին 1012 (1603—1604) թվականը անվանում է «խոռվությունների և ապստամբությունների տարի»: Այդ խոռվությունների ղեկավարն է եղել Աշմեի շահ Շահ Աբբասը: Պատմագրի ասելով, խոստումնադրութ Շահ Աբբասը, չկարողանալով տանել օսմանյան պետության աշխարհի բոլոր մասերում ունեցած հաջողություններն ու օսմանյան արքայական գերդաստանի փայլն ու փառքը,

փորձում է զանազան միջոցներով հարված հասցնել օսմանցիներին, իսկ իր պետքիցն ընդարձակել և ուժեղացնել:

Պատմագիրը բառեր ու ածականներ չի խնայում օսմանյան պետությունը փառաբանելու և Աշեմի շահին անարդելու ու նսեմացնելու համար Օրինակ, նաև աշ Աբբասին անվանում է «անփառունակ»¹⁷:

* * *

Շահ Աբբասի Երևանի վրա հարձակվելու նախօրյակին թափրիզը օսմանցիների ձեռքում էր: Այդ ժամանակ Սալմաստի բեյ Քուրդ Ղազին օսմանցիներից փախչելով պաստանում է Շահ Աբբասի մոտ և նրանից օդնություն խնդրում: Շահը Քուրդ Ղազի բեյին խնդրում է շնորհում: Օսմանցիները պաշարում են Քուրդ Ղազի բեյի ապաստանած Կարնը Յարը բերդը: Պաշարվածները անձնատոր են լինում և օսմանցիները նրանց թույլ են տալիս բերդից դուրս գալ ու գնալ իրենց ցանկացած ուղղությամբ: Քուրդ Ղազին գնում է Խսֆահան (Սպահան) Շահ Աբբասի մոտ: Օսմանցիները Կարնը Յարը բերդը միացնում են իրենց յուս բերդերին: Օսմանյան բանակը գնում է Նախիջևան:

Շահ Աբբասը Քուրդ Ղազիի դրդումով շարժվում է Թափրիզի վրա: Նա իր տրամադրության տակ եղած 2—3 հազար ընտրյալ զինվորներին միացնում է «Գյորք-դուլաք» և «Թուլունգի» անուններով հայտնի ավագակային տարրերին, ինչպես նաև էրդերիւում իշխող Զյուդիքիկար խանի զինվորներին և 15 հազարանոց բանակով շարժվում է ների թափրիզ:

Սոփիանում տեղի ունեցած կատաղի կովում օսմանցիները պարտվում են: Քյաթիր Զելերին գովարանում է օսմանյան բանակի քաջագործություններն ու Հերոսությունները և պարտության պատճառ համարում է օսմանցիների սակավաթիվ մինլու:

«Խարդախ շահը գրավում է Թափրիզը» վերնագրով հատվածում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Շահ Աբբասի կողմից Թափրիզի գրավումը, նշելով, որ Շահը Թափրիզը գրավում է միայն իր խորամանկությունների և կեղծ խոստամների շնորհից: Բերդում եղած օսմանյան զինվորները հավատալով Շահ Աբբասի այս խոստումներին, թե իրենց կյանքին և ունեցվածքին ոչ մի կտանք չի սպառնում, բերդը հանձնում են: Թափրիզից օսմանցիները դուրս գալով իրենց երեխաներով, ընտանիքներով և ունեցվածքով շարժվում են դեպի Վան: Աշեմները նրանց հետապնդում են, կողոպատմ և թալանում: Իսկ Շահը մտնելով Թափրիզ, անասելի շարագործություններ է կատարում: Այստեղ, Շահը՝ Նախիջևանն ու Երևանը գրավելու նպատակով, ուժեր և ուղամամբեր է հավաքում:

«Երևանի նոր բերդի կառուցումը» վերնագրով գլխում Քյաթիր Զելերին խոսում է Երևանի հին բերդին կից նոր պարսպի կառուցման մասին: Այդ նոր պարսպի անշրաժեածությունը գգացվում է, եթե նախիջևանի զինվորներն ել են գալիս Երևան և տեղի զինվորների հետ միասին պատրաստվում են դիմադրություն ցուց տալ Շահ Աբբասին:

(էջ 202—211)

Ա.ԶԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳԱԼԻՍ Է ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Զեմազիկ-ախըր ամսի 11-րդ օրը Երևանի դաշտի հարավային կողմից Երևացին թշնամու զինվորները: Այդ ստոր ցեղի

զինվորները շար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում: Բուն աշեմները հազիվ չորս-հինգ հազար մարդ էին, որի մոտ երեք հազարը «Թուլունգի» և «Գյորք-դուլաք» անունով հայտնի ավագականերն էին, մի մասն էլ վատաքարո քրդերի խմբերը՝ Քուրդ Ղազիի և նրա եղբայրներ՝ Կոչի Բեյի և Սեյֆեդդինի գլխավորությամբ: Մյուս մասը, նախապես էմարեթ¹⁸ ստացած Միրիացա 0ղի Շեյխ Հեյդար անունով քուրդն էր, շորորդ մասն էլ՝ նախապես Նախիջևանի երկրի գրավման գործում փաղիշահի նայիրին ճանապարհ ցույց տալու համար բարձր աստիճանի արժանացած, Ալաեդդին բեյի մարդիկ, Մակուի տիրակալ Մուստաֆա բեյի վաշտը, ապա՝ ստոր և խայտառակ քուրդ Զեյնալ բեյի վաշտը, Ալաշկերտի Կըլըզ Բեյի վաշտը, Բերգուշատ սանջակի բեյ Ֆերհէ Զորի վաշտը: Բանակի կենտրոնում օձի նման նենգ, փառքով ու շքեղությամբ շրջապատված Շահը սրինգների և փողերի բարձրացնցուն նվազով աճ ու սարսափ էր տարածում: Ստոր ուաֆլզիները միավամանակ երերդի առջև իրենց ուազմական հզորությունը ցուցադրելու կարծում էին, թե բերդի ժողովուրդը Շահի շքեղությունից և վեհությունից սարսափահար՝ ստիպված կլինի անձնատուր լինել և բերդը հանձնել:

Սակայն օսմանյան բանակում կային իսլամական խելահաս և գիտակից մարդիկ, որոնք կարողացան հասկանալ, որ այդ արտաքին փառքի և սարսափի նշանները անհիմն ու անարժեք են: Նրանք այդ անիմաստ շքեղություններին և նվազներին ուշագրավ անուններու շղարձնելով, իրենց «ալարղա» թնդանոթների կրակով հեռվեցից ողջունեցին [թշնամուն]: Այդ զզկելիների խումբը (աշեմներ) շահական վրանը գրեցին Միհնեթի բլուր անունով վայրում:

(էջ 214—215)

* * *

Քյաթիր Զելերին իր «Ֆեղլեքե» հաշորդ հատվածներում մանրամասնորեն նկարագրում է Երևանի բերդի պարիսպների տակ տեղի ունեցած խիստ փատաղի և համար մարտերը՝ «Երևանի մոտի առաջին մարտը», «Երրորդ մարտը», «Երրորդ մարտը» վերնագրի տակ: Այդ նկարագրությունների մեջ պատմագիրը ածականներ է շուալում օսմանցիների հերոսություններն ու սիրագործությունները դրվատելու, իսկ աշեմներին ստորացնելու և անարդելու համար:

ՇԱՀԻ ՆԱՄԱԿԱԲԵՐ ԲԱԿՈՇԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ նենգամիտ թշնամին տեսակ, որ իր բանակի հարձակությունը պաշտպանողների վրա ազդեցություն չգործեց, դիմելով խարդախության և նենգության, նա փորձեց սպառնալից նամակու

մոլորեցնել մտքերը և սիրաշահել դինվորներին։ Դրանից առաջ նա նամակներ էր գրել երգումի վիլայեթի պաշտպանության համար Շերիֆ փաշացի կողմից նշանակված Հասան փաշացին և շրջապատի էյալեթների փաշաներին, որոնցով նա հայտնում էր, որ ինքը ստուգել է թշնամով ընկճելու համար սպասվող զինվորական ուժերի ճանապարհը, նրանց վիճակը և ուժը։ Աստծու ողորմությամբ եթե խոստացված զինվորները ժամանեն որոշված ուղղությամբ, ապա կարելի կլինի հեշտությամբ պարտության մատնել բերդի զինվորներին։ Նամակը ուղարկել էր բերդը պաշտող զինվորներից մեկի՝ Շաթըր Մուհամմեդ չափուշի միջոցով։

Հիշյալ չափուշի մոտ եղած նամակներից մեկի վրա նա հեղնանքով գրել էր. «Գոհություն Աստծո, մենք դիմել ենք խելամիտ և անհրաժեշտ միջոցների։ Դուք թողեք այն վատթար միտքը և միջոցները, որոնք այս մոտ ժամանակներում ձեզ համար անհրագործելի են։ Ով վիլայեթի ժողովուրդ, դուք բոլորդ իմ երջանկաբեր Դուան երես բաւելով, հպատակություն ցուց տվեք։ Սրանից հետո ձեզ այսպիսի նամակներ ուղարկելու հնարավորություն չի լինի։ Բերդը հանձնելուց բացի փրկության այլ ճանապարհ չկա»։ Այս սպառնալից խոսքերով գրված նամակն ուղարկվեց սուրհանդակ Բախչի Խալիֆայի միջոցով։

Հիշյալ անձը պարսպի անցքով տեղեկացրեց, որ ինքը նամակաբերն է և ներկայացավ վեցիրին։ Նրա բերած թղթերի բովանդակությանը ծանոթացան։ Վեցիրը, զինվորներն ու ամբողջ հասարակությունը [Շահի] խարդավանքը անպատճախան թողնելով, նամակաբերին պարսպից դուրս հանեցին։ Սակայն այդ խորամանկ նամակաբերը, ներկայանալով դիվանին, հայտնեց. «Ինձ հանձնված գրությանը պատասխան չտվեցին, այն պատճառաբանությամբ, թե նամակը հաստատված չէ դիվանի անդամներից որևէ մեկի ձեռքով և գրված չի Շահի հայտնի ձեռագրերով, այնպես, որ այս անգամ եթե գնամ դեկավարներից մեկի նամակով, ապա Շահի միջնորդական աշխատանքը։

(էջ 216—217)

Շահը նամակաբեր Բախչիի առաջարկով մի նոր նամակ է գրում և իր վեհրի ու պետության հավատարմատարի կնիքներով կնքել տալով, ուղարկում է Երևան։ Բերդում գտնվողները, ծանոթանալով նամակի բովանդակությանը, հաշվի չեն առնում խորամանկ Շահի սպառնալիքները, կտրականապես մերժում են նրա առաջարկը, հայտնելով, որ իրենք պատրաստ են կովով և պատերազմով պաշտպանել բերդը։ Նրանք Շահի սուրհանդակին նորից դուրս են անում։

Երևանի բելերբեյի Շերիֆ փաշան դիմումներ է ուղարկում պետության մայ-

րաքաղաք և օգնություն խնդրում։ Շեխս-ուլ-հսլամի, մյուս վեզիրների և ավագանիի խորհրդակցությունից հետո, շրջակա վիլայեթներին հրամաններ են արրվում, և էրզրումի բելերբեյի Ահմեդ փաշան նշանակվում է սերդար։

Այդ ժամանակ սովորական Մուհամմեդը վախճանվում է նրան հաջորդում է սովորական Աշմեդը։ Այդ կապակցությամբ Երևանի իրական օգնություն ցուց տալու գործը մնում է անհետանանք։ Շահ Աբրամը ուժեղացնում է Երևանի բերդի պաշարումը, որը շարունակվում է վեց ամիս։ Պաշարվածների ուժերը սպառվում են։ (էջ 217—218)։

ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԳԱՇԱՐՎԱԾ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐԸ

Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում Շահ Աբրամը մի շարք բանակցություններ վարեց, սակայն ապարդյուն։ Բերդ ուղարկված դեսպանին սպանեցին։ Տեսնելով պաշարվածների այդ վարքագիծը, նա հասկացավ, որ հազիվ թե նրանք անձնատուր լինեն... Մեշեր ամսի տասներորդ օրը պաշարման երեսուներորդ օրն էր Շահ Աբրամը, Թավրիզի և Նախիջևանի գրավումից հետո, Գենչերի և Շիրվանի էյալեթների գրավմանը ձեռնարկելով և այդ երկրների ժողովուրդներին դեպի Ղարաբաղ և Շիրվան ուղարկելու ծրագրին արգելք հանդիսանալով, կարծում էր Երևանի գրավումը կարելի է հեշտությամբ գլուխ բերել։ Իրենց ուժերը դեպի Երևան ուղարկողներից մեկին՝ Խալիֆե Յակուբ անունով անձին, և նախապես զեամբ ունեցած ու այդ կողմերն ապաստանած Խալիֆե Զաղե Ղազան անունով սիփահիին իր մոտ կանչելով և հանդիմանելով թե «դուք եք պատճառ դարձել իմ այս կողմերը գալուն և Երևանի գրավման մինչև այսօր ձգձգվելուն», սաստեց նրանց։ Վերջիններս պատասխանեցին. «մենք չենք թերացել մեր կարողության շափականութելու մեջ։ Քանզել ենք ջրանցքները, կտրել կյանքի համար անհրաժեշտ հոսող ջրերը։ Սակայն բոլորովին առանց ջրի թողնելու համար անհրաժեշտ է կտրել նաև պարսպի մոտից հոսող ջանդիքը¹⁹ (?) գետը»։

Այդ երկու պավագաները Շահի ցանկությանը ծառայելու նպատակով, հաջորդ օրը, իրենց հիշյալ նենգամիտ միջոցներով բերդի վրա բաց արին անկանոն կրակ։ Ջուլֆիկար խանը մի քանի մարդկանցով կրակը ուղղեց դեպի Գյուրջի բերդը։ Բերդապահները չերեցին:

(էջ 221—227)։

* * *

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի շուրջը տեղի ունեցած մարտական գործողությունները, մասնավորապես պաշրածների կատարած սիրագործությունները։

Իրանական բանակի հարձակումները, պատմագրի ասելով, օսմանցիների կողմից հերոսարար ետ են մղվում: Իրանական բանակի դեկավարները քանդում են բերդի պարսպի մոտ գտնված ջրաղացը, որն «այդ ժամանակ բերդում զբանությունը միակ ջրաղացն էր»: Պատմագրի նշում է, որ այդ ջրաղացի ժողովունը կատարում են այն պավակները, որոնք նախապես հպատակվել էին Շահին Սրանք բերդի այդ մասի ճանապարհին ծանոթ գինելով, մութ գիշերով, երբ ջրաղացպանը քնած է լինում, մտնում են ջրաղացը և գետի վրա կառուցված քարուկիր կամուրջը քանդում և ավերում են...: Ուշերե ամսի 15—18-ը կողմները ավելի կատաղի են դառնում: Երկու կողմերն էլ ծալրահեղ գոհողությունների գնով փորձում են զնուել պատերազմի բախտը, սակայն այդ բանը չի հաջողվում: Կատ պատմագրի Շահ Արքասի սիերը սպառվում են և եթե օսմանցիները մի փոքր օժանդակ ուժ ստանալին՝ Շահին պարտության կմատնեին: Սակայն Շահին սերդար Հասան փաշայի անփութության պատճառով,— գործ է Քաթիր Զելերին,— դրությունը կատացավ և երկիրը մեծ աղետների ենթարկվեց...»:

Ուշերե ամսի 22-ին (պաշարման 12-րդ օրը), բերդապահ զինվորների շրջանում, մի զինվոր, ենիշերիների քեթուղայի դրդմամը, այսպիսի հուսահատական խոսքեր է ասում. «Եթե պաշարումը այսպես շարունակվի, մեր շտեմարանում մի հատիկ ցորեն ու սահմանչում մի կաթիլ ջուր չի մնա, և անհրաժեշտ կլինի բերդը հանձնել թշնամուն...: Այս թշնամական գրգուման հետևանքով մի խումք թուրակամ զինվորներ միանում և գիշերով դուրս են գալիս բերդից: Նրանք ոչնչացվում են գերվածների մի խմբի կողմից...: Պաշարման օրերին տեղի ունեցած այլ դաշտանությունների համար մաշնան են դատապարտվում մի շարք անձինք:

«Սուրբանդակի գալը» վերնագրով հատվածում պատմագրը խոսում է տոնական (ռամազան) ամսի 8-ին մի սուրբանդակի բերած նամակի մասին: Նամակը ուղարկած է լինում էրզրումի վեզիր Սաաթշի Հասան փաշան, որով նա հայտնում է, որ դիմել է Ասիթանեն և սպառում է հրամանի՝ իր տրամադրության տակ եղած մոտ 40 հազար զինվորներով երեանին օգնության գալու համար:

Այդ օրերին, ինչպես նշվեց, տեղի է ունենում սովորական Սուրբամեդի մահը և Սուլթան Ահմեդի գահակալությունը:

(էջ 227—234)

ԻՐԱՆՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՐԱԳՅԱԼԻ ՊԱՏԵՐԱՋՄՈՒՄ

[Իրանի] բոնապետության ժամանակ Շորագյալը բոնակալ կարա Խան անունով սիփահիի իշխանության կենտրոնն էր: Այդ ժամանակ Շահից ֆերման ստացվեց ժողովրդի պատրաստակամության մասին: Զենոր վրա հասնելուց առաջ, երբ խանը իր ժողովրդի հետ միասին պատրաստվում էր մեկնելու, Զալ-Փաշազադեի ազգականներից Օսման բեյը Կարա Խանից առաջ կարսի զինվորներով և իր մոտ հավաքված դագիներով հարձակվեց թշնամու մի քանի գյուղերի վրա: Այսպես իրանցիներն ու Շորագյալի խանը նիղակակից դարձան: Այնուհետև, երբ թշնամիները գրավելով լեռան լանջերը՝ փախչելու ճանապարհն էին բոնել, եկան նաև Կարսի զինվորները: Թշնամին ամբողջությամբ պարտության մատնը-

վեց: Կարսի զինվորները նրանց հետապնդելով, զինաթափ արին, մի մասին գերի վերցրեցին, իսկ շատերին սրի քաշեցին:

ՇԱՀԻ ՍՈՒՐՑԱՆԴԱԿԻ ԳԱԼ

Օգնություն խնդրելուց անցել էր մի քանի օր և խոստացված ժամկետը լրացել էր, սակայն սպասվող զինվորներից ոչ մի նշան չէր երևում: Պաշարվածները վերին աստիճանի հուսալքվեցին և պատերազմի ծանրությունը նրանց համար անտանելի դարձավ: Զիլկադղե ամսվա 4-րդ օրը թշնամու ույաներից մեկը՝ «Դուռը բացեք, որ թշնամու հարձակման ժամանակը ձեզ հայտնեմ» ասելով ներս մտավ ու փաշային ներկայանալով, հայտնեց, որ իր նպատակն է համաձայնություն կայացնել և վերացնել երկպառակությունը բերդի ժողովրդի և Շահի միջև: Գթություն և արգահատություն ցույց տալով, նա սասաց. «Ամեն կողմից և ամեն օր զինվորների հեղեղներ են գալիս Շահի մոտ, նույնիսկ Սիմոնի որդի Գուրգենը, իր ենթակաների հետ միասին, Շահի բանակատեղում է: Եկել է նաև Զեքեմի իշխող Ալեքսանդր անունով թափառական թշնամին: Գործադրված ուժեղ շանքերի շնորհիվ, բերդի հաղթական գրավումը կասկածի ենթակա չէ. պաշարման սկզբից մինչև այժմ ձուլվող թնդանոթներից երեքը արդեն պատրաստ են վաղը առավոտից կրակ բաց անելու: Դրանցից մեկը արձակում է 72 կիցա (օկկա), մյուսը՝ 42 կիցա, երրորդը՝ 24 կիցա ժանրությամբ արկ: Դրանցից հետո բերդի փրկությունն անհնարին գործ է: Ավելի նպատակահարմար է դիմել Շահի ողորմությանը և անձնատուր լինել: Եթե Աստված կամենա, կարող եք փրկել ձեր կյանքն ու ունեցվածքը: Յանկության դեպքում կարելի է այդ առթիվ միշնորդություն հարուցել:

Երբ սուրբանդակը այդ խոսքերով հայտնեց իր առաքելության նպատակը, վեզիրն ու ժողովուրդը՝ հաշվի առնելով նրա առաջարկի անբնական լինելը, սուրբանդակին անարգեցին և ձմռան այդ օրերին իբրև փոքրիկ նվեր ուղարկված հիանալի պատուղները՝ տանձն ու խնձորը, պարսպից գորս շարտեցին ու մերժողական պատասխան տալով, վերջ դրին բանակցությանը:

(էջ 234—235)

* * *

Հաշորդ հատվածներում պատմագրի խոսում է հետագա պատերազմական գործողությունների մասին. երկու կողմից ուժեղանում է թնդանոթաձգությունը: Պաշարվածները բերդի պարսպի ավելաց մասերը անմիջապես վերաշինում

նույն պարսպին նոր մասեր են ավելացնում: Բերդից դուրս գալով նրանք անակնակ հարձակումներ են գործում թշնամու վրա և մեծ կորուստ պատճառում:

Զիհիջջեց ամսվա 8-րդ օրը աշեմներն իրենց բոլոր ուժերով ու միջոցներով, ավելի ուժեղ և կատաղի հարձակումներ են գործում Երևանի բերդի վրա և գումարում են պարհապը: Պաշարվածները ամրանում են բերդի ներքին մասում: Աշեմները փողերի աջարկու հնչունների ներքո գիշերային ուժեղ հարձակման են անցնում... պաշարվածներից մոտ 1500 զինվոր ընկում են մարտերում, իսկ զինվորների կեսը՝ հակառակորդ դուրս գալով, հեռանում է: Բոլոր զինվորներից մնում են միայն 500-ը, որոնք անկառող մննելով այդ ընդարձակ բերդը պաշտպանել՝ հրաժարվում են դիմադրելուց: Քանի որ մուշարերեմ ամսի տասներորդ օրը աշեմների սպիտակի օրն է, նրանք հարձակումից խուսափեցին, որպեսզի հետո ավելի ուժգին հարձակման անցնեն: Բերդում մնացածները ստիպված են լինում անձնատվություն խնդրել: Նրանց խնդրանքը Շահի կողմից ընդունվում է:

(էջ 235—236)

ՇԱՀԻ ՄԵԶԼԻՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ

Մուհարեմ ամսի 11-ին ազատված և փրկված բերդի ժողովուրդը, Շահի հրամանով պատրաստ կանգնեց նրա խղճուկ վրանի մոտ: Ինչպես այդ ժամանակ պաշարման մեջ եղած նախիշեանի կադին՝ Զերրահ Զադեն է պատմում, ուշադրությամբ դիտելիս, կարելի էր նկատել, որ Շահը իրեն օգնական և հենարան հանդիսացող թափառականներով շրջապատված «Ալաջըք էվի» անունով հայտնի հնացած և մրուտված վրանը իր համար Դիվանխանե էր սարքել: Պաշարվածների վրա ազդեցություն գործելու համար, վրանի առջեկի կողմում, 3—4 զույգ տերևներով ժածկված սյունի տակ նա մի քանի գորգ էր փոել տվել: Ինքը դեռ չէր երևում: Իիտ հոնքերով, ածիլված գլուխներին անհավատի թագ դրած, նստած էին նրա զինվորական պարագուիները: Հանկարծ Շահը եկավ: Նրա դեմքը ևս գուրկ էր գրավությունից: Հագել էր կոշտ ասվի արա (վերարկու): Նրա կապած թուրն ու դաշույնը ոսկուց և զարդերից զուրկ էին: Նա եկավ և նստեց իր Դիվանխանեի ճիշտ կենտրոնում: Ներկա գտնվողները շտապեցին համբուրել նրա քղանցքը: Մոտ մի ժամ, վեղիրներն ու հասակավոր մարդիկ, Շահի դիմաց՝ ձեռքերը կրծքներին դրած կանգնած մնացին նրա հրամանին սպասողի վիճակում: Գոռող Շահը այդ պահին, իրեն հատուկ մեծամըտությամբ, ոչ մի սիրալիրություն չցուցաբերեց՝ ո՛չ վեղիրների և ոչ էլ մյուսների հանդեպ: Նա զրուցեց միայն իր երկու կողմում կանգնած արքայազունների հետ, և հարց ու պատասխաններն էլ փոխանակեց միայն նրանց հետ: Հետո անցավ վրանը և ներս հրավիրեց իր զինվորական պետքերին: Նրանք ներս մտան: Այնտեղ

շկար շահին վայել նստելու ոչ մի տեղ, ոչ մի բարձ: Նա ուղղակի նստեց մի անկյունում փոված գորգի վրա: Շահի աջ կողմում նըստած էր կեվենդ խանի որդի Ալեքսանդր խանը, ձախ կողմում՝ Սիմոնի որդի Գուրգենը, որոնք ժողովի էին նստել, ինչպես վայել է թափառաշրջիկներին: Նրանց կողքին նստել էին Թավրիզի բեյերեցի Ալի փաշան, քուրդ Ղազին և մյուսները: Եերիք փաշային և այլ զինվորական պետքերին նա հրամայեց նստել Ալեքսանդրից հետո, իսկ դա նշանակում էր, որ Շահը այդ թշնամուն բարձր էր դասում «Է՛լի-սյուննեթիցից»²⁰:

Հետո շահը վերոհիշյալ Զերրահ Զադեին հանդիմանելով, ասում է. «Դու խելամիտ և գիտակից մարդ ես, ինչո՞ւ ինձ հպատակություն ցույց տալու ուղիղ ճանապարհը թողնելով հեռացար շնորհներից ու առաքինությունից»: Զերրահ Զադեն պատասխանեց. «Խուամական փադիշահին ծառայողը պարտավոր է նրա համար իր անձը զոհել և ավագանիի ու զինվորների համար անհրաժեշտ կովից և պատերազմներից հրաժարվել: Մենք հույս ունենք, որ Զերրահ մեծության կողմից կշտամբանքի շենք ենթարկվի»:

Այս խոսքերն ընդունելի համարվեցին և, հաշվի առնելով շահին մատուցած նրա ծառայությունը, ներում շնորհվեց և հրաման տրվեց անմիջապես հեռանալ Մեջլիսից:

Շահը նախապես գերի ընկած ուկեմաներին ասաց. «Դուք այն մարդկանցից եք, որոնք ֆեթվա են տալիս այն մասին, թե թշնամիներից [իրանցիներից] մեկի սպանությունը հավասար է յոթանասուն անհավատ թշնամու սպանության»: Այս խոսքերից հետո, Շահը հրամայեց պատուել ողջող նրանց կուրծքը, թոքերը հանել և սոսկալի տանջանքներով սպանել...»:

Քյաթիր Զելերին վերջում գրում է, որ ներման արժանացած վերոհիշյալ Զերրահ Զադեն, մոտ 500 մարդով գալիս է Կարս և Հաջորդ տարվա սկզբին մեկնում Դար-ու-սուլթանի [Մատաքուլ]: Վերոհիշյալ գեպքերը նա գրի առնված ներկայացնում է նորին զեմություն փադիշահին:

Քյաթիր Զելերին ավելացնում է. «Մինչև այստեղ՝ այդ գիրքը ամբողջությամբ համառոտագրեցի և մեջ բերեաւ:

(էջ 238—239)

1013 (1604) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄՆԱՅԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շահը հաղթանակ տանելուց հետո Եերիք փաշային հմամ Ռիզայի վակին մյութեվելի²¹ նշանակեց: Նա իր կյանքի մնացած տարիներն անց կացրեց Մեջլիսում: Շահը պաշարվածներին ար-

* Խոսքը վերաբերում է իր գրքին՝ «Ֆեղլիքե»-ին:

տոնություն տալով, ասաց. «Յանկացողները թող ինձ նոքյար լինեն»: Մնացածներին՝ մոտավորապես 300—400 տուն, երզը փաշա-օղլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով ուղարկեց Կարս: Երևանի բերդը քանդեց և հողին հավասարեցրեց: Այդ ժամանակ վախճանվեցին նաև էրզրումի բեյլերեցին և սերդար Սամթշի Հասան փաշան, որից հետո բանակը ցրվեց: (էջ 242)

Հաջորդ հատվածներում պատմագիրը խոսում է նաև Երևանի գրավումից հետո Շահ Աբրասի հետ կապված հետագա դեպքերի մասին:

Շահ Աբրասը վախճանալով օսմանյան բանակի պատրաստությունից և առաջ-խաղացումից շտապ հեռանում է Երևանից ու Աղջի Կալայից և գնում է Թավրիզ:

Իրանի արշավանքի ղեկավար նշանակված Զղալի Զադե Սինան փաշան ուժեր հավաքելով, կարողանում է համանել Կարս միայն ճմունք: Ճանապարհին եղած ուայների [Հայերի] գյուղերի ու ավանների բնակիչները քասորված լինելով, երկիրը մնում է անմշակ: Երկրում սովոր է տիրում: Զղալի Զադե Սինան փաշան ան-նպատակ համարելով Շահին հետապնդելը, քաշում է ղեպի Վան: Քուրդ բեյերին սիրաշահելով, ուզում է իր կողմը գրավել: Շահ Աբրասի ուղարկած ուժերը պա-շարում են Վանը: Փաշան բավականաշափ ուժեր չունենալով, Վանի լճի վրայով, նաև կով, փախչում է ղեպի Սոդիլիվազ և հետո ղեպի երզրում: Դրանից հետո շահը իմանալով Սինան փաշայի փախուստը և, նկատի առնելով, որ «Վանի պա-շարում [և գրավումը] ապարդյուն է, մոտ 40 օր այնտեղ մնալուց հետո, վերաց-նում է պաշարումն ու մեկնում է Նախիջևան և Թավրիզ: Ճանապարհին պաշարում է օսմանյան բերդերից՝ Մակուն, սակայն անհաջողությունից բացի, ոչինչ ձեռք բերել չի կարողանում»:

(էջ 246)

1014 (1605) թվականի դեպքերից

Այս ժամանակաշրջանում ևս շարունակվում են Շահ Աբրասի և օսմանյան բանակի պատերազմական գործողությունները: Օսմանցիները մեծ ուժեր են կու-տակում Արևելյան ճակատում: Կատաղի մարտերից հետո նրանք պարտության են մատնում Շահի բանակին: Սակայն հետաքայում իրանցիները նոր ուժեր հավա-քելով, շարունակում են պատերազմը: Այսուհետև, օսմանյան բանակում անկար-դություններ են ծագում, որոնք թուլացնում են բանակի ուղամական ուժը:

Նույն տարին Շահ Աբրասը գրավում է նաև Գենչեն և Շիրվանը: Նախապես Շահ Աբրասը պաշարում է Գենչեն և 7 ամիս հետո՝ գրավում: Ապա շարժվում է ղեպի Շիրվան, որը հուկան պարագան է 7 ամիս տևող պաշարումից հետո: Զա-յած իր խոստումին, Շահը Շիրվանի ժողովրդի մեծ մասին կոտորում է:

(էջ 264—267)

1019 (1610) թվականի դեպքերից

Բարձր սերդարը [Մուրադ փաշան] Արևելք մեկնելով, Գյուրջի Մուհամմեդ փաշային նշանակեց տեղակալ: Սեֆեր ամսի 5-ին Մուրադ փաշան իր հաղթական զինվորներով Աշեմի երկիրը գնա-լու համար անցավ Սկուղար: Փաղիշահական հրամանով ու-

ց

բուէլ-էվկելի սկզբին ճանապարհ ընկավ և մենզիլներն անցնելով հասավ սահման, որտեղ հավաքվեցին նշանակված բելլերբեկինե-րը և մեծ թվով զինվորները: Տեղեկություն ստացվեց, որ մոլորդալ Շահը Թավրիզում է գտնվում: Քանի որ ձմեռը մոտենում էր, Մու-րադ փաշան շտապ եկավ Թավրիզ, սակայն բնակիչները քաղաքը դատարկել էին, թողել անբնակ և հեռացել: Զինվորները քանդեցին և այրեցին քաղաքի բոլոր շինությունները: Շահը դիմադրություն ցույց տալուց խուսափելով, ապաստանել էր Թավրիզի շրջակայ-քում գտնվող Սյուրխար բերդը:

...Զմեռը վրա էր հասնում: Այստեղ զինվորները հանգստա-նալու հնարավորություն չունենալով, այդ կողմերը քանդելուց և ավերելուց հետո՝ սերդարն ու կափուկով²² զինվորները վերադար-ձան Դիարբեքիր:

Այս արշավանքի ժամանակ սերդարը մի անգամ ևս Շահին նամակ ուղարկեց և ստացավ պատասխանը: Նամակում մի շարք տիտղոսներ թվելուց հետո, ասված էր. «Դուք խախտել եք Շահ Խս-մայիլի ժամանակ գոյություն ունեցած պայմանները»: Շահը իր պատասխանում մերժելով պայմանագրի խախտումը, ասում էր. «Զեր սահմանի վրա եղած իշխանավորները գրավել են մեր վա-ճառականների (բեղիրցյան) ապրանքները և նույնիսկ սպանել մի քանիսին: Այդ մասին բազմիցս հայտնել ենք նորին վսեմություն փաղիշահին, սակայն ապարդյուն: Սուլթանության արժանապատ-վությունը թուլացտրել է այդպիսի գործողությունների կատարու-մը: Մենք բարձրյալն Աստծուն ապավինելով, ձեռնարկեցինք գրա-վելու մեր ժառանգական իրավունքը հանդիսացող երկրները: Դուք պարտենում եք թաթարական զինվորներով: Սրանից առաջ իսլամ Կիրայն ու Ղազի Կիրայը Շիրվանի վրա արշավելով, պատերազ-մել էին Աշեմի ղեմ: Խաները գերի էին ընկել: Եթե նորից գան, ի-րենց պատիժը կստանան: Մեզ ծանոթ է Ալ-Օսմանի փաղիշահնե-րի հարստությունը և զորությունը: Սակայն մեր զագիները ձեր զին-վորների գերազանց թվի համար երբեք չեն անհանգստանում: Հան-գուցյալ սովորական Սովեյմանի և իմ հանգուցյալ պատ Շահ Թահ-մասը հետ կնքած պայմանագրի համաձայն, իր հնարավոր լի-նի որոշել սահմանները, ես նորին վսեմություն փաղիշահի մի կուն եմ: Եթե մի մարդ թշնամության մեջ ուժեղ չլինի, չի կարելի վստահել նրա բարեկամությանը: Տեսնենք ինչպես կլինի մեր բա-րեկամությունը: Եթե համաձայն չեք, այդ ղեպում, թող տեղի ու-նենա այն, ինչ որ կարգադրել է նախախնամությունը, վեսսելամ»:

(էջ 234—235)

95

Սերդարը իր պատասխան նամակում հայտնում է, որ հաշտությունը հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, եթե Շահը հրաժարվի բռնը այն հողերից, որտեղ կարդացվում է փաղիշահի խութեն²³:

1019 (1610—1611) թվականին Շահը նորից պատգամավորներ է ուղարկում և համաձայնություն է հայտնում, որ Սուլթանը բեյլերելի նշանակի գրավված երկրներում: Բացի այդ, առաջարկում է այդ վայրերի բերքից տարեկան տակ 200 բեռ մետաքս:

Մուրադ փաշան չի համաձայնում այդ առաջարկներին և պատրաստվում է արշավանդի:

1020 (1611) թվականին, Մուրադ փաշայի մահից հետո, սերդար է նշանակվում Մուրադ փաշայի մրցակից նեսուհ փաշան, որը կողմանակից էր Շահ Աբրամի հետ հաշտություն կնքելուն:

Նեսուհ փաշան գալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով շահի պատգամավորին և խոստացված մեկ տարվա մետաքս:

1021 (1612) թվականին Թուրքիայի և իրանի միջև վերջապես որոշվում են հաշտության պայմանագրի պայմանները, նախապես Շահ Թահմասուրի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի միջև ընդունված սահմաններով, և տարեկան 200 բեռ մետաքս տալու պայմանով:

Սահմանագիծը որոշելու համար իրանի պատգամավորը էրզրումի բեյլերելի հետ մեկնում է իրանի սահմանը: Սակայն, «մինչև 1024 (1615) թվականը, գրում է Քյաթիր Զելերին, — սահմանների հարցը չի լուծվում և ձգձգվում է»:

(էջ 346)

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՆՔՈՒՄԸ Ա.ԶԵՄԻ ՇԱՀԻ ՀԵՏ

Այդ տարին, Աշեմի շահի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագիրը՝ շեյխ-ու-իսլամ Մուհամմեդ էֆենդիի խմբագրությամբ, պատրաստվեց և ուղարկվեց: Նախորդ փաղիշահների հաշտության դաշնագրերում ընդունված պայմանների համաձայն ընտրյալների, մյուջթեհիդ իմամների²⁴ և այլ նվիրական անձերի նկատմամբ անարգանք և անեծք չպետք է արոտահայտվի: Շահ Թահմասուրի խոստումի համաձայն, «Էջիլ-սյուննեթին» [սյուննիներին] վատ վերաբերումն չպետք է ցույց տրվի. իրենց միջոցներով այս կողմերն եկողների նկատմամբ արգելք չպետք է հարուցվի: Բարձր Դերգյանին ենթակա գյուղերի և երկրների գործերին միջամտություն չպետք է լինի: Սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակ որոշված սահմանները պետք է ընդունվեն: Բաղդադի էյալեթին ենթակա Սենշար-Օղլի Մյութարեքի ձեռքում եղած երկրը դարձյալ պետք է են-

* Սերդար Մուրադ փաշայի պատասխան նամակը տրված է այս աշխատության 1-ին հատորում՝ պատմագիր-տարեկիր նայիմայի 1019 թվականի դեպքերի շարքում (էջ 77). այստեղ տալիս ենք միայն բովանդակությունը:

96

թակա լինի թաղղաղին, սակայն նրան հովանավորություն և օգնություն ցույց շպետք է տրվի: Շեհրի-Զոր էյալեթի մեծ քաղաք-ների գրավմանը աջակցող Հելու խանից այդ երկիրը ազատելու գործին պետք է օժանդակություն ցույց տրվի: Արևելյան երկրներից եկող հաջիները պետք է գնան Հալեպի և Շամի ճանապարհով, այլ ոչ թե անապահով և անվտահելի Բաղդադի և Բասրայի ճանապարհով: Վաղուց ի վեր մեզ հավատարիմ Շամիալ Խանին և Դաղստանի երկրների իշխողներին ու նրանց երկրներին վնաս չպետք է հասցվի: Խակ Մուսի (ուստաների) այս կողմերում երթևեկելու ճանապարհը փակելու նպատակով, նրանց կառուցած թերեք բերդը քանդելու ֆերման տալու ժամանակ շահի զինվորներից ոչ մեկը չպետք է միջամտի, և սահմաններն ապահով դրության մեջ պետք է լինին: Այս հիմունքներով սահմանները որոշելու համար սահմանի փաշաններից նշանակվեցին Բաղդադի էյալեթի Հաֆըզ Մահմուդ փաշան և էմիր-ու-ղ-ումերա²⁵ Մուհամմեդ փաշան, որպեսզի երկուստեք՝ սպատակ մորուքավորների որոշումով, սահմանները ճշտվեն ու որոշվեն: Այդ մասին ուղարկվեց հրաման:

(էջ 354—355)

1024 (1615) թվականի դեպքերից

ՍԵՐԴԱՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՎԵԶԻՐ ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ ՓԱՇԱՆ
ԳՆՈՒՄ ԵՆ ԳԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Նախքան այդ, Աշեմի շահի հետ կնքված հաշտությունից հետո 1021 թվականի շաբան ամսին իրան էր ուղարկվել նեսուհ փաշայի հետ եկած Կազի անունով գեսպանը: Նրա հետ Բարձր Դերգյանի շավուշներից մեկի՝ ինչելի Մուստաֆա շավուշի միջոցով ուղարկված էր նաև [հաշտության] պայմանագրը: Պատգամավորը մոտ երկու տարի մնաց Աշեմի երկրում: Զնայած Շահ Աբրամը ամեն տարի հարյուր բեռ մետաքս և մոտ հարյուր բեռ թանկագին ապրանքներ ուղարկելու խոստում էր տվել, սակայն անցել էր 2 տարի նա ոչինչ չէր ուղարկել: Նա ասում էր. «Ինչո՞ւ ես հարկատու պիտի լինեմ»: Փաղիշահը խիստ զայրացավ և ասաց. «Դա կատարելապես խոստման դրժում և պայմանի խախտում է նշանակում»: Նեսուհ փաշայի սպանությունից հետո մեծ վեզիր նշանակված Մուհամմեդ փաշային փաղիշահական գրություն ուղարկելով, ֆերման տրվեց, որ արշավանքի պատրաստություն տեսնի: Նա էլ, Բարձր ֆերմանի համաձայն, անհրաժեշտ ուղամամթերք

97

ուղարկեց: Կափուկովի, Անատոլիայի ու Ռումելիի բոլոր զինվորներն արշավանքի պատրաստվեցին Աչեմի երկրի վրա... Նույն թվականի ռեբուլ-ախըր ամսի ՀՅ-ին, սերդարը հանդիսավորությամբ անցավ Սլյուտար... 20 օր այստեղ սպասելուց հետո՝ շարժվեց և, մենցիներն անցնելով, շարան ամսին Հալեպ հասավ... Ժամանակը ուշ էր և ձմեռը վրա հասավ; Ենիշերիները ձմեռեցին Մարաշում և Մալաթիայում, սիփահիները՝ Սվաղում, իսկ սիլահ-դարը՝ Կարամանում: Նպատակահարմար համարվեց գարնանը մտնել Աչեմի երկիրը:

ԱԶԵՄԻ ՇԱՀԻ ՍՈՒՐՃԱՆԴԱԿԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ սաղրավամը սերդար նշանակվեց և պատրաստվում էր մայրաքաղաքից մեկնել, վերոհիշյալ ինչելի Զավուշից մարդ եկավ և հայտնեց, որ Աչեմի շահի կողմից ամեն տարի ուղարկելիք մետաքսը Կասրմ անունով դեսպանը բերել և հասցրել է Երևանի սահմաններին: Սակայն, քանի որ երկու տարուց ի վեր, առանց որևէ պատճառի, հետաձգվել էր մետաքսի ուղարկումը, փադիշահը գայրացել էր և ուժի մեջ թողեց արշավանք ձեռնարկելու որոշումը:

Երբ սերդարը Հալեպ մտավ, վերոհիշյալ դեսպանն էլ հասավ Ստամբուլ և իշեանեց մի թաղում, որովհետև նրան ոչ մի հարգանք և պատիվ ցույց շտրվեց: Օրենքի համաձայն բավարարվեցին նրա կարիքները: Մոտ մեկ տարի նա բոլորովին մոռացության մատնվեց. ոչ նրա բերած նամակին նայեցին և ոչ էլ որևէ արժեք տվեցին նրա բերած նվերներին:

(Էջ 368—370)

1025 (1616) ՔՎԱԿԱՆԻ ԴԵՎՔԵՐԻՑ

ՄԵԾ ՍԵՐԴԱՐԸ ԳՆՈՒՄ Է ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Երբ գարունը բացվեց, Հալեպի ձմեռանոցից զինվորները շարժվեցին և ռեբուլ-ախըրի սկզբին՝ Գյոք Մելղանի դաշտում վրաններ խփեցին: Զմեռանոցներում եղած կափուկերին Հրաման տրվեց շարժվեց շարժվել դեպի երգուական առաջական տարածություն: Տարածության մեջ առաջական է Արարատի լեռները, որում գոյացած է Արարատի լեռները, ուստի առաջական է Արարատի լեռները:

Հիշյալ ամսի 7-րդ օրը Մարաշի և Հալեպի բեյլերեյիները Բիրեխիկից ճանապարհ ընկան դեպի երգուական դաշտից եկավ Ակ Շակի դաշտը, որտեղ նրան միացավ Ռումելիի բեյլերեյի Դափուդ փալարը՝ կազմակերպությունը:

Վորներով: Ասիթանեից ստացան դրամ ու գանձ: Զեմազիել-էվկելի կեսին հասան էրզրում և բերդից 7 հատ թնդանոթ իշեցրին, հինգը 14-ական կիյա (օկկա) արկ էին արձակում, երկուաը՝ կրլնբորինա էին: Պատրաստեցին նաև անհրաժեշտ ուղղմամթերք: Էստ ընդունված կարգի կափուկերին մթերք բաժանելուց հետո, Անատոլիայի, Կարամանի և Սվաղի էյալեթների զինվորները պատրաստվեցին հարձակման: Դիարբեքիրի բեյլերեյի Դիլավեր փաշան և Երևանի բեյլերեյի Թեքելի փաշան Երևանի վրա շարժվելու հրաման ստացան: Հրամաններ ուղարկեցին Բաղդադի բեյլերեյի Մուստաֆա փաշային, Մուսուլի Սեյիդ խանին և այլ վայրերի քուրդ զինվորներին, որպեսզի հավաքվեն և ենիշերիների վաշտերի հետ միասին շարժվեն Նեհավենտի վրա: Մրանք Կարս հասան ամսի վերջին:

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԴԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Քանի որ Կարսի բերդը ավերվել էր Շահի ձեռքով, նպատակահարմար համարվեց նորից վերանորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել: Կափուկերին և բեյլերեյիներին զինվորներ տրամադրեցին: Մեկ շաբաթվա ընթացքում Հնարավորին շափ վերանորոգեցին. պաշտպանության համար հատկացվեցին զինվորներ ու թնդանոթներ, որից հետո ջեմազիել-ախըրի կեսին հասան Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատներ պատրաստեցին և բերդը սլաշտեցին: Էմիր Գյոնե խանը բերդը ամրացնելով, վիլայեթի զինվորներին լցրեց այնտեղ: Շահ Աբբասը իր զինվորներով Նախիջևանում էր: Ռումելիի բաժնում դրեցին չորս թնդանոթ, ենիշերիների բաժնում երկու, և դուան դիմաց՝ երկու թնդանոթ ու քսան օր բերդը գնդակոծեցին, սակայն ապարդյուն: Ակսեցին հողը փորեկ ցերեկվա փորված հողը գիշերը ներս էին տանում և անհետացնում: Խանդակներում ձգված տոպրակները և զարարները կեռով ներս էին քաշում: Ի վերջո, իսլամական զինվորները, զանք գործադրելով, հողաբլուրներ շինեցին և զարբազան թնդանոթներով անցքեր բացելով ամեն կողմից հարձակվեցին բերդի վրա: Մազանդարանի հրացանաձիգները թաքնվեցին. Նրանցից շատերը զոհվեցին մեծ մարտերում, ենիշերիների աղա՝ Մելիլ Աղան սպանվեց, իսկ Թուրքչե Բիլմեզ փաշան²⁶ վիրավորվեց, որից հետո զինվորները հետ քաշվեցին:

(Էջ 374—375)

* * *

Քյաթիր Զելեբին հաջորդ հատվածներում նկարագրում է հետագայում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները: Վանի բելլերքի թեքիլի Մուշամմեդ փաշան մեծ հերոսություններ է ցուցաբերում: Երկու կողմերը խոշոր ջանքեր են գործադրում հայթանակ ձեռք բերելու համար: Տեղի են ունենում կատաղի մարտեր, որոնք շարումակիվում են 44 օր: Սակայն ճմեռը մոտ լինելու պատճառով, օսմանցիները ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել: Վերականգնվում է ներուժ փաշանի օրով կորված հաշտությունը, պայմանով, որ տրվի որոշված մետաքսի և նվերների միայն կեսը: Ոչնչացվում են բերդի համար բերված մեծաքաշ պաշտաները: Այսպես, աշեմները բերդից դուրս են գալիս ու սկսում են առևտուր անել: Թնդանոթները նախօրոք Կարս են ուղարկվում: Ճանապարհին, սոսկաի սառնամանիքների պատճառով, բանակը մեծ նեղություններ է քաշում: Շատերը սառչում են:

Երբ արտակարգ անհաջողության լուրը Ստամբուլ է հասնում, «այդքան զինվորներով և գանձերով երեսնի նման հողաշեն բերդը ցրավելու համար փառհաշիք զայրանում է: Սուհամմեդ փաշան հեռացվում է իր պաշտոնից: Նոր նշանակված սերդար Խալիլ փաշան պատրաստվում է նոր արշավանքի: Հատուկ ֆերմանով Ղրիմի խան Ջանբեյ Կիրային առաջարկվում է մասնակցել նոր արշավանքին:

Աշեմի շահի դեսպան վերոհիշյալ Կասրմը բանտարկվում է եղի կուկերում:
(էջ 376—377)

1026 (1617) թվականի դեպքերից

ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՈԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գուրիի [Գուրիա] իշխողը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ Աշեմի շահը ցանկանում է Գուրջիստանի վիւայիթը իր իշխանությանը ենթարկել: Այս պատճառով Բաթումի բելլերքի Օմեր փաշան իր էյալեթի վինվորներով, Զըլդըրի կամուրջի բեյ Մյուրթեղ բեյը, Արփալը սանչակի մյութասարրիֆ փաշան և Վրաստանի իշխաններից ու Էմիրներից Դագիանի և Աշըք Բաշի մելիքներն իրենց իշխանության տակ եղած զինվորներով հրաման ստացան Վրաստանի սահմանին օգնություն ցույց տալ: Բացի այդ, ամբողջ էրզրումի և Տրապիզոնի էյալեթներում եղած ենիշերիներին ու նրանց սպաներին, ինչպես նաև Դաղստանի իշխաններին հրաման ուղարկեց, որ անհապաղ շարժեն և պաշտպանության համար հափառ վերոհիշյալ սերդարների մոտ:

(էջ 384)

* * *

Գարնանը վեզիր Խալիլ փաշան տեղաշարժվում և Թիֆլիսի ու Վանի վրայով ուղղվում է դեպի Թավրիզ: Շահը լինում է էրդերիլուս: Թաթարական խանը միանում է փադիշահական բանակին:

Խորհրդակցությունը որոշում է շարժվել էրդերիլի վրա, որի Կոչաղայ [Կարշաղայ] խանը այդ շրջանի բոլոր ուայներին գաղթեցրել էր և քշել գետի էրդերիւտ թաթարական խանը, Զանքեց Կիրայը²⁷, ուղարկվում է էրդերիլի վրա. սա շարժում է արտակարգ արագությամբ, բայց Սերավի գաշտում տեղի ունեցած կատաղի կովկամ շարաւար պարտվում է: Խալիլ փաշան, իմանալով խանի պարտությունը, ինքն էլ է շարժվում գետի էրդերիլ: Շահ Աբրասը դատարկում է էրդերիլը և ետ քաշվում:

Հաշտության բանակցությունները վերսկսվում են և 1027 (1618) թվականին, նեսուշ փաշայի օրով ընդունված պայմաններով կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Շահը ամեն տարի պետք է ուղարկեր երկու հարյուր բեռ մետաքս և հարյուր բեռ այլ ապրանքներ: Պայմանագրի ստորագրումից հետո, Շահը օսմանյան բանակին՝ իրեն նվեր, ուղարկում է 800 ուղարկ բեռ պարեն՝ բրինձ, շաքար, լիմոն, նուռ, մրգեղին, քաղցրավենիք և այլն: Մեծ վեցիրն էլ իր կողմից շահին մեծ նվերներ է ուղարկում...:

Հեմագիել-էվլի ամսին գալիս է Աշեմի շահի գետանը, իր հետ բերելով հարյուր բեռ մետաքս, չորս փիղ, մեկ ոնկեղցյուր և այլ նվերներ: Ստամբուլում նա ընդունվում է մեծ պատվով ու շուրջով: Հաշտության պայմանագրի շուրջը բանակցելուց հետո, ընդունվում են հետեւալ պայմանները, պետք է պահպանվեն սովորական Սուլեյմանի ժամանակ ընդունված սահմանները, օսմանցիներին մնան Ախալցխայի Էյալեթը և նրան ենթակա մասերը: Դրա փոխարեն, իրականում իրանցիների տիրապետության տակ գտնվող Բաղդադին սահմանակից Դերթեի և Դերթենկի սանչակներն իրենց նահիյեներով և գյուղերով իրանին պետք է պատկանեն: Ամեն տարի պետք է ուղարկվեն հարյուր բեռ մետաքսի արթեք ունեցող նվերներ, Շամիալի և Դաղստանի մյուս իշխանների երկրներին վնաս չպետք է հասցվի:

Հաշտության պայմանագիրը երկու կողմից ստորագրվում և հաստատվում է շեկվալ ամսի 19-ին:

(էջ 397—398)

1031 (1621—1622) թվականի դեպքերից

ԱԲԱՋԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստահող լուրեր էին տարածվել, թե իբր դրանից առաջ, հանգույցի սովորական օսմանը՝ իր ախոռապետներին շրջագայելու ուղարկելով, ենիշերիներին ոչնչացնելու նպատակ էր ունեցել: Այս կապակցությամբ Այնթաբում, Աբգուրբակի անունով կադին, թշնամանալով տեղական ենիշերիների հետ՝ քաղաքացիներին նրանց դեմ էր հանել և սպանել էր տվել մի քանի մարդկանց: Օրիշա Չափուշը²⁸ ուղարկեց հետաքննության: Երգումի բեյլերեյի Մուհամմեդ Աբազա փաշան և նրա մարդիկ, մի հարցի կապակցությամբ, թշնամացել էին հերթապահ ենիշերիների հետ և կովի բռնվել, որի պատճառով սպանվել էին երեք ենիշերի և փաշայի մարդկանցից՝ երեք հոգի: Փաշային անարգել էին, որի համար փաշան ցանկացել էր ենիշերիներին պատժել: Ենիշերիները քաշվեցին ներքին բերդը: Երգումից հրաժարեցված Հյուսեին փաշան ու վիլայեթի երկելիները միշնորդեցին և հաշտեցրին նրանց: Երբ ենիշերիները ներքին բերդից դուրս եկան, Աբազա փաշան մտավ բերդ և իր դիրքը ուժեղացնելով, սկսեց սեկրաններ գրել: Փաշան դուրս հանեց երգումի բերդում գտնված ենիշերիներին, որոնք գնացին Մտամբուլ: Այդ ժամանակ երգումի էյալեթը շնորհվեց Դիարբեքիրից հեռացված նեսուհ փաշայի քեթխուրա Մուստաֆա փաշային: Սակայն Աբազա փաշան դուրս չեկավ և մյութեսելիմին հետ ուղարկեց: Անատոլիայում և այլ քաղաքներում սկսվեց խոռվություն և խառնակություն: Երկրում ծայր առան ավազակային շարժումներ: Ասում էին, թե փաղիշահը խելագարվել է և պետությունը գտնվում է Վալիդի Սուլթանի²⁹ ձեռքին: Այսպես, կուկերը և ստոր տարրերը երես առնելով, զավթել էին պետական բոլոր ծառայությունների ու վակֆների գործերը: Պատվի տեր և վաստակավոր մարդիկ հալածվում էին, քանի որ օրենքը կորցրել էր իր ուժը: Ժողովրդի դրությունը շատ ծանր էր: Ամեն անգամ դրությունը այսպես է եղել, երբ փաղիշահը հրաժարվել է պետությունը կառավարելուց:

(էջ 28)

1032 (1622) թվականի դեպքերից

ԱԲԱՋԱ ՄԱՍԻՆ ԳԱՆԳԱԼԱՆՆԵՐ ԵՆ ՍՏԱՑՎՈՒՄ

Մուհարեմ ամսի 13-ին էրզրումի հերթապահ ենիշերիները Ստամբուլ գալով, Աբազայի մասին գանգատ ներկայացրին և հայտնեցին, որ փաշան բանտարկել է աշքի ընկնող ենիշերիներին և սեկրաններ է գրել: Նրանք հավաքական դիմում ներկայացրին նաև վիլայեթի երկելիների անունից: Ամսի 16-ին բոլոր հերթապահ ենիշերիները հայտնեցին, որ Աբազա փաշան Կարսի և Ախալցիայի փաշաներին նույնպես հրամանագրեր է գրել և ուղարկել, որ ենիշերիներին դուրս հանեն: Խալիլ փաշան խրատական նամակներ գրեց Աբազա փաշային և իր մարդկանցից երկուսին ուղարկեց և հատկապես խնդրեց, որ բերդից դուրս գա:

ԵՆԻԶԵՐԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱԲԱՋԱ ՀԱՄԱՐ

Սեփեր ամսի 19-ին ենիշերիների աղան գնալով մեծ վեղիրի պալատը՝ ենիշերիներին ուղքի հանեց: Նրանք հայտնեցին, որ Ասիթանելում [Ստամբուլ] Աբազայի ապստամբության պատճառը Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան և Խալիլ փաշան են: Աբազա փաշան մեծ վեղիրի եղբայր Հյուսեին փաշայի փեսան և Խալիլ փաշայի որդեգիրն էր:

Սպաները միջամտեցին գործին: Նրանք դոնից դուրս գալով հանգիպեցին Խալիլ փաշային և նրան շրջապատելով, ասացին. «Աբազան իր շարժման մեջ քեզ վրա է հենվում»: Քեթխուղա Չեթեղի Ալի աղան եկավ և ցրեց սրանց: Հաշորդ հավաքութին նրանք նորից ուղքի ելան և ասացին. «Աբազա փաշան անպայման պետք է սպանվի»: Սպաները միջամտեցին և արգելեցին: Հրաման ստացվեց, որ էրգումի բնյալերեյին պաշտոնագուրդ է արված: Խալիլ փաշան այդ գործում մասնակից չէ, հետեաբար, պետք չէ նրան նեղություն տալ...

(էջ 32)

ԱԲԱՋԱ ՓԱՇԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ, Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան հավատ շընծայելով Աբազայի մասին ժողովրդի մեջ տարրածված լուրերին՝ իր եղ-

103

բայր Հյուսեին փաշայի խոսքին էր հավատում: Դրությունը ստուգելու համար նա ենիշերիական օջախից մի չորբաջի էր ուղարկել: Զեմազիել-էվել ամսի 11-ին պարզվեց, որ Աբազա փաշան թույլ չի տվել, որ Մուստաֆա փաշայի մյութեսելիմը ընդունի էյալեթը: Բոլոր սանչակները նա իր մարդկանց է տվել, ուայսների յուրաքանչյուր տան վրա հազարական ակչե նշանակել և մոտ 15 հազար զինվոր հավաքել...

ԿԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Քանի որ էյալեթի սահմանի վրա գտնվող Կարահիսարի Շարքիում Մուրթազա փաշան դիմադրություն էր ցույց տվել, Աբազա փաշան շարժվեց նրա դեմ: Ջրի նեղության պատճառով Մուրթազա փաշան 10 օր պաշարված մնաց և հետո ստիպված եղավ հանձնը-վել ու բերդից դուրս գալով, միանալ այդ ամբոխին: Այնուհետև, Աբազա փաշան շարժվեց Սվազի ու Անկարայի վրա և շրջակայ-քի բեյրին նամակներ ուղարկեց: Շատերը հպատակվեցին: Մա-րաշի բեյլերեյի կլափուզ Յուսուֆ փաշան եկավ և միացավ նրանց: Սվազի Թայար Մուստաֆա փաշան նույնպես բարեկամություն ցույց տվեց...

Չորումից Քանդրի գնալիս նրանց դիմավորեց Նողայ փաշան և պատիվներ տվեց: Այսպես իր գնացած բոլոր վայրերում, քա-ղաքներում և գյուղերում նա սպանում էր ենիշերիներին և հա-փրշտակում նրանց ունեցվածքը: Գավառներում գտնվող բոլոր ենիշերիները վախենալով, հավաքվում էին իրենց օդաները:

ՏԵՐԴԱՐ ԶԼՂԱԼԵ-ԶԱԴԵՆ

Աբազա փաշան մոտ 40 հազար զինվորներով պաշարեց Ան-կարան, երբ այդ մասին տեղեկություններ ստացվեց, կարգադր-վեց Անատոլիայի բեյլերեյի իլյաս փաշային և Կարամանի բեյլե-րեյին, որ իրենց էյալեթների զինվորներով օգնության հասնեն Անկարային:

Մայրաքաղաքում, վեզիրներից մեկը՝ Մահմուդ փաշան նշա-նակվեց սերդար: Չորս փաշաներ, հավաքելով 4000 ենիշերիներ և այլ զինվորներ, ուշեր ամսին անցան Սկյուզար: Երբ հիշյալ զին-վորները թեկրազար հասան, այնտեղ կանգ առան հանգստանալու, սակայն տեղեկանալով, որ Աբազա փաշան հաղթանակ տանելու դեպում կարող է գիշերային հարձակում գործել, պաշտպանվելու

համար վերադարձան Բրուսա: Աբազան պաշարեց քաղաքը, զրերը կտրեց, գրավեց վարոշը, հարձակվեց ներքին բերդի վրա: Սա-կայն, իր թափած ջանքերին հակառակ՝ հաղթել շկարողացավ և, երբ ձմռան ցրտերը վրա հասան, ձմեռելու համար գնաց նիկտեի սանչակը:

(էջ 34—36)

1033 (1623—1624) թվականի դեպքերից

ԱԲԱԶԱՅԻ ԿՈՒՊՆԵՐԻ ԵՎ ՇԵՅԽԻ ԽԱԲԵՐԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Աբազա փաշան ինքնավստահ և քաջարի անձնավորություն էր, սակայն խելամիտ մարդ վինելով՝ ընդունակ չէր ըմբռնելու գոր-ծերի ներքին կողմը: Նա իր կամքի սանձը հանձնել էր կեսարացի տգետ մի շեյխի: Նա խոռվություններ հարուցելով և ավազակնե-րին իր շուրջը հավաքելով, խրվել էր անելանելի մի կովի մեջ: Նա չէր կարողանում իր շուրջը հավաքված հասարակությունը ցրել իսկ Շեյխը ամեն անգամ կրկնում էր. «Այս հասարակությունը մի ցրի: Դրա շնորհիվ դու վեզիրություն կատանա»: Մի շարք ստա-հոդ նամակներով և ֆեթվաներով Աբազա փաշան մոտ 30 հազար ավազակներ հավաքեց իր շուրջը: Դրանից առաջ հարձակվել էր Անկարայի վրա, սակայն վեց ամիս պաշարելուց հետո, չէր կարո-ղացել հաղթություն ձեռք բերել և հետ վերադառնալով, ձմեռել էր նիկտեի և կեսարիայի կողմերում: Շրջակայքը վաշտեր ուղարկե-լով ապրանք ու հարստություն էր հավաքել տալիս Օսմանյան կայսրությունից:

Մյուս կողմից, ենիշերիների քեթիւուդան՝ Մըխլազի Սարը Մուհամեդ աղան, ամեն օր օգա-բաշիներին³⁰ ազդարարում էր, որ փաղիշահական արշավանքը ուղղված է միայն ենիշերիների ոխե-րիմ թշնամի՝ Աբազայի դեմ: Նա բազմաթիվ չորբաշիների և ան-հատ ենիշերիների մահվան է դատապարտել ու սպանել: Դուք էլ շանքեր գործադրեք, վարվեք այդ կերպ: Զեղ տեսնեմ, քանի՞ զին-վորներով եք արշավանքի գնալու:

Աբազան լսելով այս մասին, ուղարկում է իր պատասխան նամակը:

ԱԲԱԶԱՅԻ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Մեծարգո եղբա՛յր, ենիշերիների քեթիւուդա Մուհամեդ աղա, բարեկից հետո դու ասում ես. «Այս զարնանը մենք Աբազայի դեմ

արշավանք ունենք. սադրազամի հետ միասին պետք է գնանք. այս արշավանքը ենիշերիական արշավանք է, սիփաճիներից և բեյերից մեզ օգնություն չկա: Արազայի հոգսը մենք ենք: Տեսնեմ, ինչ-քա՞ն ենիշերիներ կհավաքեք: Այս ասելով դու օդա-բաշխներին խիստ պատվերներ ես տալիս: Հաջողություն քեզ: Փաղիշահի հա-ցը քեզ հալալ լինի...»:

Նամակի մնացած մասում Արազա փաշան երկար խոսում է սուլթան Օսմանի սպանության հետ կապված դեպքերի մասին:

Հաջորդ հատվածում Քյաթիբ Զելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Արա-զա փաշայի պատերազմական գործողություններն ու նրա վերջնական պարու-թյունը: Այդ հատվածի թարգմանությունը չի բռվում, որովհետեւ սույն գրքի առա-շին հաստորամ, գրեթե նույն բռվանդակության նյութերը թարգմանվել են պատմա-դիրներ Փեշվիրց և նայիմայից*:

(էջ 53—56)

ԿԸԾԸԾԸԾԵՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այս և հաջորդ հատվածներում (էջ 67—69) Քյաթիբ Զելերին խոսում է 1034 (1624—1625) թվականին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, երբ վրաց հայունի պե-տական գործիչ Մալրավ բեյը³¹ սպանում է կողըլրաշների բանակի հրամանատար Կարչղայ խանին և վրացական զինված ուժերի հետ կողըլրաշների բանակին պար-տության մատնելով, միանում է օսմանյան փաղիշահական բանակին:

Քանի որ Քյաթիբ Զելերին գրեթե նույնությամբ է տալիս այդ դեպքերը, որոնք նկարագրված են թուրք պատմագիր Փեշվիրի և տարեգիր նայիմայի կող-մից, կրկնությունից ինպատճեռ համար, ավելորդ ենք համարում թարգմանել Մալրավ բեյին վերաբերող նյութերը**:

* * *

1045 (1635—1636) թվականի դեպքերից

Թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունները շարունակվել են: Սեփելիների կողմից վանի պաշարումը դադարում է, որից հետո մեծ վեզիր և բարձր սերդար Թաքանը-Յասսը Մուշամմեդ փաշան Մտամբուլից շարժվում է Արևելյան արշավանքի: Անձամբ Մուլթան Մուրադ IV-ը մասնակցում է Երևանի արշավանքին:

ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԱՐՃԱՎԱՆՔԻ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի սկզբին (1045) սադրազամը իշեանեց իս-լամական սահմանում գտնվող էրզրումի Բայլուրտ գալապի մոտ:

* Այս հաջորդ գլուխում ևս պատմագիր Մուլտ Զադեն բաշկանա-չափ խոսում է Արազա փաշայի մասին:

** Տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության I հատորը, էջ 56—59, 88—91, 94—95, 96—98:

Աղաներին նա հրամայեց, որ գարու մեկ քիլոն՝ քսան, իսկ ալյուրի քիլոն՝ երեսուն ակչե զսահատվի, և յուրաքանչյուր զինվորի հին-գական քիլե գարի ու երկուական քիլե ալյուր բաժանվի: Հաջորդ օրը սադրազամը գնաց նորին վսեմություն փաղիշահին դիմավո-րելու: Մահմանամերձ դաշտում հրաման արվեց երկորորդ վեցիր Սիլահար փաշայի վրանում իշեանել: Խնճուկքից հետո արժանացավ փաղիշահին մեսնելու և նրա աջը համբուրելու շնորհին: Հա-ջորդ օրը եկան Բայլուրտու: Ամսի 8-ին մտան էրզրում: Մուհարրեմ ամսի 16-ին վսեմաշուրք փաղիշահը եկավ իլիշա³²: Մեծ վեզիրն էլ իր տրամադրության տակ եղած զինվորների հետ էրզրումից եկավ այսուեղ փաղիշահի վրանի [օթաղ] առջև գահ սարքվեց ու Դիվան հրավիրվեց: Օջաղի վաշտորի աղաներն ու բոլոր ենիշերիները, սի-փահիներն ու այստեղ եկած միրիմիրանները, ըստ սովորության, իրենց զորամասերով անցան վսեմաշուրք փաղիշահի առջևից:

Մուհարրեմ ամսի 11-ին վսեմաշուրք փաղիշահը հրամայեց, որ, ըստ սովորության, մեծ շքերթ կազմակերպվի...

Քյաթիբ Զելերին մանրամասնորեն նկարագրելով այդ շքերթը, ասում է, որ նման շքերթ ու հանդիսավորություն ոչ մի ժամանակ գոյություն չի ունեցել և Ալ-Օսմանի³³ զինվորների թիվն էլ ոչ մի տեղ այդքան մեծ չի եղել:

ԽՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԵՐԵՎԱՆ ԳՆԱԼԸ

Մուհարրեմ ամսի 24-ին, բեռների մի մասը էրզրումում թող-նելով, նախօրոք ուղարկվեցին 25 հատ «բալիկմեզ» թնդանոթներ³⁴ և թուղ: Հաջորդ օրը էրզրումից դուրս գալով, շարժվեցին դեպի Երևան: Սեփեր ամսի սկզբին իշեանեցին Կարսի մոտ: Փաղիշահը դիմուեց Կարսը: Երկու օր այստեղ մնացին... Հաջորդ օրը հասան Մեսահենե-Գելիդի մենազիլը, ուր և խփեցին փաղիշահի վրանը, իսկ շամարակայիքի շորս կողմը նայող մի բլրի վրա սարքեցին զորամա-սերի վրանները. Հաջորդ օրը ստացվեցին Գուրիլի երկրի [Գուրիա] Հարկերն ու նվերները: Ուշ Քիլիսեռմ էջմիածին] շիթեր³⁵ հյուսելու համար մեծ քանակությամբ ճյուղեր կտրեցին: Սեփեր ամսի 10-ին հասան Երևանի ցանքերին և իշեանեցին Երևանի մոտ: Հրաման տրվեց անասուններին արածացնել ցանքսերում: Հաջորդ օրը հա-սան Գյոք-Քյումբետ: Երբ փաղիշահի բանակը շքերթով անցնում էր բերդի մոտից, պարսպից արձակված թնդանոթի արկերը անց-ացն հատուկ պահեստային մասի զինվորների գլխի վրայով, սա-կայն Աստծո ողորմությամբ ոչ ոքի վնաս չպատճառեցին: Անցնե-լով Զանգի գետը, կանգ առան պարսպից քիչ հեռու Վսեմաշուրք

փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտենալ: Հաջորդ օրը փաղիշահի վրանը սարքեց Հյունքար-թեկեսի անոնով հայտնի բլրի վրա, իսկ վեղիրներն ու պետության այլ զեկավարները տեղավորվեցին հարմար վայրերում: Զինվորներին բաժանեցին ուազմամթերք, բահ, բրիչ, վառող և պատրույզ (ֆիթի): Ֆերման տրվեց, որ ենիշերիները այդ գիշեր մտնեն խրամատները: Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը, երբ բերդի շրջակայքը լուսավորված էր լուսնի լուսով և շահերով, ժամի 3-ին զինվորները մեծ զանգվածով առաջ շարժվելով դեպի պարիսպները, մտան խրամատները: Երբ ենիշերիներից մի քանի հարյուր զինվորներ վիրավորվեցին, վսեմաշուր փաղիշահը նրանցից ամեն մեկին 30—40 դորոշ դեղի փող շնորհեց, իսկ ու անց վերքերը իր ներկայությամբ վիրաբույժներին դարձանել յուրաքանչյուր զինվոր ամրացավ իր տեղում:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Գյուրջի-թեփեից Հյուսեին փաշայի և Հալեպի բեյլերեյի ԱՀ-մեդ փաշայի զորամասերից թնդանոթները կրակն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր Գյոնե-օղլուի պալատն ու բարձր շենքերը: Երևանի բերդը մոտավորապես էսքի Սարայի³⁶ մեծությունն ուներ, այնպես որ թնդանոթի արկերը բերդի վրայից թռչում-անցնում էին: Բերդի դռան առջև դրեցին նոր ստացված վեց թնդանոթ: Բերդից դեպի վրաններն արձակված արկերից զոհվեց վեզիրի դռնապաններից մեկը՝ քեթիսուա Ալի աղան: Ամսի 13-ին, հին Երևանի մոտ խրամատ մտավ Անսատոլիայի ենիշերիական զորամասը: Նրանք ունեին վեց թնդանոթ: Ամսի 14-ին, բերդի Հյուսիսային կողմում անհրաժեշտ եղավ պաշտպանել գետեզերքը, որի համար նշանակվեցին էրզրումի բեյլերեյի Ահմեդ փաշան և Զըլդըրի բեյլերեյի Սեֆեր փաշան: Այդ վայրում զետեղվեցին ևս երեք թնդանոթներ... Ամսի 16-րդ օրը, երբ Շեմս փաշա-Զատեն իր երեք աղաների հետ միասին (որսի ժամանակ) քնել էին Կափուղան փաշայի³⁷ զորամասի պարտեզում, աջեմները բերդից իշնելով երեքին էլ գըլիստեցին և նրանց զլուխները բերդ տարան: 19-ին սերդարը գետն անցավ և հասավ Գյուրջի-թեփեի այն կողմում գտնվող անցքը. այնտեղի կամուրջը գրավեց և այդ կողմից իշնելով դեպի գետ՝ ձեռնարկեց ժայռի մեջ պատճեղ կառուցելու գործին: Հաջորդ օրը, Հալեպի բեյլերեյին ու բոլոր պաշտոնազորք բեյլերը ուղարկվեցին այնտեղ և վրաններ խփեցին: Հետո հասնելով մինչև իսանդակի [փոս] ծայրը, ամեն կողմից Երևանի վրա տնձրելի նման հրացանի գըն-

դակներ և թնդանոթի արկեր տեղացին: Մի շաբաթվա ընթացքում՝ գիշեր-ցերեկ, թնդանոթների գնդակոծությունից պարսպի աշտարակներն ու պատնեշները խանդակի վերածվեցին, մասնավորապես, ենիշերիների աղայի և Խումելիի զորամասերի հարձակման ենթակա պարիսպը հողին հավասարվեց: Մի օր իրանցիները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, բերդից դուրս եկան, սակայն իսլամական զագիներին կազմ ու պատրաստ գտնելով, ստիպված եղան հուսախար ետ փախչել: Թշնամին փորձում էր կողովներով ու կարպետներով փակել թնդանոթների հարվածից քանդված վայրերը և անցքերը, սակայն երբ անհամար զինվորները շարժվեցին դեպի այդ կողմը, իրանցիները տեսան, որ իրենք այլևս չեն կարող հաջողության հասնել և նախօրոք իմանալով, որ հարձակման հրաման է տրված, հաջորդ օրը, սեֆեր ամսի 21-ին, թուրքմեն Հազեր բեյ անունով մի հարյուրապես, Շամլի օջախից՝ մի պատվալոր անձ և մի անհավատ ծառայող, արդեն հուսահատված, ներողություն խնդրող հատուկ գրությամբ դուրս եկան բերդից և սերդարին դիմելով, հաշտություն խնդրեցին...:

(էջ 170—173)

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 22-ը երկուշաբթի էր: Սուրադ քեթիսուդան բերդից դուրս գալով հայտնեց, որ էմիր Գյոնե-օղլու թահմասը կուլու խանը որոշել է դուրս գալ բերդից և հանձնել Երևանը: Վսեմաշուր Սուլթանը գրեց պայմանագիրը և մի մարդու միջոցով ուղարկեց, իսկ քեթիսուդան մնաց: Հաջորդ օրը սիփահիների զորամասերը հասան բերդ և շարքով կանգնեցին դարբասի առջև: Խանը բերդից դուրս գալով, անցավ զորաշարերի առջկից և համբուրելով փաղիշահի ասպանդակը՝ բերդը հանձնեց: Նա արժանացավ նորին վսեմություն փաղիշահի շնորհին: Սեկ օր հետո ծառայության անցնելու նրա խնդրանքը ընդունվեց և նրան շնորհվեց խալաթ, դաշույն, ակնապատ գոտի և բազմաթիվ այլ նվերներ: Այդպիսով ենիշերիները մտան բերդ: Փաղիշահի հրամանով, բերդում գտնվող 5—6 հազար հրացանաձիգ թշնամիները, Երևանի բերդապահ Միրֆեթահ-օղլուի հետ միասին, երեկոյան վերցնելով իրենց ունեցվածքը՝ հեծյալ և հետիոտն, գնացին դեպի էրդերիլ... Երևանի բերդու գրավելիս, գոյություն ունեցող վիրայի³⁸ կարգով, պետք է հանձնըվեին բոլոր զենքերը: Սակայն այս անգամ այդ կարգը չպահպանվեց: Իրանցիներն ուղերձություն զինված և ճանապարհին հան-

դիպած ձիերը քշեցին ու տարան; Երբ այդ մասին լուր ստացվեց, էրգուսի Քյուզուք Ահմեդ փաշան և Կարամանի բելերբեյի Մուռհամմեդ փաշան իրենց էյալեթների զինվորներին ուղարկեցին նրանց ետևից: Երբ վերջինները հասան նրանց, հրացանաձիգները, ապաստանելով սեպածե ժայռերում և քարքարոտ տեղերում, սկսեցին կռվել: Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, ենիշեհիրի Ռամազան բելը սպանվեց և 15 զինվորներ վիրավորվեցին, իսկ մնացածները ստիպված եղան ետ վերադառնալ: Ուրբաթ օրը, ավետարելուրով Ստամբուլ ուղարկվեցին Բեղիր Աղան և Կափուչիների քեթխուղան: Երևանի գրավման հանդեսի համար փաղիշահական օթաղի առջև ճյուղերով ծածկված քառանկյունի քյոշկ կառուցեցին և զարդարեցին... Բոլոր փաշանները և բեյերը Դիվանի հավաքվեցին: Փաղիշահը բազմեց իր գահի վրա և բոլորը հրավիրվեցին ձեռքը համբուրելու... Փաղիշահական հրովարտակով Մուրթազա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանության պաշտոնում:

ՊԱՐՍՊԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Սեֆեր ամսի 27-ին սկսվեցին բերդի քանդված մասերի վերանորոգման աշխատանքները: Ճարտարապետի հետ միասին չափեցին, հաշվեցին և սաթրանչի [շախմատի] ձևով 19280 արշին տեղից 8800 արշինը տրվեց Ռումելիի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիներին և սիլահարներին, 8560 արշինը՝ Անատոլիայի զինվորներին և ենիշերիներին, 1920 արշինը՝ էրզրումի, Կարամանի և Կարսի զինվորներին: Վերանորոգման աշխատանքները վերջացնելուց հետո, բերդի պահպանության համար ենիշերիներից և այլ զինվորներից նշանակվեցին 1200 զինվորներ, որոնց ոռնիկների համար գանձարանից հատկացվեց շորս հարյուր քիս³⁹ փող, անհրաժեշտ քանակությամբ ուազմամթերք և «բալյամել» թնդանոթներ:

Երևանից գուրս եկան 6-րդ օրը: Երևանի նախկին տիրակալ Էմիր Գյունե-օղլուկին՝ նոր անունով Յուսուֆ փաշային, շնորհվեց Հալեպի էյալեթը, իսկ նրա քեթխուղային՝ Թարաբելուսի էյալեթը:

(էջ 173—175)

ԽՍԼԱՄԱԿԱՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ ՌԻՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԹԱՎՐԻՑ

Չորրորդ օրը, Դեհեկի լեռնանցքից, ծովանման Արաս գետից անցնելիս փաղիշահի կողքին գտնվող մի սոլաքի շորը տարավ: Փաղիշահը իր նվիրական ձեռքով բռնեց խեղդվողի ձեռքերից և

նրան մյուս ափը հասցրեց: Այստեղ մնացին մի օր: Մենքելլի և այլ աշխիբներից մյուս կողմը փոխադրեցին մոտ հազար օբա⁴⁰, հրամաններ արձակեցին դրանց երգնկայի, թերջանի և Բասենի անձարդարնակ և ավերված վայրերում բնակեցնելու մասին, իսկ նրանց մելիքներին զեամեթներ շնորհեցին: Մակույսմ լուր ստացվեց, որ սովորան Ալաեդին անունով մի շեհզաղի է ծնվել. այդ կապակցությամբ հանդեսներ կատարվեցին: Ամսի 11-ին կըզըլրաշները թողին Չուրսեն քանդված բերդը: Մուրթեզա փաշային ուղղոված Ռուստեմ խանի գրությամբ եկավ Հազեր անունով մի մարդ և խոսեց հաշտության մասին: Ռեբիել-էվլելի 17-ին վսեմաշուր փաղիշահի առողջությունը մի քիչ վատացավ: Փաղիշահի համար չորս չորիներով տարվող երեք թեավոր մի պատգարակ սարքեցին և հաջորդ օրն այդ պատգարակով Խոյ հասան: Այստեղ երեք օր մնացին, բերդը քանդեցին, այգիների ծառերը կտրեցին և ավերեցին: Երրորդ օրագնացում Մարանի հասան և այնտեղ էլ ծառերը կտրեցին ու այգիները փշացրեցին:

Հաջորդ օրը իշեանեցին Սոֆիանեյում և Հազի Հարամիեյում: Ստացվեց Ռուստեմ խանի կողմից Քյուչուք Ահմեդ փաշային ուղղված մի գրություն, որով հայտնվում էր, թե հաշտություն կընքելու համար պետք է ուղարկվի Օսման աղան: Ամսի 28-ին Թավրիզի հասան և իշեանեցին կամքչի գլխին՝ Սեյիդաբադ անունը կրող դաշտում: Քյուչուք Ահմեդ փաշան և Վանի բեյլերեյին պահնորդ նշանակվեցին: Երեկոյան եկան 61 ենիշերիներ և տեղեկություններ բերին աշեմների խարդախության մասին, նրանք հայտնեցին նաև, որ Ռուստեմ խանի դեմ ուղարկված զինվորները սակավաթիվ են, իսկ շահն էլ 4—5 օրագնաց հեռու է գտնվում:

Հաջորդ օրը վսեմաշուր փաղիշահը շքերթով շրջագայեց քաղաքում, դիտեց Սովորանի ջամին և հրամայեց քանդել ու ավերել շահի պալատը: Շուկան ու բազարը ամբողջովին կրակի մատնեցին, բարեշեն տները ու գեղեցիկ մակուրեները⁴¹ քարուքանդ արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել: Զայլած դրան, անսահման ծովի նմանվող այգիների մեկ տասներորդն անգամ զինվորները երեք օրում չկարողացան ոչնչացնել: Հաջորդ օրը, ոերի-ուլ-ախըրի սկզբին, Ռուստեմ խանի մոտ ուղարկված Օսման աղան և Ռուստեմ Քամիրան անունով անձը եկան քսան կըզըլրաշներով և իրենց հետ բերեցին հաշտություն կնքելու գրությունը: Սակայն նրանց առաջարկին հավատ շընծայվեց, ուստի ձեռնամուխ եղան քանակի կարիքները բավարարելու աշխատանքներին:

(էջ 175—176)

Այս հատվածում քյաթիր Զելեբին նկարագրում է փաղիշահի վերադարձը և ճանապարհին տեղի ունեցած դեպքերը: Փաղիշահը ուերի-ուու ախըրի 2-ին մեկնում է Վան: Ազեմի շահը՝ անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի է դիմում... փաղիշահը և նրա բանակը ճանապարհին մեծ գեղարսելությունների ճանդիպում: Ամսի 18-ին նրանք ճանում են Վան: Փաղիշահը ծավալած դիմում է Վանի բերդը: Ամսի 21-ին մեկնում են Դիարբեքիր: Բիթլիսում Աբդալ խանը⁴² փաղիշահի պատվին մեծ խնդրություն է կազմակերպում: Ճեմազիել-էվլի 9-ին նրանք ճանում են Դիարբեքիր քաղաքը: Շարումակելով ճանապարհը, ուշիք ամսի 9-ին ճանում են Ստամբուլ...:

(էջ 177—178)

ԷՄԻՐ ԳՅՈՆԵ-ԶԱԴԵԻ ՎԻՃԱԿԸ

Երևանի նախկին տիրակալ Էմիր Գյոնե-Զադեն, փաղիշահին ենթարկվելով, ընտանիքով և ունեցվածքով դուրս է գալիս Երևանից: Հալեպի էյալեթը շնորհվում է նրան, իսկ Թարաբլուսի Շամի էյալեթը՝ նրա քեթիսությունն: Էմիր Գյոնեն անհավատ ուժքովի⁴³ լինելով, միայն անհրաժեշտության բերմամբ էր հպատակություն ընդունել: Երևանը հանձնելու պատճառ դարձած իր քեթիսության վրեժիխութիւնը վրեժիխութիւնը կամ նրա մի պատրվակով սպանել է տալիս նրան: Երբ փաղիշահը իմանում է այդ մասին, ասում է. «Անհարմար է նման անհավատին թողնել որպես Հալեպի էյալեթի իշխող», և նրա նախորդ Ամեդ փաշային վերականգնում է իր պաշտոնում:

Ա.ՋԵՄԻ ՇԱՀԸ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԸ

Ոեցեր ամսի սկզբին վանի բեյլերեյին մի գրությամբ հայտնում էր, որ Շահը Թավրիզ գալով շրջակայրից հավաքել է իր զինվորներին և, Սպահանից շորս թնդանոթ բերել տալով, որոշել է շարժվել Երևանի վրա: Այս մասին մեծ վեղիրը հայտնեց կառավարության կենտրոնին: Ոեցեր ամսի 14-ին մոլոյալ շահը, Ռուսեմ խանի հետ, պաշարեց Երևանի բերդը: Շաբան ամսի 4-ին մեծ վեղիրը հրաման ուղարկեց Անատոլիայի, Կարամանի, Սվաղի, Մարաշի, Հալեպի, Շամի, Թարաբլուսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Կարսի և Զօլդըրի էյալեթներին, որ շտապ կարգով ներկայանան էրզրում...: Ամսի 22-ին էլ Դիարբեքիրից էրզրում ուղևորվեց մեծ վեղիրը: Էրզրումից ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Կաղզմանի բերդը պաշարված է: Ամսի 27-ին կանչվածները հասան էրզրում...

Երկրի տարբեր մասերից նույնպես գալիս են զինվորական ուժեր. պատրաստ վիճակում էին նաև սիփահիների և սիլահդարների աղաներն ու ենիշերների քեթիսության: Հասան Կալայում էրզրումի սաստիկ սառնամանիքից սառեցին 9 զինվոր: Շատերի էլ ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին: Իրանցիներն էլ իրենց ուժերն էին հավաքում և գասավորում: Ստամբուլում խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում զինվորական նոր ուժեր հավաքագրելու համար: Սակայն այդպիսի զորահավաքին խանգարում են սաստիկ սառնամանիքները: Ի վերջո, շեղվալ ամսի 22-ին, մեծ վեղիրի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո, նրանք շարժվում են դեպի Կարս: Ստացված գրությունից պարզվում է, որ Երևանի բերդի գրությունը շափականց դժվարացել է: Անհրաժեշտ է 10 օրվա ընթացքում օգնության համանել...: Ամսի 24-ին բերդը հանձնվեց: Այս սարսափելի լուրը հասավ սերդարին: Սակայն, քանի որ նոր տեղացած առատ ձյունը փակել էր ճանապարհները, օգնության համար հարավորությունը վէրացել էր: Երևանի գրավման լուրը հաղորդվեց Ստամբուլ:

Պատմագրի ասելով, ապարդյուն են անցնում փաղիշահի գործադրած բոլոր չանքերը:

(էջ 179—181)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԸ ՆԵՖԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էրզրումի-Նեֆի էֆենդին⁴⁴ Ռումի⁴⁵ բանաստեղների ամենագլխավոր և ականավոր ներկայացոցին էր: Նա ծառայել էր մի քանի պետական պաշտոններում: Նա Բայրամ փաշայի մասին գրել էր երդիծական ոստանավոր [Հիշվ]:

Սուլթան Մուրադ խանի թուլատվությամբ, շաբան ամսի 8-ին, Նեֆիին խեղդեցին իր պալատում: Նեֆին երդիծական գրվածքներում հանդես է գալիս որպես հազվագյուտ տաղանդի տեր բանաստեղ: Երդիծարանության մեջ նա գերազանցել էր բոլոր բանաստեղներին: Հայտնի են նրա պոեմները [Կասիդե]:

(էջ 183)

1048 (1638) ՔՎԱՂԱՃԻ ԴԵՎՔԵՐԻՑ

Հաշտություն կնքելու նպատակով խանի գեսպան Մակսուդ խանը գալիս է Ստամբուլ: Այդ ժամանակ Սուլթան Մուրադ IV-ը պատրաստվում է Բաղդադի արշազանքին: Դեսպանին ուղարկում են Մուսաւ, որպես այնտեղ սպասի պատերազմի հետևանքին: Մուսաւը սուլթանը ընդունում է Մակսուդ խանին և նրան է հանձնում շահին ուղղած իր նամակը: Այդ նամակով սուլթանը շահից պահանջում է վերադարձնել օսմանյան պետությանը պատկանող վայրերը և ամեն տարի նվերներ ուղարկել: Հակառակ դեպքում, սպառնում է գարնանը արշազել իրանի վրա:

113